

**Михайло Селешко**

**ВІННИЦЯ**

**Mychajlo SELESHKO**

# **VINNYTSYA**

**Memories and reflections  
of an interpreter of the Commission  
on the NKVD crimes of 1937 - 1938**

**Olzhych Foundation  
New York - Toronto - London - Sydney**

**Михайло СЕЛЕШКО**

# **В І Н Н И Ц Я**

**Спомини перекладача  
комісії дослідів злочинів НКВД  
в 1937-1938**

**Зредагував Василь Верига**

**diasporiana.org.ua**

**Фундація ім. О. Ольжича**

**Нью-Йорк - Торонто - Лондон - Сідней**

ISBN № 0-920365-64-7

Набрано і надруковано у Видавництві “Новий Шлях”  
Published by The New Pathway Publishers Ltd.  
297 College St., Toronto, Ontario, M5T 1S2, Canada

1991



## ЗАМІСТЬ ВСТУПНОГО СЛОВА

Ми віддаємо, дорогі читачі, у Ваші руки не звичайну книжку, але важливий документ про страшний злочин, який доконала советська влада в Україні в роках посиленого сталінського терору в 1937-1938 роках. Важливість її полягає в тому, що її написав перекладач німецької дослідної комісії, яка відкопувала масові могили у Вінниці, щоб ідентифікувати жертви терору, перевіряла всі документи й перепитувала свідків, які могли щось сказати про ту трагедію. Все те перекладав на німецьку мову автор цих спогадів, Михайло Селешко і, як такий він був обзнайомлений із закулісами мордів і тому, мабуть, є найбільш авторитетною особою в тій ділянці з українців, очевидно, поза самими виконавцями того ганебного діла.

І тут проявилася певна іронія долі українського народу, яка полягала в тому, що згадані дослідні над випадково відкритими масовими могилами закатованих большевицьким НКВД у Вінниці робив не менш деспотичний від большевицького режиму уряд гітлерівської Німеччини. Очевидно, розголошення про нововідкриті масові могили большевицьких жертв літом 1943 р. не було актом гуманності німецького окупаційного режиму в Україні; воно робилося для того, щоб відвернути увагу світу від злочинів, які вони самі поповняли в окупованих східньо-європейських країнах, а в тому і в Україні. І власне, в цих спогадах виявляється спостережливість автора, де він розповідає про те, що бачив і чув про злочинність НКВД, настрої населення й одночасно описує поведінку німців в окупованій Україні взагалі, а зокрема у подільському місті Вінниці.

Хто ж такий Михайло Селешко? Необізнаного читача хочемо поінформувати, що це була людина тілом і душею віддана українській визвольній справі. Народився він у 1901 р. на Бойківщині і вже з гімназійної лавки, як 17-літній молодець зголосився до Української Галицької Армії, щоб у її рядах боротися за українську самостійну державу. Тому що літом 1919 він захворів на тиф, не міг відступати з УГАрмією за Збруч і залишився в Галичині. Скриваючись через декілька місяців перед польською поліцією, щоб не потрапити до польського полону,

Селешко повернувся до гімназії в м. Долині, щоб закінчити середню освіту. Але вже на шкільній лавці Селешко вступив до новозорганізованої колишніми військовиками українських армій Української Військової Організації (УВО), на чолі з полк. Євгеном Коновальцем. УВО мала за завдання продовжати боротьбу проти окупантів української землі за самостійну українську державу. Щоб дати до відома окупантові, а то і світові, що українці не погоджуються з розподілом їхніх земель поміж чотирьох окупантів, УВО застосовувала супроти них, а зокрема супроти Польщі, саботажі а то й терор, якщо на це заходила потреба.

Селешко брав участь у саботажних акціях УВО, але ніколи не попав у руки поліції. В 1922 р. він закінчив гімназію і того ж самого року польський уряд проголосив вибори в Польщі, до сойму і сенату у Варшаві, а в тому і в окупованій Галичині. У відповідь на це українські політичні партії Галичини, якої доля ще не була остаточно вирішена переможними великопотугами, проголосили бойкот тих виборів, як незгідних з міжнароднім правом, й вели противиборчу кампанію. УВО підтримала бойкот і Селешко брав у ньому активну участь, за що попав до тюрми. З тюрми Селешкові вдалося втекти і, щоб не попасти знову в руки поліції, він мусів з Галичини втікати на Закарпаття, яке належало тоді до Чехо-Словацької Республіки. Звідти він переїхав до Чехії, де в 1927 році закінчив у місті Подебрадах Українську Господарську Академію з дипломом інженера-техніка. Але небагом він і тут попав у конфлікт з поліцією, бо допомагав нелегально перевозити зброю з Чехо-Словаччини до Галичини для боротьби УВО з польським окупаційним режимом. Цим разом він мусів знову втікати тепер вже до Німеччини й остаточно опинився в Берліні.

В Берліні Селешко став на працю як секретар "Комітету Допомоги Втікачам з України", що був твором УВО, і там він зійшовся з його комендантом полк. Є. Коновальцем, який у скорому часі заангажував Селешка до праці у проводі УВО в додатку до легальної праці в Комітеті Допомоги.

Почавши ще від Подебрад, Селешко спорадично дописував до різних українських часописів, зокрема до львівських щоденників *Діло* й *Новий Час*, до чернівецького *Час-у* та до американської *Свободи*. Це дало йому можливість вписатися в члени Союзу Міжнародніх Журналістів і користуватися усіма привілеями журналіста, а в тому й привілеєм на постійне

перебування в Берліні з правом виїзду до різних країн. Це особливо було важливе із створенням Організації Українських Націоналістів у 1929 р., у провіді якої опинився й інж. Михайло Селешко, як секретар полк. Коновальця.



В роках 1937-38 Селешко перебував у найближчому оточенні полк. Є. Коновальця в Женеві та в багатьох містах Європи, де стрічався і познайомився з різними членами Проводу ОУН. Після трагічної смерти полк. Євгена Коновальця з рук большевицького агента в травні 1938 р., М. Селешко залишився секретарем нового провідника ОУН, полк. Андрія Мельника. З вибухом німецько-польської війни 1 вересня 1939 р. Селешка позбавлено права виїзду з Берліну, але в скорому часі Загальні Збори Українського Національного Об'єднання (УНО) в Німеччині, обрали його секретарем своєї головної управи. УНО було однією із двох дозволених німецьким урядом українських громадських організацій і тому Селешко міг далі працювати в Берліні, офіційно як секретар УНО, а також неофіційно як секретар полк. А. Мельника, голови ПУН. На цьому пості застав його і розлам в ОУН в лютому 1940 р., але інж. Селешко залишився вірним прововоді полк. Андрія Мельника.

Знаючи інж. Селешка через довгі роки, д-р Микола Сушко, начальник Української Установи Довіря в Німеччині з осідком у Берліні, коли зайшла потреба на доброго перекладача для німецької комісії в Україні, рекомендував німцям власне інж. Селешка. Як це стверджує Селешко, він погодився на ту пропозицію д-ра Сушка, порадившись “зі своїми приятелями”, якими були, очевидно, члени ПУН. Вони теж радили йому поїхати в Україну, вважаючи, що Селешко буде не тільки добрий перекладач, але і представник ОУН, який буде мати відкриті очі на те, що діється довкола нього. І він не помилився.

Перебуваючи у Вінниці, інж. М. Селешко бистрим оком підпільника спостерігав життя довкола себе і свої спостереження описує в цьому творі. Спогади Селешка є власне цінні тим, що він їх написав, мабуть, повернувши з Вінниці до Німеччини або зараз по війні. Щоправда, не має дати коли він їх писав, але поживклий папір і його якість вказують на те, що він був воєнної продукції. Ці спогади, як і всі інші, є суб’єктивні, написані так, як те все бачив і розумів їхній автор, але в них є стільки цінних спостережень, що вони становлять одночасно цінний документ трагічної долі українського народу під большевицькою, як і під німецькою окупацією в роках 1941-1944. І як такий, ми поручаємо його нашим читачам, зокрема тим, які цікавляться минулим нашого народу. Поручаємо запізнатися з цим спогадом-документом, щоб мати уяву, як поведився т.зв. “робітничо-селянський” уряд “суверенної Української Советської Соціалістичної Республіки” зі своїми громадянами. З другого боку тут зображено, також, як поводитися німці, які заявляли, що вони “визволили” український, та й інші народи північносхідньої Європи, з-під большевицької кормиги.

**Василь Верига**

## ПЕРЕД ВІД'ЇЗДОМ НА СХІД

Почалось це гарного літнього дня 2 липня 1943 року в Берліні. Десь коло полудня в моєму мешканні при 35 Ансбахер-Штрассе задзвонив телефон. Я підійшов до апарату. Говорив Микола Сушко, тоді начальник установи, що звалась "Україніше Ферт-рауенштелле", або в українському — не зовсім вдалому перекладі — "Українська Установа Довір'я".

Д-р Сушко сказав мені, що одна з німецьких урядових комісій, що має виїздити в Україну, шукає за перекладчиком. Комісія звернулася в тій справі до нього і він запропонував на те місце мене. Вимоги комісії були: добре знання німецької і української мов, розуміння російської мови та вміння писати на українській і німецькій друкарських машинках. Ті справи я якраз знав. А в додатку, як мені сказав д-р Сушко, треба було ще й орієнтуватись в загальній ситуації на українських землях.

Я мав в тому часі іншу працю і спитав д-ра Сушка, як має бути з тою працею. Він сказав, що тим нема чого журитись, бо нова праця — це щось у роді мобілізації для виконання важливого для держави завдання і зі старої праці я дістану звільнення. На питання, чи я готовий їхати на нову працю, я відповів, що мушу справу передумати. Це була тільки форма. Я знав, що як не піду добровільно, дістану наказ взяти ту працю. А накази у Німеччині воєнних часів належали до тієї категорії справ, що її мусів кожний виконувати. Я приобіцяв д-рові Сушкові дати відповідь за яких 3—4 години.

Я зразу телефонічно получився з кількома своїми приятелями і радився, що робити. В мене самого була охота поїхати, бо це

була добра нагода побачити тогочасну Україну, що була в російсько-більшевицькій неволі, побачити на власні очі, як Москва там господарювала, почути думки про теперішню ситуацію місцевого населення, що виховане під большевицьким режимом, і вкінці побачити, як німці господарюють в Україні. Давніші справи я знав з літератури, преси, розповідей різних людей, а про нові ходило багато неперевіраних чуток. Німецькі джерела твердили, що все в найкращому порядку, а українські твердили, що умови там жахливі.

Справа була довірочна, як це мені говорив д-р Сушко, тому про неї я говорив лише з кількома приятелями, про яких знав, що вміють при всяких умовах мовчати.

На скору руку я порозумівся з полк. Андрієм Мельником, Головою Проводу Українських Націоналістів, що жив тоді в Берліні, підполковником Тимошем Омельченком, що був тоді Головою Центрального Проводу Українського Національного Об'єднання в Німеччині, Юрієм Коваленком, працівником Централі УНО, д-ром Євгеном Мацяхом, що перебував у Берліні, і Михайлом Мушинським та кількома іншими. В тих днях був у Берліні і д-р Олег Кандиба-Ольжич, але з ним я не міг зв'язатись телефонічно, щоб засягнути і його думки, хоч мені дуже залежало на тому, бо ж він майже весь час перебував на українській землі і знав справи краще, як хтонебудь інший. Я сам був змушений перебувати тільки в Берліні без права виїзду кудинебудь без окремого дозволу поліції.

Всі, з ким я говорив, радили ту працю брати, мотивуючи це різно, але в основному зводились до того, що праця в комісії може бути корисна для українців і може дати змогу розвідати, що німці думають у відношенні до України й українців. Траплялась нагода дещо вчинити на місці і для Організації Українських Націоналістів. В першій мірі йшлося про контакти з людьми підсоветської дійсності.

Все це забрало мені яких 2 години. Я повідомив д-ра Сушка телефонічно, що приймаю пропозицію і поїду з тією комісією на працю в Україну.

Коло 4-ої години по полудні знову телефон. Це був виклик з "Райхс-Криміналь-Поліцай-Амт" або по-українськи "Державне Управління Кримінальної Поліції". Мені мовби дрібненькі мурашки по шкірі бігали. Слово поліція не належало до

приємности. А тут ще й сама верхівка кримінальної поліції. Врадувало мене, що це не "Гегайме Штаатс-Поліцай" або по-українськи "Тайна Державна Поліція", у скороченні "Гестапо".

Говорив кримінальний комісар Денерляйн. Він сказав, що кличе мене в тій справі, про яку зі мною розмовляв д-р Сушко, і спитав, чи я згідний прийняти на деякий час спеціальну працю. Я відповів, що згоду я вже дав через д-ра Сушка і тепер особисто підтверджую. Він попросив мене зайти до його бюро при 5-6 Вердершер-Маркт чергового дня, 3 липня 1943 року.

По цій розмові ціла хмара думок, комбінацій і різного роду спекуляцій обсіла мою голову. На всі лади я намагався розгадати тайну, що це може бути за комісія самого головного проводу німецької кримінальної поліції. Я вважав, що коли вже та установа взялась за справу, то саме діло мусить мати величезне значіння для Німеччини. Комісар Денерляйн також просив мене трактувати справу довірочно і навіть родині нічого про неї не говорити. Він ще не знав, що родини в мене нема і що я з тих людей, про яких в пісні співають "сам сплю, сам гуляю, сам-си стелю, сам лягаю".

Ніч була довга. Англійські літаки страшили берлінців бомбами, тому довелося і мені тієї ночі пересидіти кілька годин в схоронищі. Наказ був такий, що в часі алярмів всім треба було сходити до пивниць.

Ранком, 3 липня 1943 р. о годині 9-ій я зголосився до кримінального комісара Денерляйна. Він прийняв мене ввічливо і зразу перейшов до справи. Запропонував мені працю за 4200 німецьких марок на рік і всі додатки, які держава виплачувала тим, що йшли на працю на окуповані східньо-європейські терени.

Я спитав його, куди має їхати комісія і яке її завдання. Він відповів, що комісія поїде в Україну. Про все інше довідаюся пізніше. На все прийде свій час.

Мені довелось підписати якісь формальні папери і зараз після того він завів мене до іншого бюро, де було кілька урядовців, одні в уніформі, інші в цивільному одязі. З кожним з них познайомив мене комісар Денерляйн. Прізвища, як звичайно при таких okazіях, часто так невиразно виходять, що я ні одного не запам'ятав. В дальшій розмові я обмежувався тільки титулами, які вже бачив по поліційних відзнаках. Два члени комісії були кримінальні секретарі, а третій, начальник, кримінальний комісар. З короткої і часом веселої розмови я зрозумів, що коли

до комісії призначено досвідчених криміналістів, це вказувало, що діло мусить бути поважне.

Один з тих урядовців, що лишались в Берліні, навіть виявив свого роду задрість тим, що їхали на Схід, кажучи: "Маєте щастя, бодай деякий час добре наїстесь і ще може дещо й додому пришлете!". З тієї замітки я зрозумів, що і кримінальна поліція так само обходиться скупими воєнними приділами харчів, як і решта населення.

Комісія далі залишалась таємничою. Я вже і не пробував далі ще щонебудь питати, коли побачив, що дехто в бюрі на рукаві уніформи мав нашивку "СД", що скорочено значило "Зіхергайтс-Дінст" або по-українськи "Служба Безпеки".

Перед тією організацією кожний мав респект, чи краще кажучи — страх, бо це була найвища і найважливіша поліційно-розвідча установа Райсфюрера Гімлера. Це був відповідник до совєтської установи "Особий Отдел НКВД". Сам для себе я рішив нічого не питати, а тільки мовчати, слухати і виконувати, що кажуть. Цікавість — це добра справа, але зavelика її доза могла довести до неприємности, зокрема в часі війни.

Я знав це з довшого побуту між німцями і те, що в таких умовах нема приятельства і дружби. Там кожний зобов'язаний писати начальникові рапорти про те, з ким говорив, про що говорив, вражіння від розмови і т. п. Що Служба Безпеки мала в себе таку систему, про це знали всі в Берліні. Це була публічна тайна.

Лише пізніше сказали мені члени комісії, що розмова в бюрі — це була проба, наскільки я знаю німецьку мову, чи можу нею свобідно висловлюватись та скоро, граматично і стилістично, правильно робити переклади. Іспит випав добре і члени комісії були з нього вдоволені.

Після всього дали мені прочитати різні інструкції про те, як я маю себе вести в службі. Я написав їм короткий життєпис, виповнив і підписав цілий ряд формальних заяв про те, що зобов'язуюсь мовчати поза службою про все, що знаю, що за найменшу недисциплінованість я попадаю під суд есесів. Мене поінформували про те, що той суд строгіший, як всякі інші німецькі суди, з військовими включно. Зобов'язався я не використовувати свого службового становища для приватних цілей. І окремо підписав я заяву, що у випадку, якби щонебудь довідався про якунебудь затію проти Німеччини, зараз повідомлю про це свого начальника.



По всіх формальностях повели мене до осібної кімнати. Якийсь урядовець у цивільному привітався зі мною чемно і подав якийсь лапірець. Я прочитав і побачив, що це есесівська присяга на вірність Гітлерові. Урядовець наказав мені прочитати заяву вголос і після того підписати. Присяга зобов'язувала мене на час служби в комісії. Коли я ту присягу підписав, видали мені поліційну виказку і рівночасно дозвіл носити пістоль.

Урядовець, який вручив мені виказку, остеріг мене в тому, щоб я той документ не використовував для особистих справ, а тільки службово, бо цей документ належить до найважливіших, які видає німецька держава. Виказку підписав Кальтенбрунер. Прізвище це я десь чув, але тоді я не знав, який пост він займав. З виказки побачив тільки, що він був начальником Служби Безпеки і що йому підлягала також кримінальна поліція.

В ході праці я довідався, що і начальник комісії кримінальний комісар Реедер та його помічники, кримінальні секретарі Крупке та Гронер також члени Служби Безпеки.

Там дали мені на заголовному листі начальника бюро есесів військовий проїздний документ, що звався по-німецьки "Маршбэфель". І на тому документі не було зазначено, куди я маю їхати. Хоч на виказці було зазначено, що я маю носити коротку зброю, зброю мені не дали.

Коли вже всі формальності були закінчені, мені наказали прибути в неділю перед 4-ою годиною по полудні на залізничний двірець "Zoologischer Garten", по-українськи "Зоологічний Город". З того двірця мав їхати на схід військовий потяг. При тому мені порадили, що маю взяти з собою з білизни, одягу і взуття. Дія орієнтації описували мені ті, що вже знали Схід, обставини в Україні, що в порівнянні навіть з обставинами воєнного Берліну були дуже примітивні.

Вся процедура тривала яких 3 години. В бюрох я тримав себе спокійно, але як лише олинився на свіжому повітрі, на вулиці, відчув перевтому. В такому стані зайшов я до якоїсь кав'ярні, випив шклянку воєнного пива і легше мені стало.

Вийшовши на вулицю, я здав собі справу, куди я попав, що мене може чекати. Перед моїми очима промигнув образ покійного сотника Омеляна Сеника-Грибівського, шкільного друга інж. Миколи Сціборського, Ярослава Оршана-Чемеринського та його дружини, поетеси Олени Теліги-Шевгенівої та її чоловіка

Михайла, які погинули безпосередньо чи посередньо через ту установу, в якій я тепер став на службу в ранзі кримінального перекладача. Це була найнижча старшинська ранга в рядах кримінальної поліції і таку рангу дали мені на час служби. Наказали мені підписувати всякі службові папери ім'ям і прізвищем з додатком службової ранги.

Лише значно пізніше, як я вже таки добре обізнався з поліційними звичаями, мені зрадили і комічну сторінку мого службового титулу. Звичайно ранги писались в скороченій формі. Тим самим і я подаючи свою рангу міг писати замість "Криміналь-Ангештельтер" лише скорочення "Крім. Ангест". Слово "Ангест." можна було вимовляти скоро як "Ангст", по українськи страх. З того і постав поліційний жарт "Криміналь-Ангст", а по-українськи щось в роді "кримінальний страх", чи страх перед кримінальною поліцією.

Перед виїздом на Схід я мав побачення з Головою Проводу Українських Націоналістів полк. Андрієм Мельником та його заступником д-ром Олегом Кандибою-Ольжичем. Я їх поінформував про все, а Ольжич порадив мені, як вести себе в умовах, що панували в Україні. Ми пробували спільно розгадати, що це може бути за комісія і які її завдання, але це нам не вдалося. Німці добре берегли тайну. В пресі ще не було жодних вісток про щось надзвичайне в Україні.

Особливо цінні були для мене вказівки д-ра Олега Кандиби-Ольжича. Він вже бував в Україні за німецької окупації і знав досить добре тамошню дійсність. Він знав і німецькі звірства в Україні, бо йому самому доводилось в кінці 1941 року тікати перед розстрілом з Києва. Він подав мені прізвища організаційних людей в різних більших центрах України. Радив при зв'язках з тими людьми бути обережним, щоб їх не зрадити перед німцями і щоб самого себе не наразити на неминучу кару. У випадку, якби німці мене, як їхнього службовця, прилапали на зв'язках з членами Організації Українських Націоналістів, то розстріляли б напевно.

Д-р Ольжич твердив, що в тому часі німці ставили націоналістів і комуністів під одну мірку і без розбору стріляли всіх. Гестапо виконувало наказ свого начальника Гімлера, який виправдував ті вчинки тим, що, мовляв, комуністи і українські націоналісти не хочуть признати німцям Україну, тому їх треба безпощадно нищити як ворогів Німеччини.

Що я націоналіст, про це знало Гестапо. Чи знала про це установа, в якій я опинився, і зокрема комісія, при якій я мав працювати, того я не знав.

Я вийшов від полк. Мельника з думкою, що обережність ніколи нікому не пошкодила, не пошкодить вона і мені. З тим я виїхав в Україну в неділю, 4 липня 1943 року. З малою валізкою і ручною активкою пішов я на двірець. Там вже чекали на мене комісар Реєдер та Крупке і Гронер. На проїзний документ мене пустили на перон і ми всіли до потяга, що від'їздив в напрямі на Варшаву. Десь коло години 3-ої ранком ми опинились на головному дворці у Варшаві. Той двірець я вже знав з 1941 року, коли переїздив через Варшаву з іншою німецькою комісією як перекладач до Замостя і назад.

В дорозі я ближче познайомився з членами комісії, які їхали в уніформах, при зброї, а я в цивільному одязі. В дорозі комісар Реєдер витягнув з кишені малий револьвер з 6 набоями і передав його мені — “на всякий випадок”, як сам казав. Хотів повчити мене, як з револьвером поводитись, але як побачив, що та зброя мені знайома, залишив науку.

В дорозі мені сказали, що за мою спопегливість в службі заручилась Українська Установа Довір'я.

Для ясности треба сказати, що та установа була німецьким урядом для реєстрації українців в Німеччині. Вона підлягала команді Гестапо, а через нього верховній установі “Райхс-Зіхергайтс-Гаупт-Амт”, або по-українськи “Головне Управління Державної Безпеки”. Тій верховній установі, як я пізніше довідався, підлягало також “Головне Управління Кримінальної Поліції”.

В дорозі в досить настирливий спосіб секретар Крупке давав мені інструкції вже не чисто поліційного, а поліційно-розвідного типу, що більше надавалися для Служби Безпеки, як для кримінальної поліції. Він радив мені, щоб я все, що десь побачу, чи все, що довідаюсь, подавав йому чи комісарові Реєдерові до відома. Радив підслуховувати різні розмови та підглядати за людьми. На це я реагував твердженням, що мені все те ясне і зрозуміле, і що в службі маю виконувати те, чого служба вимагає.

Не обійшлося при тому і без веселих історій. Секретар Гронер спочатку до всього тільки прислуховувався і вкінці сам вмішався в розмову. Він нібито жартома почав висміювати Крупке і його

балачки зі мною і став сам навчати мене якраз протилежних речей. Він навіть насміхався з Гестапо і розказував про них заборонені анекдоти. Він нарікав навіть на Гітлера та уряд, на порядки, а найбільше на собачу поліційну службу. Вкінці розговорився про політику німців в Україні, лаяв її навіть досить грубими словами включно до того, що називав окремих людей ідіотами, які відповідали за німецьку політику в Україні і т. п.

А я спокійно слухав. Все було якесь дивне. І що ж я мав думати, коли тут сторож безпеки Німеччини, кримінальний секретар Гронер про політику свого уряду висловлювався так, що й переказати годі. “А може це провокація?”, — думав я, бо ж Гестапо чи Служба Безпеки і на такі речі здібні. Я мовчав, слухав і легенько підсміхався. Ми їхали в окремому вагоні військового потяга на Варшаву. І комісар Реедер слухав. Мабуть вже йому всього того було забагато, тоді він припинив повідь слів Гронера. Реедер, Крупке і Гронер були собі “на ти” і, як виглядало, приятелювали з собою. Крупке спочатку пробував перечити Гронерові, показуючи на мене, як на чужого і в фахові справи невтаємниченого чоловіка. Гронер коротко відрубав йому, що Селешко, тобто я, виглядає на свого чоловіка, з яким можна одверто про все говорити. Правда, відбулося це після кількох чарок, які ми випили з пляшки Гронера — він мав її у службовій торбі. В тому моменті я жалів, що не взяв зі собою з Берліна дещо випити в дорозі. Прямо забув, що алькоголь — це один з найкращих чинників, що розв’язує людям язика, незнайомих робить знайомими, знайомих приятелями і т. д. Ця засада дійсна в мирних часах, а у воєнних часах просто неоцінима.

З розмови виходило, що Реедер, Крупке і Гронер під харчовим оглядом бідували разом з родинами. Вони, як кримінальні урядовці, не могли собі дозволити на спекуляцію на чорному харчовому ринку чи на закуп харчів поза нормою, яку призначували харчові картки. Навпаки, вони мали за таким ділом слідити, таких людей притримувати і віддавати під суд. Реедер і Гронер прямо твердили, що їхня служба гірше собачої, бо їм не дозволено все те, що інші в Німеччині роблять. Нав’язуючи до того, Гронер розказав кілька випадків спекуляції харчами. Якось він зловив спекулянтів, але не звітував про це начальникові, тільки сам пригрозив спекулянтам карою, якби йому довелось ще

раз їх прилапати на чомусь. Він казав прямо, що розуміє голодних людей і тому совість не дозволяла йому зробити на них донос.

Заки ми доїхали до Варшави, я досить добре пізнав членів комісії. Розмови між нами велись не як між начальниками й підлеглим, а прямо в товариській формі.

У Варшаві на двірці застали ми великий рух. Всюди повно війська й багато потягів. Одні приїздили, інші відїздили. Кожний потяг викидав з себе тисячі людей, інший тих людей забирав і віз далі.

Нам довелось чекати на сполучення в напрямі на Україну. Потяг на Ковель мав відійти коло полудня 5 липня. Ми вийшли з двірця. Вулиці були майже порожні. Тут і там видно було військових. Цивільні нам не зустрічалися. Час від часу чути було з різних сторін поодинокі постріли. Хто, чому стріляв, ми не знали.

Комісія везла цілі скрині багажу з собою, який перед виходом на вулицю ми здали на переховання. В них були урядові папери та приладдя для праці комісії. В розподільно-мешканевій команді двірця отримали ми квитки на 2 кімнати до одного з готелів двірця, щоб переночувати. Перед нічлігом ми ще дещо перекусили у військовій кухні.

Вранці стали збиратися в дальшу дорогу і раптом почули десь недалеко від готелю кілька пострілів. Глянули через вікно і побачили натовп людей. По вигуках товпи я зрозумів, що якийсь німець застрілив поляка. Такі речі, як ми пізніше довідались, траплялись у Варшаві часто. Тут поляки частенько перестрілювались з німцями.

На двірці ми зїли сніданок та дістали харчі на дорогу до Ковеля. Коло двірця я завів розмову з якимсь польським робітником, який мені розказав, що положення в місті воєнне і що в жидівському гетто жиди підняли повстання проти німців і там ідуть бої війська з жидами. Лише тоді я зрозумів, що то за стрілянина. На хіднику, де рано був постріл, видно було кров. Вбитого затягнуто в якийсь прохід між домами і там він лежав. Небезпечно було показуватись вночі в уніформі на вулиці. Все і всюди патрулі питали за документами. Незважаючи на це, у Варшаві повним ходом працювала польська підпільна організація, нищила німців всіма їй доступними засобами.

Перед відїздом потягу я купив кілька карток і понаписував знайомим. Я все ще не знав, куди їду. В комісії про те нічого не

говорилось, а я сам нікого не питав. Знав лише, що їдемо в напрямі Ковеля на Волині.

Опівдні ми виїхали поспішним військовим потягом на Люблин-Ковель. В потягу їхали військовики, що вертали з відпустки в Німеччині на фронт. Вони розказували різні цікаві фронтові і домашні історії. Ті зі Західної Німеччини розказували страшні історії про бомбардування німецьких міст англійськими літаками. Наскільки я міг зорієнтуватись, між вояцтвом настрої були добрі. Большевиків вони не боялись і твердили, що ще підуть вперед і самого Сталіна в Москві застукають.

У вагоні багато говорилося про різні банди, які оперують в східних просторах і навіть в районі, через який ми переїжджали. Бувало часто і таке, що ті банди обстрілювали потяги. Військовики звали все бандами і бандитами, хоч в дійсності, як я знав з інших джерел, це були польські, советські чи українські партизани. Могли між ними бути і грабіжницькі банди, що діяли для наживи, а не з патріотизму. Розібратись в тому всьому не було можливості й тому німці усіх, хто по них стріляв, уважали бандитами.

Через вікно я оглядав околиці і при тому бачив у різних місцях, коло залізничних насипів, виколієні вагони і навіть льокомотиви. В одному місці коло таких вагонів стояла поліційна стійка з автоматом. Видно, у вагонах щось мусіло бути важне і німці не встигли це забрати. Все те промовляло, що по залізницях діяли саботажні групи, які нищили німецький транспорт.

В коридорі я розговорився з якоюсь полькою. Говорив я по польськи погано, й вона мабуть уважала мене за німця, що говорить по-польськи. Вона розказувала мені різні події з Польщі і навіть не приховувала своєї ненависти до німців. Можливо, що уважала мене за "вассерполяка" зі Шлеська. Вассерполяками звали мешканців Шлеська, що не були повністю згерманізовані і мали в собі дещо польського патріотизму. Вона розповіла, що в околиці польського міста Кельце діяв польський повстанчий відділ. Він добре давався взнаки німцям. Мав кілька сотень повстанців. Німці не пускались в одверті бої з повстанцями, але розстрілювали в околиці цивільних людей, щоб відстрашувати населення від помочі повстанцям. Повстанці найбільше нападали на німецькі автотранспортні колони. Від неї я довідався і про

жидівське повстання у Варшаві. Мимо того, що жида по-геройськи змагались з німцями, повстання вже було в стадії остаточної ліквідації. Серед провідників повстання мали бути і німецькі дезертири. Вона не приховувала свого вдоволення з того, що німці безпощадно ліквідували жидів, бо, як казала, вони добре далися взнаки їй самій і її родині. Згадала і про польських підпільників у Варшаві. Дуже зворушливо оповідала і про групу повстанців, що оперувала з варшавських каналів. Раз впали були у Варшаві великі дощі й канали були до тої міри переповнені дощовою водою, що багато повстанців потопилось.

Нарешті ми доїхали до Люблина. Тут, в околиці двірця, все було таке, як і в 1941 році. Тому що потяг стояв в Люблині коротко, не було часу подивитись на місто і відвідати знайомих. Там працював мій колишній професор Василь Іванис.

Вже темніло, коли ми приїхали до Ковля. Двірець мав дуже нужденний вигляд. Будови бідненькі, людей мало і потягів на станції мало. Я звик бачити по Європі солідні залізничні вузлові станції. Можливо тому двірець в Ковлі зробив на мене таке вражіння. В Ковлі нас завели до бараків коло двірця. Там ми повечеряли і коло півночі поїхали даліше. Я хотів бодай коротко глянути на місто. В команді двірця мені сказали, що увечорі безпечніше сидіти в бараках, як шлятись по вулицях. Темноту, як німці казали, використовують бандити і від них ніччю можна дістати одну зайву кульку і піти на "Гіммельскомандо" (Небесна команда).

По двірці крутилось кілька людей в селянських одягах. виглядали вони бідно і виголоджено. Говорили між собою якимсь чудним польсько-українським жаргоном. Я пробував говорити з ними по-українськи, але вони ніяк не хотіли перейти на розмову українською мовою. За те, що помогли комісії завантажити до вагону скрині з актами, грошей не хотіли. Просили куска хліба. З того я зрозумів, що Україна під німцями голодує. Якось важко було зрозуміти, що в багатій на хліб Україні люди голодують. В душі я був обурений на німців як і на москалів, що так пограбували Україну. Але сентимент сентиментом, треба було рахуватись з дійсністю.

Мені оце перший раз довелось бачити українську волинську землю, що тепер належала до так званого "Райхс-Комісаріату Україна", яким управляв відомий в цілій Німеччині партієць-нацист Еріх Кох. Його столицею було місто Рівне на Волині.

3 Ковля їхало на Схід в напрямі на Шепетівку багато військовиків. Настрої між вояками були поважніші, як у Варшаві. Всі задумані, мабуть відчували небезпеку, яка їх чекала на Сході. По Варшаві ходили тільки з багнетами та пістолями, а в Ковлі з рушницями й автоматами. Це свідчило про напруженість становища.

У вагоні знов вояки розказували собі різні воєнні історії. Говорили і про повстанців на Волині. Одні казали, що це українські, а ще інші, що це советські, декотрі — що польські. Були й такі, що всіх звали бандитами без огляду на національність. Розказували, що на залізничній лінії Ковель—Шепетівка повстанці часто обстрілюють потяги, що вони мають гармати і міномети, що підмінують рейки, а часом навіть зупиняють потяги, їх ревідують та вибирають гестапівців і нацистів-партійців. Все робилося нічною порою. Лісів довкола залізниці було багато, тому повстанцям було де гуляти. Про подібні справи доводилось мені чувати ще в Берліні від приїжджих з України.

Я знав, що десь на Волині оперують і повстанці під командою отамана Тараса Бульби. Я знав, що отаман Тарас Бульба співпрацює з полк. А. Мельником, Головою Проводу Українських Націоналістів і що при ньому є відпоручники ПУН. Знав я і про те, що повстанці отамана Бульби ведуть акції проти большевиків і проти німців, як окупантів української землі. Серед повстанців мало бути і багато моїх особистих знайомих з років 1940—1941, коли на Волині були большевики і ті люди змушені були хоронити життя аж під німцями.

В Шепетівці ми мали мати довшу зупинку. Шепетівка — це вузлова станція, з якої розходились шляхи на чотири сторони світу.

Наш потяг був спеціально зформований для їзди в небезпечному терені. Спереду і ззаду їхала охорона силою коло 300 вояків. У поодиноких вагонах назначено було командантів вагону. Всі вояки були при зброї. Всі дістали усні інструкції, як вести себе при нападі партизанів на потяг. Коло кожного вікна їхав вояк зі зброєю готовою до стрілу. У вагоні жодного світла не було. Блималь лише часом електричні лампочки. На окремих платформах ззаду і спереду кулемети з обслугою, а спереду перед льюкомotiveю ще 2 платформи з ремонтним матеріалом та піском у мішках. Всім наказано бути напоготові. І мені довелось



тримати револьвер в руці, бо так наказав комісар Реедер. Я, одержуючи той наказ, посміхнувся. Він мене зрозумів і сам вже додав, що це дійсно комічно готуватись до оборони перед партизанами з револьвером в руці, коли партизани б'ють з кулеметів, мінометів і гармат.

Всі їхали в напруженому стані. Розмовляли притишено. Прислуховувались до найменшого шороху. Тільки колеса вистукували по рейках своєю мелодію, а льокомотива шипіла, пихкала, викидаючи в повітря хмари іскор, тягнула за собою вагони.

Десь коо години 3-ої над ранком потяг став недалеко станції Ківерці і простоям мабуть зо 2 години. Десь попереду чути було кулеметну стрілянину.

Від вояків я довідався, що перед нами їхав імпровізований німецький панцеропотяг, що складався зі звичайних вантажних платформ, на яких везли танки і гармати. На потягу були й кулемети, заховані за бар'єру, зроблену з мішків з піском. Спереду кілька платформ з камінням та піском, а ззаду кілька платформ з ремонтним матеріалом. Льокомотива— посередині потягу.

Срілянина то втихала, то посилювалась, то наближалась, то віддалювалась. Ранком десь коло години 6-ої ми були вже на станції Шепетівка. Проходжаючись по перону, ми завважили, що і нашому потягові дісталось кілька кулеметних серій, але ранених не було. Потяг, що їхав перед нами, стояв на рейках поруч з нашим і на ньому видно було багато слідів кулеметного обстрілу. Зрештою по дорозі ми чули кілька сильніших експлозій, а одну навіть дуже сильну, яка, здавалось, вибухла зараз за нашим потягом.

Тільки в Шепетівці ми довідались, що міна, яка вибухла зараз за нашим потягом, напевно була призначена для нас та порвала рейки на шляху\*.

В Шепетівці нам довелось постояти до полудня. Причини затримки ми не знали, хоч сам комісар Реедер ходив по станції в

---

\* Тільки в листопаді 1944 року, як мені довелось особисто стрінутись з отаманом Тарасом Бульбою, я довідався, що в тих районах в часі, як їхав наш потяг, оперував з невеличким відділом поручник Яценюк і не виключено, що то він з своїми хлопцями страшив німців, щоб не надто безпечно почували себе на українській землі.

розвідку, щоб щось довідатись. Станція була забита потягами, а тому що виходити зі станції було заборонено, ми крутилися поміж потягами. Сама станція була досить велика, але цивільного населення я не бачив. Тут я ближче оглянув старшин, що їхали з комісією в одному вагоні, бо вночі нікого не було видно, тільки чулися голоси.

Я звернув увагу на одного сотника генерального штабу, віком десь коло 60 років. По вимові видно було, що він з Австрії. Він розмовляв з іншими старшинами про воєнні події. Говорив стримано, поважно і з надумою. На грудях мав різні відзнаки з Першої Світової війни. З розмови було видно, що він працює в штабі якоїсь німецької дивізії коло Шепетівки й чекає на сполучення, щоб дістатись до штабу. Вкінці він вирішив добиратися до місця пішки з надією, що може стріне якесь авто і воно його підвезе.

Як виходило з його оповідання, він пережив німецьку катастрофу під Сталінградом. Там проблемою було постачання, а далі — відкриті фланги сталінградського фронту. Румунські й італійські дивізії прямо відкрили фронт більшовикам і трагедія була готова. Не було навіть часу на відворот, не кажучи вже навіть про те, що Гітлер відворот заборонив. Німцям не вистачило резерви, щоб позатикати діри на фронті. Резерви тоді були на Кавказі. Сталінград з'їдав багато стрілива та всякого іншого вогневого матеріалу. Всі шляхи були забиті потягами. Часто доводилось власні потяги пускати під насип, щоб пропустити якийсь важливий транспорт на фронт.

Трагедія під Сталінградом була всім менш-більш відома. Коли ж сотник почав розказувати старшинам про загальну ситуацію на фронтах і коли сказав, що тепер першорядним стратегічним завданням німців є хоронити румунську нафту, щоб її не розбомбили англійські та американські літаки або не захопили більшовики, всі зрозуміли трагедію війни. Сотник виразно підкреслював, що мілітарна ситуація в цілому безнадійна і що війна програна та найвища пора її кінчати. Слухали всі його з великою увагою і ніхто не заперечував. Хтось з старшин запитав його про ситуацію на Волині. Сотник приступив до вікна у вагоні, показав у якомусь напрямку і сказав, що ось там, в Славуті, центр української партизанки. Партизанів неможливо знищити, бо їх багато, і найголовніше те, що їх попирає народ на Волині.

Та справа зацікавила старшин і на цю тему почався обмін думками. Сотник твердив, що народ на Волині невдоволений німецьким режимом. На його думку, причини такого стану були в першій мірі національно-політичні, а в другій — економічні. Він спростував твердження одного з старшин, що в запіллю ведеться війна з бандитизмом, бо війна ведеться з цілим населенням України. Військо неправильно зве партизанів і повстанців бандитами. Він твердив, що операції партизанів є поважним обтяженням для армії і фронту. Правда, як він казав, партизанка не абсорбує багато військової сили, але вона припиняє фронтове постачання і його дезорганізує.

Я сидів у кутку вагона і уважно слухав розповіді сотника. В розмову не втручався, бо не випадало цивільному говорити на військові теми. З перебігу цілої розмови я побачив, що сотник добре зорієнтований в національно-політичних відносинах Сходу. Він нарікав на політику німецького уряду у відношенні до українців. Критикував адміністрацію України. Найбільше мене здивувало, коли він заявив, що треба було додержати слово у відношенні до українців і дозволити їм створити державу хоч би під німецьким протекторатом. Українці, на його думку, змогли б утримати фронт проти Росії. Така політика могла б на майбутнє довести і до повного розвалу Росії разом з большевизмом.

Така розмова припала мені до вподоби, бо це був перший голос фронтового старшини, що мені його довелося чути, і до того голос розумний і відважний, що не боявся знаку "СД" (Служба Безпеки), що його мали на руках члени комісії.

Сотник скоро відійшов і я автоматично почав з членами комісії розмови на тему, яку порушив був сотник. Я просто спитав їх, чому вони не опонували розмові сотника і чому нічого не говорили про ту справу. На те мені секретар Крупке відповів, що він справ не знає, а вкінці додав, що сотник, як видно, розумний чоловік і знає, про що говорить. Цього мені було досить, щоб зрозуміти і його положення як працівника "СД". І секретар Крупке та його товариші, як я зрозумів, вже не вірили своєму урядові та його політиці. З дальшої розмови було ясно, що вони служать, бо служити треба, виконують присягу і не конечно думають, що робиться і що буде.

Дещо пізніше, при іншій нагоді, і секретар Крупке, і секретар Гронер запевнили мене, що вони не є націонал-соціалісти, але

мусять грати свою ролью так, як і я її граю, як український націоналіст. І я побачив всю, як кажуть, гниль охоронного апарату Німеччини, що держався по інерції терором згори і насильством. Система сама себе тримала, і хто в неї вліз, не міг уже вискочити. Як хтось хотів вискочити, його безпощадно ліквідували, щоб не зрадив таємницю цілої установи. Тому кожний, хто раз вліз у систему, мусів служити до кінця.

Це пригадало мені одну сценку з Варшави. Гронер в часі стрілянини у Варшаві глянув на вулицю і побачив забиту людину, поденервувався і сказав: "Шкода чоловіка, хоч він і поляк". Він не міг заспокоїтись навіть тоді, як уже виходив з готелю на вулицю, і сказав мені, що він не націоналіст і тих бандитів не то не любить, він їх ненавидить. Тоді я думав, що то провокація і на все не зареагував ані словечком.

Під час наших розмов комісар Реедер тримався стримано й нейтрально. Лише час від часу кидав у розмову одне чи друге слівце, з яких я міг робити висновок, що і він не стовідсотковий націонал-соціаліст, хоч належав до партії і навіть до есесів. Він сказав, що дрібніших урядовців поліції прямо силою заставляли ставати членами нацистської партії під загрозою втрапи посади. Секретарі Крупке і Гронер це підтвердили.

Щойно по годині 12-ій ми виїхали з Шепетівки в напрямку на Козятин, або, як німці казали по-московськи, Казатін. Ще перед виїздом з Шепетівки ми довідались, що вночі партизани висадили в повітря рейки, що вели на північ і схід. Лишався тільки шлях на південь. Про те, що шлях на захід був підірваний, ми вже знали, бо самі із заходу приїхали.

І дійсно, в дорозі ми бачили висаджені рейки довжиною яких 10 метрів, і ями були досить глибокі. Все це вже направлялось, засипувались ями, закладались нові рейки. Потяг раз-по-раз переїздив пошкоджене місце поволі на цілому шляху аж до Козятини. Льокомотива сопіла та майже безперестанку свистала.

Я використовував той час і постійно оглядав з вікна ту українську землю, що на ній понад два десятки літ господарювали більшовики. Все якимось не так виглядало, як повинно було виглядати і все мене інтересувало. Коло мене у вікні стояв якийсь молодий німецький старшина і ми говорили про те, що бачили. Я дістав від комісара Реедера поліцейний далековид і при його

помочі оглядав дальші околиці. Старшина, як побачив у мене поліцейний далековид, трошки збентежився, бо передше говорив зі мною про речі, які не зовсім надавались до поліцейного вуха. Але я його заспокоїв тим, що я тільки випадково змобілізований як перекладач до спеціальної комісії, що їде на Схід, і що я українець, мешканець того краю, через який ми переїжджаємо. Я досить добре говорив по-німецьки і не кожен німець міг розпізнати, що я не німець. І молодий старшина критикував політику уряду на Сході і обстоював правильність політики німецької армії.

Що я міг бачити з вікна потяга? Селянські хатки, нужденні, обідрані, без тинів і садків. Лише місцями видно було сліди колишніх садів, старі дерева. Молодих дерев я не бачив. Заводи, що стрічались по дорозі, були понижені війною, розбиті. Владали в очі широкі лани збіжжя. Ніде ніякої межі. Лани перетинали різні польові дороги і попри них стежки. Тут і там можна було завважити нужденно одягнених селян. Траплялись села, а в них видно було найбільше дітей, які ганяли по подвір'ях і дорогах босі, а частенько голі, або в драних сорочинах. Селяни оглядали потяг здалека, і як відчувалось, не то з ненавистю, не то із завистю. Потяг частенько затримувався по селах і далековид комісара Реедара дозволяв мені оглядати і те, що голим оком годі було побачити.

Впав мені в око такий дивогляд. Селянська хата, може наполовину без покриття. Коло неї багато дітвори і старших. Довкола скирди соломи, а нікому нею хату покрити. Лише пізніше я зрозумів, чому воно так. Хоч солома була, та большевики і німці не дозволяли використати її на покриття хати. Старіла і гнила солома, нищилась без даху хата. Отже не селяни були винні, а тільки адміністрація і колгоспи.

Місцями лани пшениці були відгороджені колючим дротом. Це мали бути залишки з большевицьких часів, бо дріт був поржавілий і перерослий буйною травою. В кількох місцях, близько і далеко, бачив я більші стада худоби, яка виглядала добре, але пастухи були в подертих одягах. Місцями старий дідусь чи бабуня тримали на шнурку корову, що паслась понад стежкою коло рейок. Коровини були худі-прехуді, скіра і кости. Як вони могли ще й молоко давати, не знаю. І кози траплялись по одній чи по дві, на припоні, щоб не розбігались. Лани пшениці

були гарні, але такі зарослі бур'янами, що місцями важко було згадати, чи то лан пшениці, чи лан бур'янів. Часом, як потяг затримувався, я пробував говорити з селянами, чи прислухався до їхньої розмови. Говорили вони чистою українською мовою навіть без московської закраски. Натомість, як потяг зупинявся десь на перестанках, зразу чути було московську мову. Говорили нею залізничники й селяни, що бували на станції.

І війну видно було з вікна потяга. Частенько траплялись цілі або побиті вагони, отак лежали собі вздовж рейок навіть колесами вверх, бездушні й поржавілі, або навіть свіжо перекинені. З того я робив висновок, що в тих околицях партизани гуляли і пускали потяги під насипи. Траплялись подекуди вигорілі вагони, особові й вантажні, а в кількох випадках коло вагонів лежав ще й вантаж. Місцями недалеко вагонів видно було і свіжі, з темної землі могилки з хрестами й табличками, а на них німецькі військові шоломи. В кількох місцях довелось бачити трошки далше від залізниці поржавілі та поламані трактори та інші сільськогосподарські машини. Знов в інших місцях порозбивані танки, вантажні авта і навіть артилерійські тягачі. В одному місці видно було цілий великий склад якихось машин. Навіть при допомозі далековида годі було зорієнтуватись, що це за машини. Тільки один з німецьких старшин, що видно був обізнаний з околицею, сказав мені, що там колись була машино-тракторна станція. Її знищила війна і те, що ми бачили, були лише рештки з неї.

Місцями залізниця переходила через ліс. На віддаль яких 100 метрів попри залізницю дерева були повирубвані. А зруби прямо білили від свіжости, місцями гілля ще не висохло добре. Офіцери у вагоні казали, що в околицях, через які ми переїздили, часто траплялись партизанські напади на транспорти. Тому довелось вирубати ліс коло залізниці, щоб уможливити охороні кращий догляд за шляхом, а партизанам утруднити підступи до залізниці. Охорону залізниці й мостів тримали мадярські вояки. Вони виставляли стійки попри залізницю і мали свої опірні пункти — просто придорожні хати, оточені високим, на яких 2 метри, земляним валом, прикритим травою. Видно було замасковані зеленню входи і виходи. вони були підсилені дерев'яними кругляками, плотами, дошками, стовпами і т. д. На багатьох таких опірних пунктах видно було зі сторони залізниці викладене

білими камінцями, щось в роді мадярського державного герба та якісь мадярські написи. Я питав німців, що це понаписувано, але ніхто з них не міг пояснити, а один з німців мені прямо сказав, що він тої собачої мови не знає і не розуміє, що в ній написано. Він прямо насміхався з мадярів, хоч вони були і його союзники. В того старшини так і виглядала німецька зарозумілість.

У вагоні розмови часто переходили і на воєнні теми, вояки із Західньої Німеччини розказували про якісь велетенські безмоторові літаки з розп'яттям крил до 85 метрів. Їх мали б тягнути в повітрі малі моторові літаки і пускати над Англією. Кожний з тих літаків міг взяти з собою вояків зі зброєю. Інші вояки розказували, що бачили в Судетах великі транспорти японців, що їхали в напрямку на північний захід. Казали, що це японські десантні спеціалісти. Вони мали допомогти німцям завоювати Англію. З розмов старшини виходило, що пригтовляється серйозний десант на Англію і що їй мусить прийти кінець. Але ненависті до англійців в розмовах не вчувалось. Зате в розмовах про большевиків відчувалась особиста ненависть до "Івана", як погордливо називали німці советського вояка.

Східній фронт, як чути було з розмов, укріплюється. Старшини у вагоні були з фронтів на українській землі. Про самі укріплення вони розказували таке: копають ями, в них садять сталеві бункери на колесах, озброєні кулеметами та гарматами. Вони вважали, що фронт, обставлений такими бункерами, большевики не зможуть прорвати.

З тих розмов можна було винести враження, що на фронтах настрої були добрі. Але коли я порівняв ранішню розмову сотника генерального штабу і нову розмову старшин, то образ дещо мінявся. Старшини — це здебільшого молоді хлопці. Найстаршому могло бути яких 25 років, не більше. Вони не мали ще ширшого досвіду і розглядали ситуацію з точки зору власної завязатости і відваги.

На станціях і перестанках народ був бідненько одягнений. Всюди повно бруду. Написи бували різні. Найбільше німецьких, а за ними йшли московські і по черзі українські. То мене трошки дивувало, бо це була українська земля і українські написи повинні б бути перед московськими. Що німецькі були на першому місці, то було ясно — вони були окупантами і господарями землі. Зрештою, німецькі написи були призначені для військових транспортів.

Бачив я ще і слабенько позамазувані старі большевицькі написи, на яких на першому місці були московські, а щойно під ними вже українські. У зв'язку з тим пригадалась забріханість большевицької преси в українській мові, в якій свого часу писалось, що залізничний транспорт в Україні повністю українізований і навіть написи на станціях в українській, а тільки даліше — в російській мові. Те московська статистика підтверджувала деякими цифрами. І ось тут, перед моїми очима, вилазила дійсність, як шило з мішка. З-під вапна чи якоїсь іншої фарби виглядали свідки московської забріханости про Україну. Навіть на зовнішніх ознаках широко розпропагованої української самостійности в Советському Союзі не залежало Москві.

Залізнична обслуга була німецька й українська. Дивним дивом залізничники розмовляли там, де я прислухався, по-українськи, а цивільний народ по-московськи.

Десь під вечір ми опинились в Козятині, і там я довідався, що мусимо пересидіти і чекати на потяг до Вінниці, до місця призначення нашої комісії. Потяг, що привіз нас до Козятина, поїхав у напрямку на Київ. Як мені хотілось поїхати до Києва, це важко описати. Але дійсність була така, що треба було їхати на Вінницю. На станції ми вже досить довго чекали і я вже мав крашу нагоду все докладно оглянути, поговорити з людьми. Людей на станції було досить багато. Найбільше тих, що охоче помагали подорожнім нести пакети. За те просили хліба і цигарок. На карбованці і марки дивились насмішливо, знали їх малу покупну вартість, бо нічого було за них купити. Декому з них таки пощастило дістати й кусок хліба чи цигарку від німця. Вони пробували говорити з німцями по-німецьки, але між собою говорили по-українськи. Тільки в приявності німців зразу переходили на московську мову.

По станції вештались і жінки з дітьми та з кошиками овочів. Пропонували німцям овочі за хліб і цигарки. Охочих на таку заміну не було багато, бо і вояки багато хліба не мали. Що діставали, те з'їдали чи тримали в запасі на дорогу.

Виголоджених людей я на двірці не бачив, зате всі були обдерті до неможливости. Мало грішним тілом не світили. Все виглядало дуже брудно. Всі ходили босі. Жінки і дівчата тримались прилично і стримано, зате чоловіки і хлопці були відважніші і нахабніші.



В одному кутку на двірці побачив я більшу групу дівчат. Вони були прилично одягнені. Між ними видно було німецького партійця в уніформі. Я підступив до них і почув, що розмова між партійцем і дівчатами йшла по-московськи. Це була група “фольксдойчерок”, чи краще кажучи, українців і росіян, що зрадили свою національність і позаписувались німцями, щоб за те краще жити і мати різні життєві полегшення. Вони були добре одягнені, між ними не видно було босих, коли українські жінки та дівчата довкола були в більшості босі і нужденно одягнені. Коли б вони дійсно були німцями з походження, то не розмовляли б по московськи. І німецький партієць говорив доброю російською мовою, навіть без німецького акценту.

Лише тут, на українській землі, відчув я значення “фолькдойчерства” в повній його величі і його ж шкідливості для України і для Німеччини. Чужий кровно елемент, навіть як він повністю асимільований, може все зрадити країну, в якій живе, піти за зовом крові. Пригадалась мені теорія міністра східних справ Розенберга, яку я знав з його книжки “Блют унд Боден”, тобто по-українськи “Кров і Земля”, де він власне писав про значення “зову крові”.

При тому пригадалась мені розмова з одним німецьким журналістом у Женеві в Швейцарії. Він був партієць — націонал-соціаліст. Говорили ми про можливості опанування одної нації другою. Він обстоював думку, що те можливе тільки під умовою, коли побідна нація знайде собі між покореними людьми співзвучну групу людей, на яку зможе оперти своє панування. Я його твердженню вірив і не вірив, але на станції в Козятині я знайшов доказ, що він був правий. Перед моїми очима розкрився в думці повний образ німецької політики в Україні та методи, якими німці старались нищити український народ, щоб прочистити українську землю для своїх, німецьких, людей. Про це писалось в книжці Гітлера “Майн Кампф”, по-українськи “Моя боротьба”. Я ту книжку читав і прямо не хотілось вірити, що це була правда. Я те розглядав як партійну пропаганду без значіння для державної політики. Тут, у Козятині, як на долоні я побачив, що Гітлер писав правду.

Мені вдалося завести розмову з двома українцями середнього віку, що стояли коло муру і чекали на нагоду заробити кусок хліба. Самі ж вони між собою говорили по-українськи, але

як я підійшов до них і заговорив по-українськи, вони перейшли на московську мову. Я запропонував їм по цигарці. Розмова пішла легше. Спочатку вони дивились на мене з підозрою, мабуть розглядали що я за тип, а пізніше, спершу один, потім другий почали розмовляти зі мною по-українськи. Розказували про всякі буденні турботи, але обережно і без нарікань на когонебудь.

Я їх по довшій розмові прямо запитав, чому вони говорять між собою по-українськи, а як хтось чужий до них підійде, знову переходять на російську мову. На це я дістав дивну відповідь. На їх думку українська мова мужича і нею можуть говорити між собою тільки мужики, з чужими треба говорити тільки російською мовою. Так було, як казав старший віком з моїх співрозмовників, ще за часів царського режиму в Україні, за царів, так було і за большевиків. А за німців то обов'язково треба було говорити по-російськи, бо вони української мови зовсім не розуміють, а часом навіть і лаються, як хтось в їх приявності говорить мовою, якої вони не розуміють. Молодший із співрозмовників додав ще, що говорити по-українськи в місті чи на станції, значить ставати підозрілим в шовінізмі, за що можна було опинитися навіть у Сибірі. За німців також за українську мову оскаржують в націоналізмі.

Я довгенько з ними розмовляв, ми ще викурили по кілька цигарок. Розпитував їх про різні дрібні справи, запевнивши, що я українець із заходу — не якийсь там поляк чи німець, а таки українець. Поцікавився їх думкою, коли було краще жити на Україні, за большевиків чи за німців. На те дістав цікаву відповідь: "Один біс і тоді і тепер, все чуже!". За большевиків, казали вони, настільки було лучше, що кожний, як йому якась кривда сталась, міг написати скаргу до вищих чинників і далше, що большевики людей не били, а тут німці б'ють ще й плакати не дають. В тих словах я вичув цілу велич трагедії, яку переживав український народ і за большевиків і за німців.

Пробував я питати і за українську визвольну війну, що велась якраз в районі Поділля і зокрема міста Козятини. Старший співрозмовник пам'ятав дещо з часів 1917—1920 років. Він знав про Петлюру і в дальшому мене розпитував про різних людей в часі тієї війни, що мали б жити на еміграції. Я мало кого з них знав особисто, хоч деякі прізвища таки доводилось чути. Молодший розказував, що також дещо про ту війну чув, але не багато, бо за большевиків про те не дозволялось навіть говорити.

При прощанні молодший запитав мене, нібито довірочно, коли позбудемось ми всього того лиха, большевиків та німців та чи в Європі говорять про Україну і те, що їй також потрібна воля. Я його порадував твердженням, що все кінець-кінцем буде так, як ми того хочемо, і ще ми заживемо на своїй землі без чужого кнута. “Дав би Бог!”, — сказав старший і на тому ми розійшлися.

Розмова була довгенька і я забув, що я не вільний, а службовий чоловік. Секретар Крупке бачив, що я говорив з місцевими людьми і почав присікатись до мене та допитувати, що я говорив, що вони говорили і т. д. Для мене постала проблема, що казати. Німецькі методи я знав. Могли б взяти мене і двох моїх співрозмовників, посадити, почати допити і на протиріччях побудувати факт оскарження і на мене і на співрозмовців. Я переказував розмову у формі різних побутових картинок з життя тих людей за большевиків, хвалив німців і вилаяв большевиків і ще підкреслив, що ті люди, як виглядає, настільки натерпілись під большевиками, що вони дійсні антибольшевики. Крупке зразу запитав, чи вони хочуть самостійности України. На це я йому відповів, що це прості люди, і для них перше завдання — це досита наїстись, а не балакати про політичні справи.

Розмову ми перервали, бо мав надійти наш потяг. Ми стали носити пакети з актами до вагона і все забулось. Крупке забув цілу справу і небезпека арештування моїх співрозмовників, щоб допитати справдити, що я вірно переказав розмову з ними, минула.

Тут мені пригадалось, що ще в Берліні я підписав заяву, що в своїх розмовах з цивільним населенням поза службовими годинами не буду торкатися політичних справ і буду точно придержуватись регуляміну кримінальної поліції. Мені ще було сказано, що поза службою я маю уникати зв'язків з населенням і лише слухати, що народ говорить і це доносити до начальства. Ті зобов'язання ще раз пригадав мені секретар Крупке в дорозі. Я тому всьому і не дуже дивувався, бо було загальновідомо, що поліція — це такі люди, що самі собі не вірять, і в кожному, в першій мірі добачають злочинця, за яким шукають, а не людину. Про це говорилось весь час зовсім явно і славно в цілому Берліні і тим дошкулювано часом поліції, що в ній дуже обмежені люди чи щось подібне.

На двірці в Козятині довелось бачити і повні ешельони українських хлопців і дівчат, яких під вартою везли на роботи до Німеччини. Була в мене охота і з ними поговорити, але охорона не дозволяла розмов.

Загальне враження з постою на двірці Козятин залишилось у мене таке, що чим краще чоловік одягнений, тим менше говорить по-українськи. Траплялись і гарно та чисто одягнені люди, але босі, без взуття. Дуже рідко можна було побачити чоловіка в чоботях чи черевиках. Більше було гарно одягнених дівчат. Вони приходили і виходили, весело сміялись, балакали по-російськи, кидали очима на німців і т.д. Вони мабуть знали, що німота, в цивільному чи військовому або партійному одязі, мала і має слабкість, якій назва "жіноцтво", як казав, здається, Шекспір, і ту обставину використовували. Дівчата ж в сільській одежі говорили по-українськи.

В дорозі я довідався, що в людей багато грошей, московських рублів, німецьких карбованців і східних марок, тільки за них не було що купувати.

\* \* \*

Дорога до Вінниці була спокійна. Потяг їхав скоро і без страху, що партизани обстріляють і висадять в повітря рейки. Приїхали ми пізно вночі. На двірці рух і багато потягів. Всюди майже самі військові. Станція освітлена.

Комісар Реедер зараз пішов до каманди двірця і звідти повідомив місцеву німецьку поліцію, що приїхала комісія. Незабаром по нас приїхало поліційне авто. Нас завезли до якогось дому недалеко двірця і там ми дещо перекусили. То було приміщення одного німецького поліційного відділу у Вінниці. Дальше везли нас досить довгенько. Ми переїхали дерев'яним мостом річку Бог й опинилися у великій казармі, що була осідком команди німецької поліції безпеки "Зіхергайтс-Поліцай", "СД" — Служби Безпеки і "Гестапо" тобто Тайної Державної Поліції, при вулиці Івана Мазепи ч. 5. За большевиків ця вулиця звалася вулицею Дзержинського, а в казармі, де ми примістились, за большевиків було Обласне московське НКВД.

У нас склалось враження, що місцева централь не була приготована до приїзду комісії, і навіть не рада була, що комісія приїхала, а тим більше, що мала жити в цій казармі. Комісар Мертенс, командант обласної поліції, хоч був повідомлений про

приїзд комісії, не приготував навіть приміщень для нас. Комісара Реедера примістили в якійсь маленькій кімнатці з ліжком, столиком і стільцем. Секретарів Крупке і Гронера примістили в кімнату заступника команданта кримінального секретаря Гільдебрандта з Берліна. З ним секретарі Крупке та Гронер були знайомі з давніх часів і разом працювали в кримінальній поліції, заки Гільденбрандт перейшов до поліції безпеки. Мене пустили у велику кімнату ч. 40, що колись, як казали, служила кабінетом якомусь большевицькому комісарові.

Так наша подорож закінчилась пізно вночі 6 липня 1943 року у Вінниці. Тільки там, на місці, я довідався з розмов поліції, що наша комісія мала досліджувати щось такого, як це свого часу досліджували в Катині, де большевики зліквідували кілька тисяч польських полонених офіцерів.

Я довгенько передумував над тим, що я попав туди, куди найменше сподівався, аж поки не заснув. Це була централь обласного Гестапо в Вінниці, того самого, що ліквідувало в Україні тисячі українських патріотів. Це значило, що треба було подвоїти обережність. Вже від першого дому, де ми коло двірця пили каву, віяло якимсь дивним духом, мовби тюремним повітрям. А в казармі стало ще душніше. Поліцаї, хоч з виду веселі й жартівливі, виглядали якомось неприродно, вели себе досить крикливо, рухались з великим шумом і стукотом й у балачках між собою були досить грубі. Час від часу користувались і московськими лайками. Мені здавалось, що вони один на одного дивились з-під лоба і з ненавистю. До мене вони віднеслись добре, мабуть думали, що німець — і гестаповець, отже по їхньому свій чоловік. Перед комісаром Реедером стукали зап'ятками, як перед старшиною-лейтенантом або по-есесівськи унтерштурмфірером. Так його всі титулували.

Ранком 7 липня 1943 ми повставали о годині 6-ій рано. Я скоро помився, поголився і пішов на спільний сніданок в одній з більших кімнат в казармі. Там стояли довгі столи. Мені призначили місце за одним із столів, недалеко від комісара Реедера. Почалось знайомство. Мене комісар Реедер зразу зарекомендував як українця-перекладача, якому можна довіряти в усіх справах. Всі мене обступили, оглядали, знайомились, дивились як на якесь диво, бо це нечувана річ, щоб українець попав у самий центр поліції. Деякі не хотіли вірити, що я українець, казали, що

фольксдойчер і райхсдойчер, тобто німець з походження і німецький громадянин. Я все те заперечував і з дівчатами, що обслуговували в їдальні, говорив по-українськи. Дівчата врадувались, що між німцями бодай один чоловік, з яким можна по-своєму поговорити. Одним словом ціла станиця загомонила про те, що є українець і то на важному пості як перекладач при комісії.

Лише тоді я довідався, що у Вінниці відкрито масові гроби з жертвами большевицького терору. Ті гроби відкопують і досліджують трупів, що в гробах.

Я тоді познайомився з одним з поліцистів, Фріцом Юрашеком, що був призначений як фотограф для комісії. Він в цивільному житті був фотографом й уже давніше служив при поліції, але щойно тепер його призначили до фотографування. Він пішов зі мною до кімнати, де я спав, оглянув її і зарядив, щоб хтось кімнату впорядковував. Мені видали покривало, добрий сінник і солом'яну подушку. Принесли стіл і стілець, щоб було де сісти, принесли невеличку шафку на речі. Комісар Реедер виміг від начальника станиці Мертенса, щоб мені кімнату влаштували людськи, де можна було б жити і в потребі працювати.

Юрашек показався добрим чоловіком і пізніше мені не раз ставав у пригоді. Це він шепнув мені на вухо, щоб я був обережний в розмовах й уважав на кожне слово, бо, як він казав, поліція є поліція і свого брата не пощадить. Так само він радив мені обережно робити знайомства з місцевим населенням, бо за мною будуть слідкувати і коли б щось було не так, як треба, можуть навіть заарештувати і розстріляти. У війні, як він казав, дуже довго зі справою не возяться, скоро її ладнають ліквідацією підозрілого. Мене дещо здивувала така ширість Юрашека і я був схильний підозрювати в його одвертості навіть провокацію. Юрашек мабуть здогадався про мої думки і сам прямо сказав: "Я тобі це кажу, бо ти мені подобаєшся і виглядає, що ти є "файнер керль" — тобто порядний чоловік!"

До обіду Юрашек водив мене по казармі і все показував і розказував. Показав мені ті місця, де в казармах НКВД розстрілювало людей, а потім вивозило на цвинтар, де їх тепер відкопують. В одній частині забудовань була гестапівська тюрма, повна в'язнів, яких німці трактували не краще, як большевики трактували своїх. Він обіцяв мені пізніше розказати, як німці

поводяться з в'язнями. Службу зовнішньої охорони казарми несла українська допоміжна поліція, а вартову службу коло тюрми й обов'язки тюремних ключників виконували фольксдойчери. Українські поліцейські були озброєні рушницями, а тюремна варта пістолями у внутрішній, а рушницями в зовнішній службі. Сказали мені, що в місті, недалеко двірця, була ще інша, більша тюрма на якихось 2000 людей.

Німці, як видно, не довіряли українській поліції і звали її не "Гільфсполицай", а "Гільфспартізанен", тобто помічники партизанів. Вони були переконані, що якби лише в околиці з'явилися якісь партизани, вся поліція перейде до них і буде битись проти німців.

Українська поліція носила на шапках тільки свастику. Жодних українських відзнак. Тільки по відмінній уніформі можна було бачити, що це не німці, а українці чи люди якої-небудь іншої східно-європейської національності.

Через вікна я чув, що люди в тюремних камерах розмовляли між собою по-українськи, отже були українці. Між в'язнями, як мені пізніше сказав один з поліцейських-австрійців, Рудольф Дабергер, було багато українських націоналістів.

Побачивши українську місцеву газету "Вінницькі вісті", але в ній мало було українського матеріалу — самі похвалялися для німців. Мені сказали, що газету видає Михайло Зеров, відомий український поет і брат знаного професора з Києва, історика літератури Миколи Зерова, якого замучили большевики за його українство. В газеті працював місцевий діяч Аполон Трембовецький. Помічну працю виконувала в газеті місцева учителька Марія Горницька, пристойна жінка з європейськими манерами. Вона заходила до поліції за матеріалами про розкопки гробів, які в тому часі, як комісія приїхала, вже велись.

В найновішому числі "Вінницьких вістей" побачив я список жертв НКВД, яких розпізнали. Прізвища були майже виключно українські, хоч стрічались і жидівські та польські, але найменше було московських.

Поляків, як я довідався, на Вінниччині було досить багато. Вони залишилися на українській землі ще з часів польської колонізації Поділля, коли в минулих століттях Правобережна Україна належала до Польщі. Як я сам пізніше ствердив, вони були римокатолики по обряді, мали костели замість церков, але

польської мови майже не знали і поляками такисебе не почували. Вони вже були в масі зденаціоналізовані на користь українців або москалів в Україні.

До поліційної станиці заходило багато українців. Багато з них розказувало про те, що віднайшли між викопаними трупами своїх рідних. Інші приносили передачу тим, що за німців сиділи в поліційній тюрмі, тій самій, що служила тюрмою і за большевиків. Траплялись і такі, що приходили до поліції з доносами на своїх сусідів і т. п.

Всі були нужденно одягнені. Жінки й діти, старі й молоді, дівчата і хлопці ходили босоніж. Нераз з дуже далеких сторін приходили вони з клунками і своїми харчами, бо в дорозі важко було дістати щось з'їсти.

Німецька поліція трактувала таких людей різно. Назagal можна сказати, що ввічливо ставилась до всіх, але, як хто був надто влізливий чи нахабний, випітав за двері навіть часом з копняком або й набрав по лиці. Таких було мало. Особливо влізливі були ті, що розшукували за своїми, яких арештували німці. Саме трактування залежало і від поліцистів, які їх приймали і вислуховували, чого вони хочуть.

Поліцисти мене поінформували, що гробів з масовими похованнями є у Вінниці багато, але розкопки покищо веліся тільки в одному місці. Недалеко двірця мали б бути велетенські гроби з тисячами трупів українських старшин і вояків з часів, коли українці воювали з Москвою. Також говорили мені про масові гроби в Зарваницькому лісі, недалеко Вінниці, де також мали бути погребані українські вояки, що мали нещастя попасти живими в большевицькі руки. Покищо розкопували тільки гроби з новішими жертвами НКВД, а старих торкати не будуть. Я в розмові завважив, що було б не зле перевірити і старі місця та справдити те. На те один з поліцистів сказав, що німцям це політично недоцільно, бо в такому випадку їм могли б закинути сторонничість, мовляв, німці хочуть воскресити справу незалежності України і її боротьби з Москвою. А такі справи не збігалися з німецькими інтересами в Україні. Самостійна Україна їм непотрібна. Німцям потрібна тільки українська земля, на якій кожний німецький герой зі східнього фронту мав би забезпечене майбутнє, міг спокійно жити та володіти якимсь колгоспом як своїм майном.



Отже, було ясно, чому німці не переводили заповіджену міністром Розенбергом аграрну реформу. Виглядало, що проект Розенберга був призначений тільки для пропаганди й на експорт, а не для поліпшення долі українців.

В початках липня 1943, в околиці міста Вінниці, лише рідко траплялись дрібні партизанські наскоки. Нераз важко було ствердити, чи це дійсно були партизани, чи такі банди, яких ціллю було грабити і збагачуватись. Німці оминали ліс, а як комусь треба було конечно зайти в ліс, то йшов, але тільки з рушницею чи пістолею, готовою до стрілу. Вони й мені казали, що добре все мати при собі зброю. В мене була така зброя, з якою небагато вдієш, тому я кинув свій револьвер в торбу і він там собі спокійно лежав.

Вечором не можна було показуватись на вулицях міста після 10-ої години вечора. Хто появився на вулиці, мусів мати перепустку або знати гарнізонову кличку, за якою питали поліцейні й військові патрулі. Всім, що виходили вечором в місто, радили брати зі собою зброю. Це була тільки порада, а не наказ.

При обіді вже показали наслідки того, що я не був німцем. Мене посадили при кінці стола, де разом зі всіма обідали "помічні партизани", що працювали як помічні сили при поліції. Я відразу завів знайомство з тими людьми, бо між ними були й німці з України, що й за большевиків були німцями, були й українці, що позаписувались як фольксдойчери, щоб краще жити, але були й москалі.

Не дуже приязно виглядав один німець з одеських колоністів по прізвищу Люц. Про нього мені пізніше говорли інші, що він найкращий кат в поліції. Коли треба було з арештованого видобути зізнання при допомозі бійки і знуцань, то це доручали Люцеві. Він сам недолюбливав українців і здебільшого звав їх малоросами. По московському звичаю він звав українців дураками і хахлами. Сам він, як хотів, говорив доброю українською мовою, говорив і по-російськи, але розмовляв добре і по-німецьки. Як виглядало, його ненависть базувалась на його вихованні в російському дусі і на російській літературі.

\* \* \*

До розкриття московського злочину у Вінниці дійшло так: В зимі 1942 на 1943 рік німецьке військо, що стояло у Вінниці, довідалось від місцевого населення, що в одному з передмість

Вінниці був за большевиків засекречений об'єкт. Той об'єкт був відгороджений від світу високим плотом з дощок і довкола нього постійно стояли стійки НКВД. Серед населення ходили чутки, що на тому відгородженому від світу куску землі був сад і в саду позакопували большевики масу постріляних людей. Початково це були тільки чутки. Дня 23 травня 1943 почали копати землю в саду і дійсно відкрили багато гробів і в них масу трупів. Від того дня пішла в рух ціла німецька урядова машина. Про справу повідомлено Берлін і там рішили повести справу в трьох напрямках: 1) судово-медичному, 2) кримінально-поліційному і 3) юридичному. Справа зацікавила такі німецькі урядові установи, як Міністерство Східніх Справ, Міністерство Заграничних Справ, Міністерство Пропаганди, головне управління есесів, Тайну Державну Поліцію — Гестапо, Німецький Державний Комісаріят України, Німецький Генеральний Комісаріят і німецький обласний комісаріят, по німецьки "Гебітс-Комісаріят".

Почалась організація комісій для дослідів злочину у Вінниці. Німецьке міністерство здоров'я назначило начальником судово-медичної комісії професора медицини д-ра Гергарда Шрадера, а його помічником — доцента медицини д-ра Йоахіма Камерера. Працівниками комісії були: професор медицини з Краснодару на Кубані професор д-р Малінін, доцент д-р Дорошенко, судовий лікар з Вінниці, оператори Вайнгертнер та Віффель і окремих помічник-препаратор Карль Ленч. Комісія почала свою працю 15 червня 1943 року.

Кримінально-поліційну комісію назначив начальник німецької поліції безпеки "Зіхергайтсполіцай" д-р Кальтенбрунер. Керівником комісії іменовано кримінального радника "Кримінальрат" Клясса. Виконавчим органом комісії були: кримінальний комісар Реедер, кримінальні комісари Крупке та Гронер і ще кілька криміналістів з поліційного гарнізону в Вінниці. До тої комісії належав і як перекладач. Та комісія почала досліди 28 червня 1943 року з місцевими силами, ще заки приїхали спеціалісти з Берліна.

Юридичну комісію зорганізувало Міністерство Східніх Справ і Міністерство Справедливости. Її начальником став сенатс-президент Ціглер.

Це були три постійно діючі комісії. Різних принагідних комісій і відвідувачів розкопок було багато більше. Приїздили до Вінниці

різні політики, судово-медичні експерти, духовники різних обрядів, різні делегації, німецькі і заграничні журналісти, радіокоментатори і т. п.

Комісар Реедер сказав, що кримінальна комісія має видати по закінченні розкопок спеціальну білу книгу про большевицький злочин у Вінниці. Він плянував працю так, щоб відразу готовити і матеріал для такої книги.

Я скоро зорієнтувався в тому, що справа початково була не зовсім добре зорганізована. Це виходило з того, що тільки практика могла встановити компетенції кожної комісії. Спочатку члени однієї комісії сперечались з членами іншої за свої компетенції. Щойно в ході роботи ту справу врегулювали.

Дня 7 липня 1943 комісію повезли автами на місце розкопок в саду при Підлісній вулиці.

Перше враження було страшне. Його годі й описати словами! Такі речі треба пережити, щоб відчувати їх у повній їхній трагічності.

На місці розкопок знаходилась маса людей. Всюди страшний сморід. Початково мені здавалось, що задушусь у тому смороді, але пізніше взяв, як то кажуть, нерви в руки і все було в порядку. На площі між деревами лікарі оглядають викопані із землі трупи. Сотні трупів розложені на траві. Між ними ходять люди, ніби нічого й не сталось. Оглядають кожен труп, переступають через нього, зупиняються, говорять і т.п. Одні хусточки під носом тримають, інші без хусточок ходять. То один, то другий торкають трупи чоботом, часом перекинуть одного чи другого на іншу сторону. Ходить і маса жіноцтва. Вони оглядають трупи, а найбільше одяг на них.

Ціла площа вкрита ямами і валами землі коло ям. Трупи, що їх вибрано з одної могили, покладані рядком один коло одного, а місцями і один на другому. Старались виймати з ям цілі тіла, але то рідко вдавалось. Видно було в багатьох місцях поодинокі частини тіл. Ось тут голова, а недалеко тулуб, там нога, там рука. Ось з одної купи трупів сторчить протеза якогось безногого чоловіка, там знов видно голову з довгим, як виглядало, жіночим волоссям, а в іншому місці коло жіночого трупа щось маленьке як дитина і так без кінця. Куди глянеш оком, всюди ями, трупи, люди й дерева.

Це був гарячий липневий день, тому і сморід був надзвичайний.

З одної групи глядачів чути голосне розпучливе ридання якоїсь жінки. Вона по піджаку на трупі пізнала свого застріленого большевиками чоловіка.

Всюди повно одягу, сорочок, кожухів, піджаків, штанів, чобіт, черевиків, білизни, верхніх сорочок, поясів та інших речей. В одному місці ті одяги вже порозвішувані на галуззях дерев, в іншому місці на дротах, що протягнені від дерева до дерева, чи на стояках. Деякий одяг вже підсох і коло нього товпиться багато людей. Особливо пильно розглядають кожну одєжину жінки, бо лише по одєжі можна впізнати своїх рідних, що пропали без вісти під большевиками.

Присутні заглядають вбитим і в зуби. По зубах, зокрема вставлених, можна було впізнати тіло і визначити, хто то. Большевики, як видно, в мертвих золоті зуби не забирали, як німці то робили, а кидали в гроби зі зубами.

І над всім тим царив страшний задушливий сморід солодкавого типу. Між трупами продирається зелена травичка немов хотіла сказати, що все те переходове, заросте, забудеться і життя піде даліше, якби нічого й не було.

А з неба сонце пражить немилосердно. Тепло так, що зімліти можна. А сморід ще жару підсилює.

Коло могил вештаються якісь люди. Виглядають нужденно, виголоднілі і обідрані. Мені сказали, що це в'язні з німецьких тюрем в Україні розкопують гроби, витягають трупи з землі. Роблять все це голими руками. Коло кожної групи працюючих в'язнів стоїть український поліцист і командує роботою.

Всюди повно німців: старшини й вояки, гороїжні есеси і поліція. Та в свою чергу наглядає за українською поліцією і за порядком. Багато з них роблять фотознімки, говорять, дискутують. Вештаються в брунатних уніформах і німецькі партійці зі свастиками та різні комісарі в партійних уніформах. Тих, як почув, німецькі вояки звали "золотими фазанами". Вони й справді в своїх уніформах з різними нашивками, що блищали на сонці, виглядали на золотих фазанів. Вони творили страшний контраст до оточення, природи, трупів та сірої української маси, що оточувала могили й тіла.

Одяги, в яких большевики постріляли людей, збереглися добре. Були мокрі, чи краще сказати вогкі, але цілі, не погнилі. І самі вбиті збереглися, виглядали як брунатно-чорні мумії. Часом

навіть обличчя збереглося добре. Але більшість мали обличчя запалі, немовби вигнили, а інші zdeформовані тисненням в могилі, де лежав вбитий на вбитому. Це, як пізніше казали фахівці, добрі властивості вінницької землі, що в ній трупи не гнили, а тільки муміфікувались від 1937 року.

Трупів нічим не поливали. Я казав комісарові Реєдерові, що від того смороду та бакцилів при такій горячі може кинутись на місці якась пошесть, що видушить все живе в місті і околиці. Він мені сказав, що небезпеки нема на коротку мету. Трупів скоро лікарі оглядають, дезинфікують та назад закопують.

Всі тіла, що їх витягали з гробів, мали зв'язані за спиною руки й гинули від пострілів у потилицю. Здебільшого був один постріл, але часом два і три. Руки були пов'язані однаковим шнуром. Це був доказ, що стріляла людей одна установа, яка мала більший запас такого шнура. Вузли були також однакові. Це був знак, що руки в'язали однорідно вишколені фахівці НКВД.

Як лише вбитого витягали з гробу, то обшукували весь одяг за документами і всякими іншими предметами. Всі предмети витягали з кишень і відкладали вбік. Кожному трупові давали окреме число. Те саме число давали одягам і предметам, що траплялись в кишенях. Всі речі найперше висушували і щойно тоді пробували їх розшифровувати. В багатьох випадках відразу по паперах встановлювано ідентичність вбитого. Це негайно під відповідним числом нотувалось в актах.

Самі гроби були на яких 3 до 4 метри глибокі. В деяких були на низу трупи, а зверху накидані різні папери, клунки з рештками хліба, торби, одяги і т.п. В кишенях одягів находили і тютюн та коробки з сірниками, чи коробки без сірників. На деяких трупах находили хрестики і медалики. Бувало й таке, що одягів чи паперів зверху на трупах бувало не раз більше, як самих трупів в гробі.

Були і нагі трупи, які годі було розпізнати, але більшість трупів була в одягах.

Того дня, як комісія оглядала трупів, трапилось кілька випадків, що жінки розпізнавали трупів, як своїх рідних, по різних особливих знаках, як нпр. протеза на руці чи нозі, по ранах ще з Першої Світової війни чи взагалі з війни, може і з часів революції, чи то на тілі чи на голові. Між трупами траплялись і жінки, але порівнюючи з цілою кількістю трупів їх було мало. Населення між

собою говорило, що енкаведисти дуже знущались над жінками перед їх розстрілом.

Лікарі пробували встановити це секціями, але не могли нічого відкрити, бо трупи були змуміфіковані, часом і погнилі і стиснені в гробах під тягарем інших трупів, а ті, що зверху були, під тягарем самої землі, якою закриті були гроби.

Цікаве при тому і те, що трупів жінок викопували здебільша голих. Це могло бути знаком, що вони боронились перед смертю чи знущанням. Їх чомусь бито по головах прикладами від рушниць. Не виключено, що вони й не боронились і били їх тому, що не згинули від пострілів. Такі значки побоїв бували на головах і по плечах і лікарі ясно стверджували, що удари походили від рушничних прикладів.

Між лікарями, що робили секції і огляди трупів, були і українські лікарі з міста Вінниці і приїжджі.

З всього, що було відоме 7 липня 1943, видно було, що трупів на Підлісну вулицю привозили і там їх у саді закопували. Отже там їх не стріляли і по всій правдоподібності їх стріляли десь в іншому, чи в інших місцях.

Трупів, що перейшли лікарські оглядини, перевозили в інше місце в тому самому саді і складали рядами в глибоких могилах. Декілька могил вже було закритих. Ховали звичайно по 250 трупів в одній великій могилі. Коло могил все було багато народу, на могилах повно вінців. Хоронили трупів місцеві єпископи в асисті багатьох священників і при співучасті великих мас народу.

При Похоронах плакали в першій мірі жінки, чоловіки втирали сльози, не вибухали плачем, а молоді люди якось байдуже ставились до всього, зокрема смерті і Похоронів.

За тим я пізніше глядів окремо і бачив, що молодь советського виховання заховувалась і при розкопках і на Похоронах інакше, як напр. молодь в Середній Європі, де мені доводилось довгі літа жити, чи навіть як молодь в Карпатах, де я також довгі літа переживаю. Якось так вичувалось, що в обличчі маєстату смерті молодь, а часто й люди середнього віку, гляділи на все якось обоятно, як на щось необхідне і взагалі не виявляли поваги перед смертю. Пізніше в розмовах з різними людьми я ствердив, що це отупіння до таких справ як смерть витворила большевицька система. В тій системі смерть чигала на кожну

людину кожної хвили. З тим вже всякий зживався і чекав її на кожному кроці. Ходив по землі, як по якійсь вузькій кладці і кожної хвили міг провалитись в безодню і загинути без сліду. Люди так привикли були до того, що й з самої смерті нічого собі не робили.

А на підтвердження того ще і такий факт:

Нічною порою коло розкопок не було варті. Туди заходили різні чоловіки і жінки, набирали повні коші чи мішки витягнених з гробів чи навіть стягнених з трупів одягів, несли це додому. Там це прали, сушили і відтак виносили на базар і продавали чи за гроші, чи міняли на інші продукти. Правда, що на місці відчувався великий брак одягів і дехто пробував тим пояснювати ті вчинки. Інші казали, що це робили бездушні спекулянти, яким все було добре, на чому можна було заробити.

Я і ще деякі люди пояснювали собі це прямо отупінням людини до всього того, що в нормальному житті і при нормальному вихованні являється святим, ненарушимим, або, як кажеться — табу.

Нужда була всюди і за большевиків і ще більша за німців, але вже не аж така, щоб допускатись таких святотатств й моєму розумінні всього.

Ходили чутки про в'язнів з німецьких тюрем, що розкопували гроби, і про українську допомічну міліцію, що тримала при розкопках порядок, що і вони до спілки виривають трупам золоті зуби та торгують ними на базарі, ба що навіть забирають для себе вартісніші одяги з розкопок та продають на базарі через посередників. Були це чутки, доки кількох таких не прилапали на горячому і не покарали за те.

Тут треба сказати, що українська помічна поліція складалась з всякого зброю людей з цілого Советського Союзу, і між ними було мало національно свідомих українців.

Цікавився я і тим, яке вражіння ті страшні образи, що я їх бачив, викликають на німцях. Побачив я, що багато з них на сам вид того страшного образу втирало сльози з очей. З правила майже всі затикали хусточками уста і носи і тим хоронились перед смородом. І для них все це було неприємне. Натомість службові поліцейські і зокрема "золоті фазани", чи працівники обласних комісаріятів, не показували жодних вражінь. Мабуть, вони вже задовго були при розкопках і привикли до всього, а могли між ними бути й люди з фронтовим досвідом, які вже багато смертей

бачили і тому не реагували на все. Комісар Реедер твердив, що образ жахливий. Те саме казав мені і поліцист Юрашек, що справу знав найкраще, бо виконував службу і при подібних розкопах в лісі коло Катиня, де большевики постріляли були кілька тисяч польських офіцерів та інтелігентів.

Речі, що їх витягали з гробів, замикались пізніше наніч в окремому сараї. Часом ставилась на ніч варта, щоб їх населення не розкрадало, бо це утруднювало саме досліджування справ у Вінниці.

З Підлісної вулиці нас ще повезено в інше місце, що за большевиків звалось "Парком культури і розваги ім. Горького". Парк був гарний. В ньому на землі лежав велетенський бюст Сталіна. Так само недалеко нього лежав великий бюст Леніна. Були серед населення чутки, що й там большевики таємно закопували свої жертви. Німці пробними розкопами ствердили, що так воно й дійсно було.

Практика показала, де треба було шукати за трупами. Викрито це, до чого, мабуть, і большевики не могли додуматись. Вони копали глибокі ями, кидали в них трупи і прикривали землею. Трупи і земля поволі осідали і на місці, де був такий гріб, творилась невеличка долинка. Проби показали, що за трупами треба шукати по таких долинках. Долинки були зарослі травом і нічим не відрізнялись від свого оточення.

Німці позривали і всякі танцювальні помости та підлоги з-під кіосків, де за большевицьких часів продавались всякі дрібні речі. І якраз під підлогами були долинки і проби показали, що і там дійсно були закопані трупи.

Німці найперше розкопували сад при Підлісній вулиці і слідом за тим мали йти розкопки в парку.

Далі комісію повезли ще і на старий православний цвинтар. Там було ще багато хрестів і старих пам'ятників, навіть з минулого, 19-го століття. Все те було в запущеному стані. Слухи ходили, що і там большевики ховали трупи постріляних людей. На цвинтарі вони вживали іншу методу. Вони копали глибокі ями, викидали рештки старих домовин з рештками тіл. В ті глибокі ями кидали нові трупи, на них сипали землю, в ту землю клали старі домовини, те знов засипували землею і на верху підробляли все так, що виглядало на старий гріб з хрестом чи іншим пам'ятником. То вже був рафінований спосіб затаювання свого звірства.

Німці і на цвинтарі робили спроби і підтверджувались чутки,



що кружляли серед населення.

На тому цвинтарі були нормальні гроби енкаведистів і інших людей, що померли ще десь до 1930 року.

До 1930 року, як розказували місцеві люди, ГПУ, пізніше НКВД, явно копало глибокі ями, скидали туди трупи і прикривали грубо землею. В пізніших часах на тих самих місцях, але вже не так глибоко, закопували трупи нормально померлих людей. Звичайно верхні гроби були дуже плиткі, а нижні — дуже глибокі.

Населення говорило, що в той спосіб большевики закопали на цвинтарі декілька тисяч людей.

Так само місцеві люди розказували, що масові гроби знаходяться і на площі коло централі НКВД, тобто казарми, де 1943 року перебувала німецька поліція. На тій площі не робили німці розшуків. Там було побудоване грище копаного м'яча.

Православний цвинтар був дуже запущений. Заборонено було дбати про старі пам'ятники. Тому вони розсипались, завалювались, гробові горбки порозлазились вбоки. В додатку все було заросле бурянами. Большевики дозволяли дбати тільки про гроби комуністів.

На тому цвинтарі німці влаштували і свій військовий цвинтар, що його звали "Гельденфрідгоф" — цвинтар героїв. На той цвинтар німці позвозили своїх військових, що загинули в Україні ще за першої окупації в 1918 році. Там звозили і німців, що вмирали чи гинули в близькій околиці і в II Світовій війні. Під фірмою героїв закопували і тих, що їх німецький військовий суд присуджував до розстрілу за різні злочини, чи навіть за дезертирство.

Мені розказували, що на площі, де був "Парк культури і розваги ім. Горького" мав колись бути польський цвинтар. Той цвинтар большевики зовсім знищили. Гроби зарівняли, пам'ятники порозвалювано. Частина матеріялу з пам'ятників лежала ще на купі в одному кутку в городі, що був коло казарм НКВД і то зараз за тюрмою.

З того матеріялу-каміння большевики будували сходи і помости в своїх нових домах. Місцями тим матеріялом мостили і дороги, засипали ями і вибої і тп. Частину перемололи на щебень і вживали до різних будівельних робіт. Свідки тої роботи казали, що цвинтар був дуже старий. Тому трупів там вже не було і лише місцями були сліди зі старих домовин.

Вже дещо пізніше я запитав одного молодого хлопця, що уважно приглядався до всього, чого він прийшов на цвинтар. Він

відповів, що прийшов поглянути на високих комісарів з Берліну. Я йому сказав, щоб не дуже так приглядався комісарам, бо можуть прилапати і навіть карати за те. Він відійшов. Я зрозумів, що хлопець виходив як розвідчик на доручення якоїсь московської підпільної організації.

Іншого разу я познайомився зо старшим чоловіком високого росту. Він, як мені сказав сам, був у Вінниці першим, що показав німцям місця, де большевики позакопували свої постріляні жертви. Розказував він мені, що його жінка раз випадково бачила, як НКВД везло трупи на польський цвинтар, що був переіменовий на парк. Це було вночі. Вона про те мовчала і аж 1943 року почала це людям розказувати. Вона навіть бачила, як енкаведисти закопували трупи. Її чоловік, тобто той самий, що зі мною говорив, був тоді на засланні в Сибірі аж на Далекому Сході. Відти він втік, переховувався по різних частинах Союзу під чужими прізвищами і тільки, коли німці окупували Україну, вернувся до Вінниці. Йому жінка розказала цілу історію, яку бачила власними очима, а він вже пішов і розказав про це німцям.

Так закінчився мій перший день у Вінниці. Комісія вже була поінформована як слід про справу і треба було братись до ділової роботи.

Секретарі Крупке і Гронер бачили, що я окремо розмовляв з людьми, і Крупке почав мене випитувати, що говорить народ, чи не стрічав я симпатиків Москви і тп. Питав він мене по-поліцейськи, аж у розмову вмішався комісар Реедер і припинив її, кажучи, що комісія має свої справи й іншими не потребує інтересуватись. А звертаючись до мене просив, щоб я, як довідаюсь між народом щось з того, що цікавить комісію, розказав це, бо для дослідів кримінального порядку все дуже важливе. Крупке ще раз підкреслив, що його інтересує також і настрої серед населення. І знов Реедер відповів, що для комісії це другорядна справа і її членам непотрібно собі ними голови завертати.

Дня 8 липня 1943 року комісія взялась до праці. Їй до різних справ приділено ще кілька німецьких поліцистів. Юрашек сидів при розкопах і все фотографував. Гронер мав також сидіти при розкопах і слідити за працею. Інші поліцисти мали наглядати за порядком. Крупке мав вести протоколи і переслухувати тих, які мали щось розказати в справі трупів чи НКВД, чи й тих, що когось з викопаних розпізнали і тп. Я при всьому мав бути перекладачем.

З розкопок Гронер мав присилати до казарми, де комісія дістала своє бюро, всіх тих, що мали щось сказати чи когось пізнали з викопаних.

Люди від першого дня праці посунули до комісії так, що вартові при вході до казарми мали труднощі з визначуванням черги. Крупке по поліційному звичаю вів протокол, як казалося в безконечність. Часом виглядало, що йому не йшлося про встановлення ідентичности жертви, а тільки про ствердження, чи той, що говорив, не був сам в чомусь винен. Звичайно кримінальна поліція повинна вивідати від свідка все можливе, але у Вінниці не йшло про те. Там треба було примінити інший метод. Йшлося про встановлення всього, що мало якенебудь відношення до вбивств НКВД. Вкінці надто довгі питання могли відстрашити народ від зізнань про справу. Людей було багато, а працівників в комісії мало. Треба було прискорити все. Вечором по праці відбулась нарада, на якій встановлено нову процедуру, що важна була для завдань комісії. По нараді комісар Реедер видав доручення ставити тим, що голосяться до комісії певний ряд стандартних питань, записати відповіді на ці питання, перевірити особисті документи і на тому кінчати процедуру. Коли ж людей було багато, тоді прямо записувалося лише ім'я і прізвище, адресу, кого пізнав, та коротку історію людини, що її трупа найдено в гробі.

В чергових днях комісія працювала багато. Праця починалась о годині 7 ранку і кінчалась о годині 6 вечора, з перервою на обід 2 години. Людей було все дуже багато. Протокол писалося в німецькій мові, тоді прочитувано його тому, що зізнавав в українській мові, він підписував протокол, а за ним підписував комісар і протоколянт.

Я використовував те, що у вільних годинах дозволялось виходити в місто. Початково ходив не сам, а тільки все старався мати з собою когось з поліції. Це я робив для того, щоб відвернути від себе можливе слідування і, щоб все мати когось з німців як свідка, що я робив, де був, і т.п. Я менше-більше орієнтувався в методах гестапівських слідств і допитів. Я сподівався, що за мною будуть слідувати, бо ж я українець а не німець. Впрочім, як я знав, поліцисти, на доручення котрогось з начальників, і самі за собою слідували, один про другого писав донесення або до начальника Мертенса або і до вищого начальства.

Кілька днів пізніше я вийшов з комісаром Реєдером на прохід. Ми приязно розмовляли на різні теми, я йому пояснював різні справи, відчитував різні написи, що траплялись по дорозі і т.д. В часі тої прогульки Реєдер порадив мені бути обережним зі словами й ділами, а особливо з нав'язуванням зв'язків з місцевим населенням, бо у Вінниці, а зокрема в поліції, така атмосфера, що їм все виглядає підозріле. Це, як він сказав, гестапівська служба, в якій чоловік не тільки комусь, але і сам собі не вірить.

Іншим разом, ввечері, ми знов з комісаром Реєдером пішли пройтись. Він мені сказав, що колиб мене хтось з місцевих поліцистів питав, куди я ходжу і з ким говорю, моя відповідь має бути, що ходжу з його, Реєдера, доручення і про все здаю йому звіт. Він також наказав мені все і всюди твердити, що я підлягаю тільки йому, як начальникові діючої комісії і більше нікому, зокрема не підлягаю місцевій поліції. Реєдер вже встиг мабуть пізнати своїх німців у поліції, у Вінниці, бо в додатку ще сказав, що нікого з своїх, тобто з комісії, не дасть на поталу місцевим кровопійцям. Мене трошки здивувало все. Але далше я побачив, що він говорив щиро, бо навіть насміхався з тих кровопійців і декого з своїх старих знайомих по службі називав особисто. Через те я набрав до нього довір'я і, як я побачив, він і до мене мав довір'я.

Цікаво, що дещо пізніше подібно говорили зі мною і фотограф Юрашек і поліцисти Люкс і Дабергер. З того всього я побачив, що цілий поліційний-гестапівський апарат був гнилий, держався і працював не по совісті, а просто під тиском страху за життя, що в ньому один одного боявся і т.п. Це нагадувало мені те, що я читав про большевицький апарат.

Раз ввечері пішов я оглянути місто в товаристві двох поліцистів. Місто було велике; станція досить далеко від центру. Передмістя також розлогі. Самий центр гарно виглядав. Воєнних знищень було мало, хоч все виглядало бідно, запущено і обшарпано. Хідники повибивані, а місцями, особливо в тій частині що вела до ріки Бога, видно було ще ями, що їх повибивали гранати з часів боїв. Головна вулиця носила назву Український Проспект. Всі кращі дома зайняли німці. Крамниць мало, та й у тих що були, нічого було купити. Були в них всякі дрібнички, до великої кількості образків різних святих включно, за те нічого, що потрібно було в житті. В пивних і ресторанах можна було дістати дещо випити і закусити, але все воно було задороге для

моєї каси. Ліпші ресторани були відкриті лише для німців і на них видніли написи “Nur fur Deutsche”, тобто, “Лише для німців”. Такі написи траплялись і на деяких крамницях, де було трошки більше товару, як у місцевих крамницях.

На вулиці, головню на Українському Проспекті, було багато прохожих. За большевиків та вулиця звалась “Проспект імени Леніна”. Між прохожими мова в більшості українська. Впадала в очі особливо більша кількість дівчат, менше хлопців. Було трохи і старичків, чоловіків і жінок. Дівчата одягнені хоч бідно, але чисто і чепурно. З німцями ходило мало дівчат, хоч не бракувало залицянь зі сторони німців. По вулиці вешталось і багато українців в різних німецьких уніформах. З ними дівчата ходили за під руку.

На ріці Бог два мости, які в часі воєнних дій були зірвані. На місце залізних поставлено дерев'яні й на них постійно стояла варта, вдень по два українські поліцисти, а вночі мабуть більше. На мості не вільно було задержуватись і забронено було ходити попід міст.

По стінах домів і у вікнах ресторанів великі плякати. Це заклики німців до українських людей, щоб голосились до Німеччині на працю. Поруч із закликами окремі образки з життя українських робітників в Німеччині. Мені аж прикро було на ті розхвалюючі образки дивитись бо я бачив в Німеччині, що дійсність була зовсім не така, як її показували на образках.

Тут же по стінах й у виставних вікнах крамниць видніли великі портрети Гітлера, а написано, що Гітлер — визволитель. Народ підсміхався з того, мовляв все випродано, тільки один Гітлер залишився і ніхто не хоче його купити.

В цілому місті тільки одне-одніське кіно, в якому висвітлювали німецькі звукові фільми з українськими або російськими написами для тих, що німецької мови не розуміли. Частенько давались і фільми для місцевого населення. В більшості і кіно було доступне тільки для німців.

Чинний був і міський театр. В ньому йшли зрідка німецькі вистави, як до Вінниці заїхав якийсь фронтовий театр, більше було російських п'єс, а деколи були і українські. Оголошення про вистави були в німецькій і українській мовах.

Міська поліція мала свою оркестру, яка давала часто концерти. Грали українські і німецькі мелодії. Оркестра складалась з українців в німецькій поліційній формі.

Головна тема розмов прохожих — це розкопки. На різні лади справу розвалювали. І мене всюди переслідував деякий час сморід з розкопок, який не раз вітрець заносив аж до міста.

В місті не видно було жодних нових домів, все було старе, збудоване до часів советської революції. Я цілево розпитував населення, які доми побудовано за большевиків. Мені казали, що все що видно, збудоване за старих часів, до революції. Большевики нічого у Вінниці не побудували.

На вулицях видно було багато військовиків. Бували між ними і ранені тому, що у Вінниці було багато військових шпиталів.

Особливий наплив людей все був коло готелю і пивної, що звалась "Вінниця" або "Вінниця". В тій пивні могли німці випити дещо пива. В тому готелі і пивній концентрувалось все німецьке життя, особливо ввечері по праці.

По вулицях зрідка переїздили німецькі і інші авта. Траплялись і селянські вози запряжені кіньми. Тих, звичайно, було мало, бо ж це була вечірня година, коли заборонено було виходити на вулиці. По годині 10-ій вечора можна було появлятися на вулицях тільки за перепусткою або з кличкою, що обов'язувала цілу залогоу Вінниці. Поліційні патрулі все питали за кличкою або перепусткою. Часто пізно ввечері чути було поодинокі постріли. Хто, чому і з якою метою стріляв, я таки і не довідався. Німецькі поліцисти казали мені, що то часом стріляє в повітря українська поліція, щоб нагнати страху тим, що нелегально пробували ходити по вулицях. Партизанів, як мені казали, в місті не було, хоч, як казали мені деякі поліцисти, відомо було, що в місті діє кілька дрібних советських організацій. Ті організації нічим себе не проявляли, тому їх ніхто не переслідував. Були спроби дрібного саботажу в частині міста, що звалась П'ятничани, але ту спробу в зародку жорстоко здушено і в місті в загальному було спокійно.

Ввечорами я намагався приглядатися містові ближче. Один з тих поліцистів, що радо ходив зі мною на прохід, прислухувався, що народ говорить і частенько питав мене, про що народ говорить. Мені вже сказали інші поліцисти, що він розуміє трошки по-польськи і по-російськи, тому я йому все правду говорив, бо це могла бути і поліційна проба для мене.

Народ на загал був обережний в розмовах і говорив мало, а коли й говорив, то про справи, які ніяк не могли бути цікавими для німецької поліції.

Виглядало, що я і цю чергову пробу перевірити мене, пройшов щасливо. Але обережність не шкодила і я її в рамках можливості даліше придержувавсь. В ході часу чоловік до багатьох справ привикає, і, хоч деякі обставини початково прикрі, людина до них призвичаюється. Особливо я почував себе певніше по розмові з комісаром Реедером, яку я вже згадав.

Тут успішно процвітав чорний ринок і я розглядавсь за цінами. Тут можна було дістати все, що потрібно, але воно було дуже дороге. Так напр. фунт масла коштував 120 німецьких марок, фунт кави 400 німецьких марок, 1 махоркова цигарка 1 марку і т.п. Німцям було строго заборонено ходити на базари і грабувати, чи навіть викуповувати різні продукти по твердих урядових низьких цінах. Мимо того вони обережно ходили, і коли самі не брали нічого, чи не купували, то за них це робив перший ліпший з місцевих вінницьких спекулянтів, яких в місті не бракувало. Було так, що німецькі вояки, повертаючи з відпусток в Німеччині, привозили з собою в Україну всякі дрібнички в роді голук, цвяхів, дзеркалець, камінців до запальничок і т.п. Вони все те міняли на яйця, масло і борошно, і ті продукти висилали польовою поштою родинам. Польова пошта, як мені казали в казармі, була перегружена такими посилками до найвищої межі.

З Вінниці й околиці йшли до Німеччини цілі величезні ешелони таких посилок. Поза поштою, перевозом харчових пакетів займалась ще окрема німецька військово-будівельна організація Тодт. Автоколони тої організації часто їздили до Німеччини і везли з собою повні гори таких пакетів. Залізниця не встигала всего перевозити. Організація Тодт робила це нелегально, як казалось. Кожний вояк чи поліцист в Україні старався підшукати собі знайомство між працівниками організації Тодт і такі знайомі за дрібну заплату везли йому додому в Німеччині українські харчові продукти.

Коротко кажучи, тими способами велось офіційне і неофіційне ограблювання України. Між вояками, і взагалі німецькими службовцями, таке грабування мало невинну назву "організувати". Хто був зручніший, більше придбав таких продуктів і вислав додому, про того казалось що він добрий "організатор". Взагалі слово "організувати" було дуже модне в часі війни в різних галузях життєвої дійсности. За таку "організацію" понад міру сиділо і у Вінниці за ґратами багато

німецьких вояків, а ще більше цивільних урядовців з так званих “золотих фазанів”.

Тут треба сказати, що німці гостро наказували своїм воякам і цивільним урядовцям, щоб вели себе пристійно і тактовно серед українського населення і, коли когось таки прилапали на “організуванні”, то його немилосердно карали. Але голод в Німеччині був такий, що мимо того вояки і цивільні урядовці ризикували й такі пакети “організували” півлегальним чи нелегальним шляхом. Робила це й сама поліція, тільки дуже обережно і не в такій мірі, як вояки чи цивільні, бо поліцію за такі справи гостріше карали як військовиків чи цивільних. Поліція підлягала есесівському суду, який був строгіший як військовий суд.

То була тільки одна сторінка дійсності, що відносилась до дрібних людей.

Друга сторінка — це вищі урядовці обласних комісаріатів і інших вищих установ в Україні, особливо тих, що мали право давати дозволи на вивози більшої кількості продуктів. Ті вели спекуляцію і грабіж вагонами і потягами по залізниці без польової пошти. Це ж було в тих часах публічною тайною для всіх і зокрема для поліції, що основні грубі спекулянти сидять в німецьких центральних установах в Україні і в Берліні, але до них важко було поліції підступити. Ті вищі начальники постійно випивали чарку з вищими поліційними керівниками і в додатку кожний з них мав свого окремого вищого поліційного начальника, що його крив і за те діставав частину з приходу спекулянта.

Я дуже повільно привикав до такої дійсності. Тимчасом комісія працювала повною парою і про неї писалось багато в місцевій пресі, а також і в німецькій в Райху. До комісії чимраз більше приходило людей, а зокрема жінок, яким большевики позабирали чоловіків, чи інших членів родини і, які думали, що їх розстріляло НКВД у Вінниці, хоч їм казали, що вони заслані в далекі райони Советського Союзу без права переписки з домом. Всі дані, які вони подавали, записувались у формі протоколів. Все відбувалось без жодного примусу чи натиску. Члени комісії вели себе дуже чемно і ввічливо і все відбувалось абсолютно добровільно. Нікого до поліції не тягнули на зізнання.

В днях 8 і 9 липня 1943 мені довелось пережити ціле море людського горя. Такі були і дальші дні, хоч я до праці вже був звик й умів її робити.



Жінки і чоловіки, що голосились до комісії, мало плакали. Казали, що сліз вже в них нема, всі виплакали за большевиків. Обличчя мов з каменя. Нічого їх вже не зворушувало. Видно було, що ті люди вже перейшли всі внутрішні муки на землі. Говорили тихо й спокійно та розумно, без жодних нарікань чи зайвих слів. Це дивувало німецьких членів поліції, але в ході часу і вони зрозуміли все горе, що ті люди пережили за большевиків.

Ось з'явилась перед комісією одна старша жінка. Вона сказала, що перед приходом німців, на яких днів 3 чи 4, втратила сина і чоловіка. НКВД їх забрало і розстріляло як ворогів народу. Вона з дальших околиць прибула до Вінниці.

Термін "ворог народу" мав за большевиків своє специфічне значіння. Як хтось комусь через щось не сподобався, зараз на нього робився донос до НКВД, мовляв, це ворог народу і справа була готова. Найперше чоловік зникав без сліду, хоча вини йому ніхто не міг доказати, чому він ворог народу. Але НКВД трималось засади, що хто раз підозрілий, той вже ворог народу.

Жінка розказала, що вона здалека приїхала до Вінниці, як почула що там відкрито масові гроби постріляних большевиками людей. Між розвішеними на різних місцях одягах, що їх повитягано з гробів, вона пізнала одяги другого свого сина і зятя, які зникли ще в 1938 році. Про сина і зятя, що зникли в 1938 році, в НКВД їй казали, що обох як ворогів народу засуджено на довшу кару заслання без права переписки з ріднею. Вона все вірила, що вони оба живі десь там в Сибірі і одного гарного дня повернуть додому. Щойно у Вінниці, по одягах, побачила, що вони ніколи вже не повернуться додому, бо їх не стало в живих.

Процедура зникання людей, як виходило зі всіх зізнань, які я чув, була стандартно така:

Над ранком приїздило НКВД чи міліція. Робили в хаті обшук, забирали всі документи і чоловіка. Часом дозволяли взяти з собою дещо з одягу, а часом казали, що цього не треба. Арештованого везли в районний, а далі в обласний центр НКВД і там садили в тюрму. Жінки пробували розвідати, що сталось з арештованими. НКВД звичайно нічого не казало, а коли деколи що й казало, то це зводилось до того, що арештований виявився як ворог народу. З трудом приймали передачу арештованим, білля і харчі та видавали брудне білля. Загально коли чоловіка кудись з даної тюрми вивезли, то передачі не

приймали. Тоді для жінок починався страшний час. Вони ходили до різних установ НКВД, до прокурорів і до інших установ, щоб бодай дещо довідатись, де арештовані. Звичайно по довгих ходах і безмежних вичікуваннях в урядах довідувались, що арештованих визнано за ворогів народу і засуджено на заслання на 10 чи 20 років без права переписки з рідними.

Люди дійсно вірили, що вони заслані і чекали, що колись до дому повернуться. Бували й випадки, що деякі з засланців ухитрялись окружним шляхом давати про себе вістку з Далекого Сходу чи з Півночі, що вони живі. Всі північні райони Советського Союзу населення називало Соловки, хоч в дійсності Соловки — тобто Соловецькі острови на Білому Морі, це був лише один з районів, куди висилали засланців.

Аж в 1943 році вийшло на яв, що для багатьох тисяч так засланих людей, все заслання кінчалось у Вінниці і у Вінницькій тюрмі. Жінки писали і до тодішнього начальника Підсоветської України Григорія Петровського і до Молотова і до Сталіна в Москву, до Центрального Комітету Компартії, до центральної прокуратури, але все те оставалось без наслідків.

Бували випадки, що жодна з названих установ чи осіб не реагувала на прохання, але частіше у відповідь надходили картки, що справа розсліджується, за чоловіком шукають і що остаточна відповідь прийде через місцеве НКВД чи прокуратуру і т.п. Місьцеве НКВД з правила викликало до себе прохача, говорило несотворені речі про хитрих ворогів народу, а часом прямо казали, щоб не турбували владу, перестали розшукувати і на тому кінець.

Така була практика большевицької ліквідації людей і її підтверджували численні зізнання осіб, що приходили до комісії і розкривали перед нею своє горе.

По Вінниці ходили чутки, що всіх людей, яких ото викопували, понищили не большевики, а тільки німці. Та справа мене зацікавила і я її сам для себе постановив перевірити. З моєї перевірки вийшло таке, що ті трупи, що їх викопували, таки були жертвами большевиків. Німці також не дуже щадили людей, жидів, українців і зрідка й москалів, але вони їх ліквідували в іншому місці поза містом, зглядно в кількох місцях. Вони вели розстріли дуже організовано і таємно і лише мало хто в місті знав, де вони це роблять. Вже пізніше я довідався від місцевих людей,

що німці за час свого побуту у Вінниці і околиці мали зліквідувати коло 40 тисяч людей різних національностей і їх позакопували в різних місцях. Ніхто мені не міг назвати таких місць. Це мали бути якісь такі місця, що й місцевої назви не мали.

При розкопках витягували з могил старі трупи з советськими паперами в кишені. В могилах находили і окремо папери на верху на трупах. Це мабуть були акти тих людей, що їх НКВД ліквідувало. Закопували ті акти, щоб слідів по злочині не залишити. Земля на гробах не була свіжо рухана. Була поросла травною і бурянами з глибокими корінцями і влєжана. То показувало, що гроби були старші, як з 1941 року, коли німці вліті появились в Україні. На деяких могилах, що їх розкопано, були вже і більшенькі корчі.

Одночасно з приїздом комісії у Вінницю, большевики повели спеціальну підпільну пропаганду між населенням, і твердили, що ці трупи, що їх викопують, не є жертви НКВД, а тільки тих українських людей, що відмовились їхати на працю до Німеччини. Зате їх німці постріляли.

Розкопувані могили були, як про те свідчили й документи й вигляд трупів, з років 1937 і 1938, а поодинокі гроби були молодші, бо з років 1939 чи навіть 1940.

Система закопування жертв була різна. Часами розкопували могилу і находили в ній кілька трупів. Під ними дальше земля. Коли копали глибше, під тими кількома трупами находили масу трупів. Початково важко було вияснити, чому це так большевики робили. В ході часу і це вияснилось. НКВД заставляло в'язнів копати глибокі ями, скидати в них постріляних людей і їх закопувати. Коли робота наближалась до кінця, тоді стріляли і тих, що копали ями, скидали в них трупів і їх присипували землею та загладжували сліди своєї роботи. За таким виясненням промовляло і те, що трупи в могили клали менше більше рядами, щоб більше їх в ямі вмістилось, на них скидали їхні речі, клунки, одяги, коли трупи були голі й у всіх руки були пов'язані шнурами взад, а трупи на верху були всі в одягах і з незв'язаними руками.

Одна з жінок, з якої я писав протокол, розказала мені, що в околиці села Стрижавки появились советські партизани. Вони стріляли українських поліцистів, страшили жінок, що ходили на розкопки і шукали між трупами за своїми рідними. Наказували їм не ходити на розкопки, бо все одно большевики скоро прийдуть і всіх непослушних жінок вистріляють та позакопують в викопаних

могилах. Саме в тому часі большевики розпочали наступ коло міста Орел і прорвали німецький фронт. Тим самим большевицьке застрашування було підперте фактом прориву фронту і мало вигляди на здійснення.

### **ДЕЩО ПРО РЕЖИМ У СОВЕТСЬКИХ ТЮРМАХ.**

Одним із завдань комісії було встановити і режим у советських тюрмах. Ми ходили по Вінницьких тюрмах, все оглядали і розпитували людей, що сиділи в тих тюрмах, який там був режим за большевиків.

І в казармах, де я перебував з комісією, була досить велика тюрма. За большевиків вона звалась внутрішньою тюрмою НКВД. В ній замикали нових в'язнів, а коли вона вже була переповнена, тоді частину в'язнів виправляли до великої міської тюрми. За большевиків міська тюрма звалась ДОПР, тобто Дім Примусових Робіт. В тій тюрмі сиділо за большевиків тисячі в'язнів. За німців було їх значно менше. Між в'язнями траплялись і такі, що в тій самій тюрмі, та часто навіть і в тих самих камерах, сиділи і за большевиків.

В днях 10, 11 і 12 липня 1943 комісія перевела допити таких в'язнів, які сиділи в цих тюрмах за большевиків. З тих допитів виходив такий образ: за большевиків всі камери були до тої міри переповнені в'язнями, що не то що не було де сісти, в них навіть стояти було важко. Комісія допитувала про режим в'язнів різних років за большевиків і довідалась, що таке переповнення було майже постійне. Харчування в різних часах було різне, але голоду не було. Так видно було, що харчування було менше більше таке, як і по інших тюрмах по світі.

Між в'язнями, що сиділи за німців, був якийсь Гринчук, що був за большевиків начальником одного в'язничого корпусу. За що його німці посадили, комісія не питала, бо це була справа його слідчого. Гринчук робив вражіння грубого, але облесливого чекіста, що буває безпощадний супроти йому підвладних в'язнів, зате дуже добрий і слухняний у відношенні до начальства. Інші в'язні, що сиділи за німців в тюрмі, пам'ятали його ще з большевицьких часів. Вони твердили, що Гринчук був за большевиків дуже жорстокий. Серед в'язнів за німців його всі прямо називали чекістом.

Як виглядало зі загального наставлення німців, Гринчука повинні були розстріляти. Та не так сталось. За кілька днів після того, як його допитувала комісія, Гринчука німці випустили на волю і запрягли до поліційної служби донощика.

Тільки в кінці 1944 р. довелось почути від випадкових людей з Вінниці, яких я стрінув вже в Німеччині, що Гринчук також виїхав до Німеччини, щоб не попадати большевикам в руки.

При допитах Гринчук здебільша мовчав, розказував мало. Казав, що служив за большевиків начальником тюремного корпусу, був також в тюремній охороні і в часі служби вів себе добре, не знущався над в'язнями, а навпаки, намагався їм в рамках можливості помагати і т.п. Дещо пізніше розказував мені начальник української поліції у Вінниці, що він Гринчука таки міцно допитував, але нічого не довідався, хоч було багато даних за тим, що він мусів, як начальник корпусу, знати багато і про розстріли людей, трупів яких викопували з могил.

З розпитів між в'язнями і взагалі людьми з Вінниці й околиці виходило, що советські тюрми були поділені на корпуси. Деякі корпуси були призначені лише для політичних в'язнів. Ті в'язні були все строго ізольовані від решти в'язнів. Політичним в'язням видавали кращі харчі, натомість кримінальним в'язням давали гірші харчі. Тих в'язнів, що працювали на різних роботах, большевики кормили краще, як інших. В міській тюрмі у Вінниці складались транспорти в'язнів, що їх вивозили на заслання; вивозили з тюрми на двірець, там саджали у залізничні вагони і вивозили. Все те робилось строго довірочно, під гострим наглядом енкаведистів.

Комісія натрапила при дослідах режиму в советських тюрмах на такий випадок:

У тюрмі за німців сидів районний агроном Дашин. Большевики вислали його на заслання на Далекий Схід і, як ворога народу, в ході часу перевели його на річку Колиму, дуже далеко від заселеного людьми світу. Працювалось на Колімі не погано, можна було і добре заробити, але зв'язку зі зовнішнім світом не було жодного. Дашин працював там кілька років. Вкінці прийшов момент, що роботи були закінчені. Для НКВД постала проблема, що робити з 7000 в'язнів, що були на Колімі. Засобів транспорту не було, дороги погані або і не було. Переводити людей на інші місця праці — це була важка справа. Всі мусіли йти

пішки. Для того потрібно було великої охорони, а дальше й організування прохарчування.

НКВД рішило справу дуже просто. Всіх людей зігнали на одну більшу скалу. Її підмінували і висадили в повітря з людьми. То, як розказував Дашин, був пекельний образ. 7000 людей не відразу погинули. Ще довго мучились. Лише мало хто врятував життя. До тих, що їм пощастило врятувати життя, належав і Дашин. По довгій мандрівці йому вдалось дістатись на Україну. Весь час він переховувався під прибраним прізвиськом і за ним мабуть, зовсім не шукали, бо Дашин був для большевиків мертвим. Вони не підозрівали, що він дістався з пекла на Колімі в Україну.

За німців він перейшов жити на своє прізвисько і працював як районний агроном. В районі вийшли якісь недоладності; самі німці вели спекуляції, а Дашина арештовано, бо ж хтось мусів бути винним за надужиття. Він сидів, як сам казав, кілька місяців, не знаючи за що, і чекав закінчення слідства.

Дашин багато розказував про советський режим по тюрмах і на засланні.

В днях між 13 і 18 липня 1943 до комісії голосилось багато людей. Деякі йшли пішком на віддаль до 200 кілометрів, щоб оглянути розкопки і пошукати за своїми рідними. Всі вони розказували про одну і ту саму трагедію. При тому особливо жінки прохали комісію, щоб за них заступилась перед німецькою адміністрацією і дали їм, як потерпілим за большевиків, якісь полегші.

Багато з них розказували, що в адміністрації за німців на провідних постах позалишались ті самі комуністи, що були начальниками за большевиків. Вони тепер так само вірно служили німцям, як давніше вірно служили большевикам. Вони також просили, щоб їм німці зменшили контингент хлібоздачі та податки й дали більші харчові приділи. Багато, особливо жінок, подавали імена і прізвиська енкаведистів та таких тайних советських агентів, які за большевиків робили дониси на їхніх рідних чи навіть повбивали тих рідних. Ті прізвиська зараз нотувала вінницька поліція і названих арештували, кудись вивозили, а в багатьох випадках перемовляли їх на німецьку службу, щоб робили для німців те саме, що і за большевиків робили.

З тих розповідей жінок виходило, що большевицькими донощиками були люди типу гієн, бо бували випадки, де син робив донос на батька, брат на сестру, жінка на чоловіка і т.п.

Я на власну руку пробував від тих жінок довідуватись, де тепер перебувають ті комуністи, що утискували селян за большевиків. Жінки розказували, що більші риби або повтікали з большевиками, або заховались в інших районах України, де їх населення не знало. Большевики дрібнішого калібру позалишались на місцях і тепер служать німцям або підпільно організують советську партизанку чи саботажі.

З розказів виходило, що комуністи організованим способом міняли місця праці, жили на підроблених документах в чужих районах, служили в багатьох випадках в українській поліції, записувались у німців як фольксдойчери, запрягались до праці у німецьких військових частинах, виїздили на працю до Німеччини і загалом грали роль ярих протикомуністів.

З другого боку від поліції я довідався, що вона попала на сліди тайної советської організації, що трималась системи п'яток і чекала на сигнал до повстання у випадку, коли большевицькі війська наблизяться до Дніпра. Власне за тою організацією поліція слідила. Під кінець жовтня 1943 року та організація вже себе виявляла досить солідно. Вона повела явну партизанку дрібними групами використовуючи той факт, що німці в запіллі мали дуже слабу військову і поліційну охорону і не могли ґрунтовно ліквідувати в зародку партизанської акції.

Так само поліція мала відомості і про те, що в Німеччині, серед східних робітників по німецьких заводах, працювала тайна комуністична організація. Завданням тої організації було не так саботувати німецьке виробництво, як протидіяти спробам національно-свідомих українців в Німеччині українізувати маси робітництва. В тому ділі та організація мала мати навіть поважні успіхи. Про це між іншим розказували ті робітники, що побували в Німеччині, яким вдалось втекти, пробратись через Польшу аж в Україну і там переховуватись.

Люди подавали мені і прізвища київських комуністів, що працювали у Вінниччині, вінницьких, що працювали десь на Полтавщині, одеських, що працювали в Житомирщині і т.п. Все те було таємне і щоб їх повілапувати і унешкідливити, треба було мати більший поліційно-розвідчий апарат, як мали його німці. Ті

комуністи крились під різними прибраними, чи чужими дійсними прізвищами, частенько міняли місця праці, довго на місці не засиджувались і т.п. А велика їх кількість прямо повпихались в різні колгоспи на звичайні роботи і там вели свою роботу, вичікуючи повороту большевиків.

Мені розказували, що комуністична партія мала явних і засекречених членів. І ось ті засекречені члени, про яких ніхто з населення не знав, хто вони, в першій мірі завзято діяли проти всього українського національного і лише в другій черзі працювали проти німців. Самих припущень, що хтось є комуністом, для німців не вистачало, щоб чоловіка арештувати, покарати, чи зліквідувати. Коли це пишу, маю на увазі нормальну поліцію, а не загони, які були призначені тільки для нищення людей за щонебудь. Ті загони були звичайно перелетні, нині тут, завтра там, а післязавтра за 100 чи 200 кілометрів виконували свої накази. Засекречені комуністи займалися у великій мірі провокаціями і різними способами напускали німців на українців і то на свідоміших, щоб їх німці виарештовували і вистрілювали. За большевиків було злощасне слово “ворог народу”, а за німців “український націоналіст”. Большевики не щадили “ворогів народу”, а німці, може дещо в слабшій мірі, не щадили “українських націоналістів”. Ступінь переслідувань залежав у великій мірі від наставлення і інтелігенції місцевого німецького поліційного коменданта. Коли це був розумний чоловік, він вів себе фахово-поліційно, коли це був на скору руку змобілізований і одягнений в німецьку поліційну уніформу якийсь швець, кравець, чи звичайний злодюжка, то він поступав дуже жорстоко супроти “Унтерменшів”, зокрема до тих з кращою освітою ніж він сам. Тому не в усіх районах України, що були окуповані німцями, був однаковий, поліційний, німецький режим, хоч накази для всієї поліції були однакові.

Одного разу я розмовляв з комісаром Реедером про німецькі розстріли українців і про своєрідне протегування комуністів. А було це з приводу відступу німецьких армій на лінію Дніпра. Я його прямо питав, чому німці не використовують для паралізування московського комунізму український національний рух. Реедер мені прямо сказав, що є така інструкція Націонал-Соціалістичної партії, яка каже, що комунізм — це вже розбита і тому нешкідлива сила, а український націоналізм — це



свіжа, нова для місцевого населення ідея. Тому партія доручила винищувати українських націоналістів більш ґрунтовно, як комуністів. Після такого ствердження, мені стало зовсім ясно, що всі ті неподобства, що діялись за німців в Україні — це тенденція високої німецької політики. Те, що сказано вище, була пряма відповідь на мій запит.

З розмови з комісаром Реєдером та з іншими поліцейськими я вичув, що всі вони вже перестали вірити в перемогу Німеччини. Загально панувало переконання, що німці затримують під своєю владою бодай Правобережну Україну, як харчову базу для Німеччини з одного боку, та як безпеку для румунських нафтових піль з другого. Так диктував здоровий розум і тому настрої і серед німців у запілля фронту, і серед місцевого населення, що не бажало собі повороту большевиків, не були наставленні на повну катастрофу.

Від самого початку свого побуту у Вінниці я шукав за українською національною Вінницею. В перших днях свого побуту я її не бачив і про неї не міг довідатись, за винятком хіба одної її ознаки — української мови. Я зрозумів, що національна Вінниця жила своїм відокремленим підпільним життям, бо в таких умовах, які панували в Україні, зовсім явне національне життя було занадто ризиковне. Що я знаходився в Україні, це відчувалось тільки по українській мові населення та по написах на деяких установах, що були в українській мові. Однак більшість написів були в німецькій і російській мовах. Навіть деякі німецькі установи вивішували написи тільки в німецькій та російській мовах, так, начеб вони були в Росії, а не на Україні. Між українськими написами були й такі, що з них треба було найперше добре посміятись. Цеж не була українська мова, а тільки якийсь московський жаргон чи просто транскрипція українськими буквами московських слів. Переводи німецьких написів на українську мову робили перекладчики, що знали лише московську мову, хоч і казали, що знають українську мову.

В кінці липня горяч була така велика, що пішла чутка, що розкопки мають припинити. Чи так дійсно було, чи чутка пішла з огляду на скорий наступ большевиків, годі було ствердити. На всякий випадок говорилось, що розкопки своє зробили, показали світові большевиків. Такі вістки були серед поліції і серед працівників обласного комісаріату. В ході праці до Вінниці

заїздили всякі комісії, делегації та прогульки, все оглядали, бували коротенько і на розкопках, затикали носи хусточками і чим скоріше тікали перед смородом, кажучи, що все це один великий жах.

Щож мали говорити ті люди-в'язні, які вели розкопки? Їм не давали до праці гумових рукавиць, голими руками мусіли трупів вибирати з ям. Початково давали більші дози алькоголю, при якому сморід так не відчувається, а пізніше і того не давали. Начальники воліли, як говорилося, самі той алькоголь випити і бували випадки, що вони п'яні лежали в холодку під деревами, часом самі, часом зо знайомими дівчатами, яких все було повно на розкопках.

Про горяч і можливість пошести у зв'язку з розкопками обговорювали між собою фахівці і дійшли до переконання, що небезпеки нема і розкопки продовжувались без перерви.

Раз розкопки відвідала офіційна делегація української кримінальної поліції з міста Рівного на Волині, тобто з тодішньої столиці України, в якому сидів уряд німецького державного комісаріату України, на чолі з кровожадним Еріхом Кохом. В складі делегації був полковник української армії з часів визвольної війни, Петлюра, брат головного Отамана України Симона Петлюри. Я познайомився з цілою делегацією, яка перемаршувала парадним походом з вінками через місто і зложила їх на гробах вже перевірених трупів. Сотник уніформованої поліції мав на гробах коротку, ділову і без зайвого патосу промову.

В делегації був начальник української кримінальної поліції якийсь Грущецький, про якого мені сказали інші члени делегації, що добре давався в знаки українському населенню і з особливою приємністю ненавидів українських самостійників-націоналістів. Мене поінформували, що він колись служив і в польській тайній поліції, де робив те саме. Дуже можливо, що в нього впоєна ще поляками ненависть до націоналістів залишалась і при німцях. Інформації про нього дав мені полковник Петлюра й один з моїх колишніх шкільних товаришів з Академії в Подєбрадах, що також був в складі делегації. Вони обидва остерігали мене, щоб я в розмовах з ним був обережний, бо якесь необережне слово може на мене накликати біду.

Вінницька поліція влаштувала колеґам по фаху товариський вечір. На вечері їли й пили до безконечности і вже у п'яному стані говорили промови. Пізніше українські поліцисти-гості танцювали українські танці, а німці бравурно їх оплескували. Мені довелось ті п'яні промови перекладати з мови української на німецьку. Дальше йшли змагання в співі, початково всі співали, а потім окремо українці, окремо німці, а під кінець був такий хаос, про який нічого іншого не можна сказати, як тільки хто кого перекричить. Тоді мені довелось переживати несмачні сцени п'яного братання.

В початках вечері пригравала українська поліційна оркестра, яка скоро пішла додому.

В міжчасі мій шкільний колеґа з Академії поінформував мене тихенько про положення на Волині та про поодиноких видніших людей.

На Волині тоді творилось пекло. Німці палили села, нищили населення до останньої душі, в різних околицях робили облави, але якось все не там, де були партизани. На волинській землі було тоді кілька родів партизанки: українська націоналістична, польська, большевицька і бандитська. Перші три роди уважались політичними, а четвертий грабіжницький. Зорієнтуватись правильно в тому хаосі було неможливо. Німці здебільша били партизанів українськими руками. Бились між собою різні партизанські групи. Українські партизани поборювали большевиків і німців, зокрема цивільне управління і поліційні станиці; большевицькі партизани бились з українцями і з німцями; а польські бились тільки з українцями за тихою угодою партизан большевицьких та і німців.

Я розпитував знайомих про долю свого доброго приятеля, д-ра Володимира Яхна, що його мали німці розстріляти в часі масової ліквідації в'язнів рівенської тюрми. Були чутки, що він втік і мав десь переховуватись. Мені сказали, що чутки безпідставні, бо д-ра Яхна таки німці розстріляли.

Московська пропаганда поширювала всякі все нові, вигадані версії про розкопки, щоб скинути вину на німців. Одні казали, що в гробах, що їх розкопували, самі німці поховали 40 тисяч жидів, що їх розстріляно, чи як тоді казалось — зліквідовано у Вінниці й околиці. Другі твердили, що це трупи тих українців із Західної України, які в 1941 і 1942 році домагались самостійної України, за що їх німці розстріляли. Ще інші казали, що це трупи советських

воєнних полонених, яких німці масово ліквідували в Україні. Із злобних версій варто згадати ту, яка говорила, що в масових гробах у Вінниці лежить розстріляна Україна. Німці стараються її воскресити, але це їм не вдасться. Та версія вже мала чисто національно-політичну закраску і висловлювала в собі скромне бажання Москви ліквідувати те, що звало себе українством, щоб лише земля українська Москві лишилась без українських людей.

Одного разу в товариській розмові з поліцистами зайшла мова про розкопки і якимось механічно перейшла на ліквідацію жидів. При цій інтересній розмові я довідався, що у вінницькій поліції служать два типи-поліцисти, що мають на совісті коло яких 10,000 людей, тобто кожний по 5,000. Одного звали Фріцом, і він мав походити з Мюнхену, а другого Францом і він мав походити з Вірцбургу. Фріц мав брати участь в ліквідації жидів в Польщі, а відтак був приділений до спеціальної поліції в Ясах, в Румунії, звідти з якоюсь німецькою дивізією відбув похід аж на Кавказ до міста Грозний. При дивізії був відділ 168 осіб з окремим призначенням — організувати на шляху дивізії ліквідацію жидів та комуністів і взагалі винищувати на українській території всякий для німців несприятливий елемент. З тих 168 чоловіка вже мало хто остав в 1943 році при житті. З їх розмови виходило, що той відділ виконав своє завдання добре. Сам Фріц розказував, що зліквідував коло 5,000 людей, в тому і велику кількість українців, або як по-поліційному казалось — бандитів, партизанів, комісарів і комуністів. Ціла група мала розстріляти коло 15,000 людей. Тому цифра 5,000, яку приписувано Фріцові виглядала більше на байку, як на дійсність.

Сам Фріц розказував частенько цікаві історійки з дій відділу. Десь на Кавказі німці мали схопити якусь дуже гарну жидівочку. Вона була за большевиків дуже зручною внутрішньою розвідчицею. Беручи до уваги її досвід, німці її не розстріляли, а тільки взяли до себе на службу. Вона працювала десь на Правобережній Україні, правдоподібно в Дніпропетровську чи в Запоріжжі.

Фріц брав участь в німецьких протипартизанських акціях на Волині, на Поліссі і на московських територіях. Розумом він не грішив, але зате безмежно вірив Гітлерові і, як сам казав, Гітлер як фюрер мав робити політику, а такі як він мали виконувати те, що фюрер наказував. Він був довіреним чоловіком, бо його часто

висилали і до тайної охорони Гітлера чи Муссоліні, коли вони стрічались у Баварії.

Він не був вдоволений всім що діялось і навіть був ображений тим, що начальники групи підіставали були за свою працю лицарські хрести, а йому, звичайному виконавцеві діл, навіть залізного хреста другої класи не дали.

Другий поліцист Франц не був такий балакливий. Він навіть деякий час спав зі мною в одній кімнаті й також оповідав дещо зі своїх геройських подвигів. З його оповідань замітнішим було про його геройство на Волині.

Німці ліквідували якесь партизанське село на Волині і під дуло його автомату попала якась українська селянська родина з 7 душ. Він впорався з цілою родиною, лише з дівчинкою, яких 15 літ, мав труднощі. По першому стрілі вона зірвалася на ноги і почала тікати. Інші, вже постріляні члени родини, стогнали, рухались, бризкали кров'ю, пробували піднятись. Франц кинувся за дівчиною. Пустив в неї ще щось вісім куль, дівчина була ранена, але жива і кричала таким несамовитим голосом, що різав душу навіть залізного Франца. Довелось йому остаточно дівчину добити прикладом автомата.

Поліцисти нерозказували собі різні подібні історії, обмінювались практичним досвідом і один другого повчав, як в яких випадках діяти. Один з них розказував таку історію:

Його виспали були до Сербії ліквідувати сербських патріотів-партизанів. На час служби дали йому рангу сотника поліції з великими правами. Дійсний його ступінь був підстаршинський. В якомусь містечку він два рази вичистив повну тюрму від в'язнів, в обох випадках нараховували по 2,000 людей.

Раз, будучи з Фріцом у місті, ми розговорились на різні, вже не воєнні, а просто сентиментально-родинні теми. Фріц жалівся мені, що все має непорозуміння з дружиною, яка жила десь у Баварії, і зовсім не знала, яку роль виконує він в службі при війську. Він говорив, що має гарних 2 дітей й жінка і діти уважали його за святого й невинного чоловіка. Він сам з того приводу мав викиди совісти.

Мені доводилось те саме чути і від інших поліцистів, бо всі вони, як виходило з їхніх оповідань на самоті, не були вбивниками чи катами з природи. Вони тільки виконували накази й говорили, що невиконання наказу може для кожного закінчитись такою самою кулею, якою вбивали вони інших людей. Це був

своєрідний терор на людей, який, як мені не раз здавалось, доводив до того стану, який можна б назвати гіпнозою.

Майже кожного тижня поліція влаштовувала сама для себе товариську вечірку, або як казалося, "Камерадшафтсабенд". Суть таких вечірок полягала в тому, що всі спільно вечеряли, а далі дудлили пиво, горілку чи коньяк, спершу співали, а далі по п'яному ревіли. І мене просили на такі вечірки. Я був на кількох, а потім старався їх уникати і навіть просив комісара Реедера, щоб мені на той час давав якусь бюрову працю і виправдав мене, що я зайнятий спішним ділом. Реедер і сам не любив тих вечірок і мене дуже добре розумів.

Пригадується одна з таких вечірок. Всі так були попились, що і в залі, де була вечірка, і по коридорах п'яні лежали без пам'яті. Навіть сам начальник Мертенс такий був п'яний, що лежав на сходах і через нього ті, що ще могли ходити, переступали як через колоду. Його поліцисти не любили і того вечора один з них підійшов до Мертенса, розкрив йому рота і наплював в рот. Все було обригане до неможливості.

Раз переходив я попри бюро начальника Мертенса, в якому саме тоді був ще якийсь офіцер. Через підхилені двері я почув, як Мертенс розхвалював підстаршину Петерса і заявив, що за жодну ціну він не відпустить його тому офіцерові. Казав, що Петерс технічно зорганізував йому ліквідацію жидів у Вінниці й околиці. Петерс все був мовчливий. Коли інші розказували різні історії, Петерс лише підсміхався і мовчав.

Комісія розшукувала вперто за енкаведистами по цілому місті й околиці за посередництвом місцевої поліції, яка всякі донесення подавала до комісії.

Серед населення ходили постійно чутки про те, що вінницькі енкаведисти, які вбивали за большевиків людей і навіть жили в казармах, де мені довелося перебувати, часто показуються в місті, тероризують населення і зникають. В тому часі посилювалась діяльність партизанки в області. Частіше бували напади на німців. Загально комуністи у зв'язку з наближенням большевицького фронту ставали нахабніші і активніші. І поліція ставала поволі активнішою і ліквідувала рештки жидів з Вінниці й околиці. До внутрішньої тюрми привозили все більше і більше людей, їх коротко перепитували і вивозили на розстріл.

Розстріли велись так:

Список людей, що були призначені на ліквідацію, висилано до вищого командира поліції, що перебував в місті Житомирі, звідки, по короткому часі, приходило потвердження. Ліквідацію переведжено ще того самого дня, коли одержувано потвердження. Часом подавався навіть не повний список, але нпр. загальну цифру визначено на 120 людей. Якщо в даному моменті було менше людей на листі, то доповнення до цифри 120 команда в Житомирі залишала до вибору місцевому командантові.

Вінницька поліція звичайно розстрілювала групами по 110-120 людей. Такі групи складались з жидів, большевиків, українських "бандитів", так німці звали партизанів, прилапаних компартійців та звичайних грабіжників. Партизани були большевицькі, але тому, що вони діяли в Україні, їх звали українськими бандитами-партизанами. Не знаю, чому розстрілювали групами 110-120. Мені раз сказав один з поліцистів, що брав участь в розстрілах, що для більших груп нема транспорту. Ліквідацію все організував технічно згадуваний Петерс. Роблено це дуже довірочно, ночами, накази доставлялись поодиноким поліцистам довірочно. Тюрму при вивозі людей густо обставляли вартою і вона навіть поліцистів, що не були причасні до акції, не пускала навіть глянути, що і як робиться.

Звичайно день перед ліквідацією відряджували десь поза Вінницю поліцистів, щоб мобілізували народ, як це казалось, копати ями. Розстріли велись в різних місцях по лісах. Призначених на смерть людей переводили в окремі камери. Авта під'їздили до самих дверей тюрми і люди прямо з тюрми вилазили на авта. Авта були криті брезентом так, що в дорозі ніхто не знав і не бачив, кого чи що везуть і куди везуть. Ліквідувалось людей як ворогів Німеччини й участь в ліквідації представлялось як велику заслугу для батьківщини-Німеччини. Вся процедура відбувалась ранком між годинами 2 - 3 і то дуже тихенько. В'язні не ставили опору. Їм казали, що їх переводять до іншої тюрми, з Вінниці до Житомира, де находилась вища поліційна команда. Обслуга везла з собою, відповідну до потреби, кількість набоїв до автоматів. Недалеко від місця розстрілу, люди висідали з авт. Довкола стояла густою лінією охорона, а ліквідатори стояли в середині в крузі. Другий круг, на віддалі яких 2 кілометри творили

українські поліцейські. Їх завдання було нікого не допускати на місце ліквідації. Початково українські поліцейські навіть не знали, що вони робили і лише пізніше довідались, до чого їх німці вживали. Так виглядало, що німці не хотіли мати ненімецьких свідків своїх діл.

В середині кола були вже готові ями. Як вже вся підготовка була зроблена, всім в'язням наказано роздягатись до гола і свої одяги скласти коло себе. Жінки, діти, чоловіки, молоді і старі, все було в одній групі. Всі стояли голі незалежно від погоди, чи то була зима чи літо, зимно чи тепло. Ті, що були призначенні до стріляння, ставали коло ями і давали знак, що можна починати. Тоді по команді голі в'язні один за одним, кандидати на смерть, бігом рухались до ями. Деяка кількість поліцейських стояла здовж місця, куди бігли в'язні, і підганяли тих, що поволі бігли. Вони уважали й на те, щоб хтонебудь не втік. Таких випадків, як розказували поліцейські, до того часу вони не мали і тому Мертенс уважав Петерса знаменитим організатором.

Над ямою стояло кілька поліцейських. Найчастіше, і то добровільно, голосився до езекуції заступник команданта Мертенса поліцейський секретар з Берліну Гільдебранд. Він був сильний, здоровий, грубий з лиця і на загал несимпатичний тип. Назали поліцейські, що сам він дуже любив стріляти людей та насміхатись з конвульсійних рухів постріляних чи насолоджуватися боязною людей перед смертю. Коли хтось падав перед ним на коліна і прохав пощади, Гільдебранд з приємністю копав такого пруським чоботом в зуби або в живіт і відтак стріляв до нього. Звичайно він показував кожному в'язневі місце де ставати, ставав ззаду коло нього і стріляв в потилицю і рівночасно ногою пхав чоловіка вперед, щоб впаав на своє місце в яму. Часом траплялось, що чоловік не гинув від одного стрілу, тоді він стріляв до раненого в ямі, аж доки його не вбив. Так стріляв Гільдебранд одного по другому, аж доки всіх не перестріляв. Часом йому надокучувала та робота і він наказував стріляти котромунебудь з поліцейських, що коло нього стояли з готовими до стрілу автоматами чи пістолями. Часом, як мені розказували, Гільдебранд ще і жартував при тій роботі.

Як довго такі езекуції тривали, я таки не довідався. З таких експедицій вертали поліцейські десь коло години 6 ранку і всі йшли спати.



Перед кожною езекуцією всі діставали ще певну дозу алькоголю і виходили на ліквідацію в пів-п'яному стані.

По закінченні діла трупи поливано якимсь хемічним плином, щоб трупи скоріше розкладались. Дальше все закидувано землею, втоптувано і зверху покривано дерном.

Після ліквідації починався торг за різні речі, що залишилися по в'язнях. Большевики вкидали до ями з трупами і їхні одяги та речі, а німці того не робили. Часом між залишеними одягами чи речами траплялось і дещо добре. В'язням перед вивозом на смерть видавали з депозиту всі їхні речі і все виглядало, що їх мають перевозити до іншої тюрми чи до таборів.

Часом доходило за добрі речі і до сварок. Українські селянські кожухи чи інші речі не цинились високо, натомість жіночі жидівські кожухи стояли досить високо. Їх висилалось додому як подарок жінкам.

При арешті людей забирали з домів і цінні речі, гроші, золото, брилянти і всяке інше добро. І тим можна було деколи наживитись.

Поліцист Юрашек розказував мені, що спецом від тих речей був той самий Гільдебрандт, що й стріляв найбільше людей. Ті речі переховувались в окремій камері в казармі. В липні-серпні 1943 року було їх може з півтора вагона. Гільдебрандт слав додому, що міг, але всего таки забрати не вдалось. Літом 1943 він робив старання, щоб дістати окремий вагон і всі речі відправити до Німеччини. З того вийшла якась неприємна справа, бо хтось з поліцистів зробив на Гільдебрандта донос до поліційної централі в Берліні. Його викликали до Берліна для вияснення справи й до Вінниці він уже не вернувся. Казали, що в кімнаті, яку займав у казармі Гільдебрандт, найшли багато цінних речей з тих, що їх власників постріляно.

Самі поліцисти між собою уважали Гільдебрандта за ката й мали з ним тільки службове відношення. Прямо ніхто з поліцистів не хотів товаришувати з Гільдебрандтом, зрештою, він все ходив пів-п'яний.

Збіркою вартісніших речей займався і начальник поліції Мертенс. Про нього говорилось, що сам він ніколи нікого не стріляв. Він мав зв'язок з пільотами військових чи партійних кур'єрських літаків і ті перевозили йому ті речі до Німеччини. По вимові Мертенс виглядав на саксонця.

Був ще і такий випадок.

В тюрмі держали якусь жінку, що її чоловік був жид. Вона мала гарненького хлопчика, яких років чотири. Той хлопчик постійно бігав собі по подвір'ї. Всі його любили, він вже говорив по-німецьки і поліцистів кликав "Онкель", тобто по нашому "вуйко" чи "дядя". Одного гарного дня хлопчика не стало. Я запитав одного з поліцистів, де хлопчик. Той лише махнув рукою, показав на кімнату Гільдебрандта і сказав: "Умгелегт", тобто застрілений. І як я зовсім припадково довідався, зробив це Гільдебрандт.

Мені це видавалось досить дивним, бо ж той самий Гільдебрандт любив того хлопчика, і сам доволі часто з ним бавився. Про деталі того випадку довідався я дещо пізніше.

Одного вечора я зайшов до Гронера, який дістав десь пляшку коняку. Там я застав його з кількома товаришами, як вони вже попивали. Погостили вони й мене так, що я вже залишився в їхньому товаристві. Коли скінчилася одна пляшка, один поліцист приніс ще одну, а потім інший ще щось і так ми всі підхмелились і ров'язалися язика. В такому стані Гронер почав розказувати про ліквідацію шкідливих елементів, яку він бачив на власні очі.

Ліквідація відбулась над ранком того дня, коли була випивка. Гронера повідомив про ліквідацію Гільдебрандт, з яким він знайомий ще з давних часів з служби в кримінальній поліції. Він хотів раз бачити, як така езекуція відбувається, отже він поїхав, і побачивши цілу процедуру, ствердив, що це все було жорстоке й нелюдське.

Найбільше вражіння зробив на нього такий випадок:

В тюрмі була жінка, не жидівка, але її чоловік був жид. Тримали її з синком коло чотири років і того ранку жінку з синком вивезли на ліквідацію. Всі стояли групою, в якій була мама з заплаканим синком. Він плакав, бо раненько довелось йому вставати, і в додатку ранок був досить холодний. Він вибігав з групи до поліцистів, що стояли довкола і щось їх питав, бо з кожним він був знайомий і часто бавився на подвір'ї казарми.

Прийшла черга на маму. Вона підбігла до ями, а хлопчина почав таки ревіти. Маму прострілив Гільдебрандт і синок побіг за нею. Прибіг над яму, а там Гільдебрандт стоїть. Подивився на "онкеля" непевними оченятками і спитав де йому стати. Гільдебрандт взяв малого за рученя, поставив так, щоб йому вигідно було стріляти. Хлопчина дивився на трупів в ямі, що не

рухались і деякі навіть стогнали. В тому моменті Гільдебрандт пустив йому кулю в голову, так, що череп розлетівся і мозок дитини бризнув на штани поліциста. Труп хлопчика впав в яму, а Гільдебрандт непристойно вилаявся, витер чимсь штани, а за той час вже прийшла черга пустити кулю в потилицю черговому в'язневі.

Та сцена найбільше зворушила Гронера. Казав, що вже більше ніколи не піде на таку езекуцію.

Гільдебрандт пропонував і Гронерові трохи постріляти. Казав, що це добре для успокоєння нервів. Гронер відмовився.

Дещо пізніше про саму езекуцію розказував мені ще інший поліцист, як ми йшли на розкопки. Він брав участь в розстрілах, щоб, як казав, палець розрухати, а то може відвикнути потягати язичок в автоматі. Він нарікав на захланність деяких поліцистів, що сварились за речі, які лишались по розстрілах.

Раз і сам комісар Реедер казав мені, що він знає про те, що у Вінниці відбуваються і тепер масові розстріли. Йому також пропонували піти, як казалося, повправляти у стрілянні, але він відмовився. Казав, що досі він чесно перевів своє життя. Відбув Першу Світову війну і десь на французькому фронті свідомо ранив одного французького вояка. Дальше в кримінальній службі мусів раз в самообороні стріляти до якогось бандита, бо той був би його вбив. На загал сказав, що крові не любить і не думає її проливати для спорту, як це роблять деякі з поліцистів. Він нарікав на таку криваву роботу і ціла така німецька політика не подобалась йому.

В дальшій розмові ми зійшли і на тему розкопок. Він мені сказав, що розкопки у Вінниці німці почали тільки тому, щоб паралізувати московську пропаганду, яка твердила, що німці масово стріляють людей на окупованій території. Йшло політично про те, що треба було доказати, що й большевики масово стріляли людей, переважно в Україні, а не тільки німці. Додав при тому, що німці знають багато місць в Україні, де большевики ще до війни масово стріляли людей і їх закопували в землю і тому не виключено, що комісія по закінченні розкопок у Вінниці поїде в інші місця на такі ж розкопки. В урядових колах малось на увазі Київ або Одесу.

Ми ще деякийсь час говорили на ту тему і Реедер сказав, що масові гроби постріляних українців є в кожному місті, де колись був більший центр НКВД.

В серпні, вересні і жовтні місяцях езекуції по Правобережній Україні були частіші, тому що посилювались партизанки. Німці стріляли на ліво й на право всіх, хто тільки був підозрілий в партизанщині, чи й тих, що на них хтонебудь вчинив донос. Справи довго не досліджували. Для форми писали протокол, але свідків не переслухували. Присуд смерти видавав сам начальник поліції на пропозицію поліциста, що вів справу на підставі доносу і протоколу. Так виглядало, що життя чи смерть людини залежала від волі поліциста й у великій мірі від спроможности допитуваного порозумітись з німцем при допитах. Перекладачів було мало, а й ті, які були, не все вірно перекладали те, що оскаржений говорив, бо між ними було багато замаскованих комуністів чи навіть енкаведистів.

При таких присудах людей на смерть бували різні дивогляди.

Раз трапилось таке, що начальник поліції Мертенс запросив до себе в гості артисток з вінницького міського театру. Це було по якійсь виставі. На той вечір він запросив і кількох своїх приятелів з поліції та з цивільного управління. Як мені розказував один з тих, що були на прийнятті, всі їли і пили і дальше пішла оргія вищого степеня. Дівчата танцювали голі по столах між склянками з пивом. Відбувались розпустні сцени, можливі в п'яному і неправдоподібні в тверезому стані.

Під час бенкету, якщо те можна було назвати бенкетом, згаданий вже Петерс пригадав п'яному начальникові, що ранком чергового дня езекуція і що до повного комплету 111 людей на розстріл ще дещо бракує. Спитав я того, що мені це розказував, чому вибрано якраз цифру 111. Він пояснив, що з Житомира прийшов дозвіл зліквідувати 111 людей і наказ треба виконати. Список призначених на смерть був висланий до Житомира на потвердження. На тому списку в Житомирі чомусь деякі прізвища повичеркувано і наказано вичеркнених людей перевезти частинно до Житомира, а частинно до табору в Бердичеві. В Бердичеві був великий табір, в якому людей пересівали. Слабших і старших вивозили на ліквідацію, а молодших і здорових відправляли до Німеччини на працю.

Начальник наказав одному з поліцистів принести з секретного бюро акти. Той приніс. В п'яному стані почали відчитувати прізвища людей, для яких ті акти були складені. Коли начальник міг вимовити прізвище чоловіка, тоді було все в

порядку, а коли не міг і лише щось булькотів та помив собі при тому язик, махав рукою і заявляв авторитетно, що цей “підозрілий в бандитизмі”. На тому процедура кінчалась. Поліцист писав рішення командира на акті. Над ранком чоловіка визивали з камери, видавали йому з депозиту його речі, садили в авто і везли на розстріл.

Так виглядали німецькі присуди людей на смерть і німецька справедливість.

Про те мені раз довелось підслухати випадково розмову двох поліцистів. Одним був вже згадуваний Франц, а другого по прізвищу я не знав. В тій розмові між обома і Франц нарікав на те, що стріляють невинних людей. Другу розмову на ту тему, я чув від Крупке з якимсь іншим поліцистом. І Крупке обурювався на те, що в Україні все робиться по звірськи і т.п.

В самій казармі і у внутрішній тюрмі нікого не стріляли. Зате при допитах міцно били.

Який місяць після того, як я приїхав до Вінниці, могло це бути в першій половині серпня 1943 року, ранком, тільки як стало світати, я збудився. Почув якісь глухі, але досить голосні удари. Став прислухуватись і почув вже не тільки удари, але й стогін мученого чоловіка. Щойно за кілька днів я довідався, що це поліцист Лью бив по наказу Франца якогось Маєвського, що був членом тайної большевицької організації у Вінниці. Того чоловіка я ніколи не бачив, але казали, що в нього знайшли підроблені печатки міської управи Вінниці та поліції. Він займався виробом для різних людей фальшивих документів.

Маєвський до нічого не признавався, але печатки говорили самі за себе. Мені довелось навіть самому ту печатку бачити. Я пізніше пробував розвідати дещо про Маєвського в місті між вже знайомими українцями. Мені сказали, що Маєвський українець і належав до української, а не большевицької підпільної організації. Били Маєвського в спеціальному кабінеті, що лежав якраз під кімнатою, де я жив в казармі. Кімната, як видно, була ізольована і нормально ні ударів ні крику чути не було. Тоді, як виглядає, призабули примкнути добре вікно, тому і я почув і удари і стогони і даліше нелюдський вже крик людини, яку мучили.

В тому кабінеті я ніколи не був. Він все був закритий.

Після того випадку, я вже був чуйніший на такі справи і часом чув легенькі чи то удари чи стогін з низу.

Один з поліцистів сказав мені, що міцніші допити робила поліція в гаражі, що стояв на подвір'ї казарми. В тому самому гаражі і большевики тортурували і навіть стріляли людей, яких трупів оце добували з могил по різних місцях міста.

Поліцисти з насмішками розказували собі про різні роди допитів. Один з способів такий: підтягали в'язня шнуром вгору і відтак розгойдували його так, щоб вдарявся в стіни. Коли він млів, тоді його відливали водою і далше "дзвонили", як казалося. В додатку ще його й били, парили гарячою водою, стріляли попри нього і т.п. Раз трапився такий в'язень, що 9 днів видержував ті тортури і тільки на 9-ий день помер від них.

Такі знущання придумував Франц і його помічник Люц. Інші поліцисти мали ставитись до в'язнів більш гуманно. Правда, і вони добували зізнання биттям, але не знущалися над людиною так по-звірськи, як Франц і Люц.

Ще в перших днях, як я опинився у Винниці, сидів я раз з поліцистом-фотографом Юрашеком в городі казарми на лавочці. Попри нас охорона перевела кількох в'язнів з лопатами. Вони мали щось в городі копати. З лавочки видно було входову браму до казарми, коло якої вічно стояв стійковий з української поліції. Перед брамою товпились якісь жінки. Юрашек вже довгий час жив в казармі і знав всі її входи і виходи. Час від часу вибігав з казарми то один то другий з українських поліцистів і виносив якісь пакети та передавав їх жінкам. Юрашек мені пояснив, що якраз того дня в'язням передавали жінки харчі і білля і забирали брудне білля, щоб його попрати. Часто бувало і таке, як згадував Юрашек, що в'язень не діставав передачі. Вона мусіла перейти контролю слідчого поліциста, що мав дану справу в руках. Коли в пакеті було щось краще, слідчий поліцист забирав це для себе і відсилав відтак польовою поштою до себе додому в Німеччині. В'язень звичайно й не довідувався, що приходила його дружина, чи мама, або сестра. Його уважалось кандидатом на смерть.

"Хто в Гестапо попаде, тому виходу нема!" — сказав сумно Юрашек. "Досі лише який десяток людей вийшов з гестапівської тюрми на волю. Решту або зліквідовано або вислано до табору до Бердичева. З табору вислано їх на працю до Німеччини і приміщувано в спеціальних таборах праці з розрахунком, що ніхто з тих таборів живим не вийде.

З кабінету, де працювала комісія, мав я також нагоду обсервувати жінок, що стояли коло брами і чекали, коли в них

заберуть передачу і дадуть те, що дома треба було випрати. Часто ту працю виконували фольксдойчери, що носили німецьку поліційну форму. Вони вели себе з жінками дуже грубо, ображали жінок і лялись з московська так, що краще тих лайок не згадувати.

Ось такий образок.

Коло входової брами чекає яка сотня жінок. Вже десь коло години 6 вечора, а браму ще не відкривають і не видають жінкам білля від в'язнів.

Нагло відкривається брама. Один з таких фольксдойчерів вигукує прізвища в'язнів. Жінка голоситься. Він кидає її клунок. Жінка вдоволена, з сльозами радості бере клунок. Це ж знак, що в'язень ще в тюрмі живий.

По деякому часі процедура кінчається. Жінки, що одержали клунки, відходять. Багато таких, що нічого не дістали. Браму замикають. Передачу прийняли, але брудного білля не видали, це знак, що людина вже не живе, або її кудись вивезли і т.п.

Так було за большевиків і під тою самою брамою, так було і за німців. Перше, як було за большевиків, встановила комісія, а друге, як було за німців і я це сам бачив на власні очі. Починалась трагедія. Плач, крик, зворушливі сцени, мління, проклони, піднімання спрацьованих рук чи кулаків, погрози в бік кровопийців і т.п. І те все видно було з кабінету, де я працював. Але й не все можна було й те бачити, бо то залежало від місця, де довелось працювати.

Під кінець побуту комісії у Вінниці все те почало відбиватись і на її праці. Жінки, що приходили на розкопки, щоб шукати за рідними, стрічались з жінками, що приносили передачі в'язням. Вони приходили з розкопок, щоб зголосити комісії вислід своїх розшуків. Коло казарми стрічались разом. Одні другим розказували своє горе і у висліді бувало таке, що боялись заходити до казарми до комісії. Це може, хоч не мусить, бути причиною, що відсоток розпізнаних на розкопках досить низький, а мігби був бути вищий.

Вулиця, де приймали передачу, була бічна. Туди був в'їзд до казарми. Головний вхід до казарми був з вулиці Дзержинського за большевиків, переіменованої на Івана Мазепи в початках німецької окупації і відтак "Дойтче Штрассе", тобто "Німецька вулиця".

При головному вході, зараз за великими дверима з правого боку, кімната варткових. Коло віконця все сидів якийсь поліцист, найбільше котрийсь з фольксдойчерів. Розмовляв такий по-німецьки і по-російськи. По-німецьки мало хто у Вінниці і околиці вмів говорити. Відвідувачі розпитували за арештованими. В більшості відвідувач виходив з нічим, а коли був дуже слізливий і настирливий, то вилітав за двері. Та сама процедура була і за большевиків. Приходили, питали у віконці, чи сидить в тюрмі такий і такий. Звичайно відповідали, що такого нема. Жінки виходили на вулицю і плакали, бо то був звичайно знак, що арештованого вже нема в живих.

Розказували жінки і такі випадки: поїхав ранком чоловік з дому на працю в поле, але вечером вже не вернув. Могли його захопити партизани, але могло притримати і гестапо.

Розказували і такий випадок.

Приходить жінка питати за чоловіком. Дижурний каже, що такого в списках нема. Жінка вже виходила, як побачила випадково, що в другі двері ведуть її чоловіка. Вона кинулась на нього, але фольксдойчер її не допустив, викинув за двері, кажучи, що такого в тюрмі нема. Жінка кричить, що є, бо сама бачила, а фольксдойчер вмовляє в неї, що вона хвора, що її щось привиділось і т.п.

До всіх відвідувачів звертались на ти і то досить грубо, залежно від вдачі чоловіка, що повнив службу дижурного. Між ними траплялись і тактовні і скромні люди, але бували і люди, що більше нагадували бандитів, як охоронців ладу — поліцистів.

А самі поліцисти з практики розказували ще й такий випадок:

Німці арештували чоловіка. Його брат довідався, що за 50 першорядних цигар його можна викупити. Його справу мав в руках слідчий поліцист на прізвище Граф. Арештований не мав якоїсь провини, щоб його тримати і карати. Граф був ласий на добрі цигари. Приніс хтось там для арештованого передачу. В пакеті було 50 цигар. Фольксдойчери переглянули пакет, запахли і їм цигари і вони не пустили пакет до слідчого, а тільки самі цигари поділили між собою. Кількох поховали свою частину по кишенях, а один з необережності поклав в столик на вартівці. Справа була б і забулась, як тут з'явився Граф і питає, чи для того і такого в'язня була передача. Котрийсь з варткових сказав, що була. Граф тоді обережно запитав за цигари. Один, чи не зі



страху, сказав, що були. Тоді і почався скандал. Зараз обшукали речі вартових і нічого не нашли. Зате нашли цигари в того, що заховав їх був у столику. Пішли допити і ціла справа вийшла наверх. Графови нічого не сталось, кількох вартових дістали нагани, а кільком довелось просидіти по кілька днів в бункері під замком. Бункером поліцисти звали внутрішню тюрму.

З тим самим Графом трапився ще інший випадок.

Якийсь Світличенко вже довго сидів в німецькій тюрмі. Він мав походити з Вороновиці. Жінка вживала різних заходів, щоб видістати його з німецьких рук. Почала Графові, який вів справу її чоловіка, сунути всякі подарки. Все йшло через якогось посередника. Світличенка випускали з тюрми в город на працю, але на волю ще не випускали. В такому стані я залишив справу, виїжджаючи з Вінниці. Йому причіпили український націоналізм і тримали в тюрмі. Ближче про його справу я не зміг нічого довідатись.

Таких і подібних випадків я чув багато. Так виходило, що всякий, що служив при німецькій поліції, брав хабарі і все слав родині додому, до Німеччини. Деякі, що любили випити, казали через посередників приносити собі водку. Тільки у вересні 1943 року пішла була мода на олій. В Німеччині бракувало товщів. Жінки писали до чоловіків за товщами і ті мобілізували олій, як не могли нічого іншого дістати. Багато поліцистів десь ліставали той олій, переливали його в бляшані консерви, ходили до одного варстату у Вінниці, де їм ті консерви закупорювали і так все слали до Німеччини.

Інші писали до Німеччини, щоб їм здому висилали старі вживані речі, одяги, білля, і т.п. Ті речі вони міняли за різні продукти і слали ті продукти додому. Інші міняли свій приділ цигарок за олій. Ще інші, які знали провини різних німецьких начальників в сільському господарстві і про ті провини мовчали, діставали від тих начальників легальним шляхом різні харчові продукти по нормальних цінах з урядових крамниць. Всі ті, та ще й інші справи, не були тайні. Про них знали всі і часом поліцисти й жарти строїли собі з того. Все прикривалось патріотизмом, мовляв — батьківщині в біді треба помогти.

Продукти звичайно пакували в мішки, ніччю ті мішки заносили на пошту і передавали на транспорти. Раз поліція приносила пошту, її трактували уважно і зараз відсилали. Про

кількість продуктів, які кому вдалось вислати, не говорилось. То була довірочна справа.

Загально говорилось, але не зовсім голосно, що спосіб висилки продуктів додому при допомозі урядових поштових міхів придумав Петерс.

Звичайно поліція була в змові з поштовими урядниками у Вінниці.

Другий спосіб — це перевози при допомозі людей з організації Тодта, а третій і найпростіший — це передача пакетів через тих, що їхали до Німеччини на відпустки. Звичайно той, що їхав, старався набрати собі стільки, скільки міг. Його і продукти відвозили автом на двірєць, там додавали ще свої пакети. А як справа вже була в вагоні, тоді все йшло гладко.

Інші ухитрялись передавати пакети різними принагідними автами до Польщі. Відти вже йшла нормальна пошта до Німеччини. Коли пакет мав відповідну урядову печатку, справа йшла легко. Пакет йшов без перевірки.

Вищі німецькі чинники використовували пільотів німецьких кур'єрських літаків, що по декілька разів на тиждень літали з Вінниці до Німеччини і назад. Літаки вилітали з летища коло Калинівки до Берліна або до Східніх Прус. Пільоти забирали полісменам пакети або особисто або не раз як службові посилки.

Ту останню можливість могли використовувати тільки ті, що мали зв'язок з начальником летунсько-кур'єрської служби в Калинівці і знали самих пільотів.

До Вінниці часто прилітав з Берліна головний начальник комісії Клясс. Він цікавився розкопками, всюди бував, до всього придивлявся. Так виглядало, що все було не по його, він все і всюди лаявся, все чомусь кричав і т.п. Це був дуже нервовий чоловік і з ним, як розказував комісар Реедер, дуже важко було працювати. Він керував в Головному Управлінні Кримінальної Поліції у Берліні якимсь дуже важним відділом. Він давав вказівки, як вести розкопки, як вести слідство, що треба робити, а що не треба. Між собою і члени комісії і полісмени говорили, що його більше цікавила організація харчових продуктів для себе і родини, як самі розкопки.

В нього справа йшла досить просто. Він сам високий чинник в Берліні робив знайомства з різними високими комісарами з німецького цивільного управління. Ті робили Клясові приємність і дарували більші пакети з харчами та іншим добром.

Все те йшло кур'єрськими літаками до Берліна. Про нього довірочно говорили, що він має в Німеччині кілька жінок і тому кожній треба було помагати. Через те в нього траплялись і харчові труднощі в Німеччині.

Клясс, як тільки прилітав до Вінниці і заквартирувався, телефонував до поліційної стенотипістки, одної чи другої. Їх було дві. Секретарки полагоджували йому різні справи. Він з ними і переписувався польовою поштою.

Клясс як високий начальник міг легко всюди подорожувати. Він це робив літаками, коли інші мусіли тижнями цілими їздити залізницями.

Часто на огляд розкопок прилітали літаками і інші високі чинники різних міністерств. Всі вони дуже коротко оглядали розкопки з хусточками під носом, відтак пили з різними німцями цілими вечорами і відлітали назад з повними валізами подарків від різних чинників у Вінниці.

Взагалі, як я спостеріг, у Вінниці якось так було, що жодний начальник, що прилітав з Німеччини, не вертався в порожні додому. Їм часто давали вже заготовлені пакети нібито на спомин про Вінницю, або вони діставали окремі "бецугшайни" — квитки на закуп продуктів по урядових закритих крамницях, куди доступ мали самі німці.

З того можна собі уявити, як виглядав закуп харчів в українців. Перед Обласними Комісаріятами стояли наші селяни чи міщани довжелезними рядами, щоб дістати дозвіл-квиток на закуп одного кілограма муки чи чорного хліба. Стояли, терпеливо чекали, товпились коло дверей, а часто з нічим відходили, бо надходила ніч і побут на вулиці був заборонений. Ранком знов ставали і чекали і здавалось нераз, що тому чеканню в черзі не було кінця. Люди мінялись, а черги постійно були ті самі. Як надходив якийсь німець, цивільний чи військовий, той поза чергою заходив до уряду і діставав те, що треба.

Вінницький Обласний Комісаріят був відомий з того, що в ньому німецькі урядовці часто побивали людей. От зайшов чоловік за якоюсь справою до міста. Чекав коло комісаріату, доки на нього черга прийшла. Заходив, там розказував коротко чи довго, як хто вмів, свою справу. Часто прохачеві таки здорово пику набили і з нічим викидали.

В Комісаріяті працювала якась старша жінка родом з Москви. Вона здається фольксдойчеркою була. Чомусь в неї витворилась

ненависть до українських людей і вона їх спеціально не допускала до бюр німців, щоб справу поладнати.

Бувало і таке, що чоловік заходив до Комісаріату нормально, а виходив з рукою при устах, через яку кров просочувалась, а може нераз і зуб тримав в руці. По бюрах сиділи пузаті “золоті фазани” і для обслуги тримали здоровенних фольксдойчерів.

Мені доводилось кілька разів заходити до того Комісаріату з доручення комісара Реедера. Комісар звичайно телефонував до даного урядовця, що я прийду і мене пропускали поза чергою до бюро.

Десь у вересні місяці почались у Вінниці дощі. На розкопках було мокро. Я весь час виконував службу в своїх черевиках. Їх треба було підлатати і дати нові золівки та позашивати кілька дірок, куди діставалась вода до ніг. За папірцем, на підставі якого швець мав змогу направити черевики, треба було йти до Обласного Комісаріату. На вимогу комісара Реедера я потрібний папірець дістав. Позичив в одного поліциста його черевики, щоб міг свої занести до обувної фабрики до направи. Там мені сказали, що за яких тижнів два зможуть це зробити. Довелось повертати з нічим. Треба було попросити уніформованого поліциста, щоб заніс туди ж мої черевики. Йому направили на протязі кількох годин. Направа не багато допомгла. Вода таки діставалась до черевиків. То був знак, що треба купувати нові.

Це значило, що треба знов бігати по бюрах того самого Обласного Комісаріату і дістати карточку-дозвіл на закуп нових черевиків. Довго то тривало, але вкінці таку картку дістав.

В бюрі Комісаріату, де видавали карточки на черевики, сидів якийсь німець Борман. Мав золоту нацистську партійну відзнаку. Як я увійшов до бюро, він зразу запитав мене, чи я німець. Я відповів, що українець.

Він подивився на мене і сказав:

“Важко буде з черевиками! А може Ви фольксдойчер?”

Я і те заперечив.

Він казав показати собі документи. Я показав свою службову виказку, але того було замало. Я показав свій документ, на підставі якого проживав у Берліні. Звався він “фремденпас” чи паспорт для чужинців. На ньому було написано, що я “штатеньльос”, тобто без жодного громадянства, чи інакше кажучи “бродяга”. Оглянув Борман ті папери, спитав ще, як довго

в Німеччині живу. Сказав я йому, що вже довго, подав більше років, як я дійсно жив в Берліні. Лише тоді Борман сказав:

“Ви видно спелегливий чоловік і Вас можна трактувати як німця.”

Лише після того він наказав виписати мені квиток на закуп одної пари черевиків в одній із закритих крамниць у Вінниці.

Та процедура мене дуже здивувала. Якісь дивні думки приходили до голови.

“Ось то я на своїй, українській землі і мушу зносити шикани якогось півграмотного німчука!”

Загально так мені здавалось, що українцеві можна було продати черевики, але тільки за якісь надзвичайні заслуги для німців.

Тимчасом я знав, що надісланими з Німеччини черевиками йшла на широку скалю спекуляція тих, що до взуття мали доступ. Такі самі черевики можна було купити на міському базарі за яких 500 німецьких марок.

Мої черевики були бельгійського виробу, з простої грубої шкіри, міцні, але тяжкі і палили ноги.

Це так було зі мною, що був на німецькій службі, мав всі потрібні документи і в додатку знав непогано німецьку мову. З того може кожний собі уявити, як в тому чи іншому німецькому бюрі трактували звичайного українця.

В місті були ще дві крамниці, був сякий-такий асортимент товарів. Одна крамниця мала різні дрібнички, а друга текстильні вироби. В першій можна було купити бритви, ножиці, молотки, коси, сокири, часом траплялись і ровери, різні туалетні прибори, цвяхи, паперові шнурки, дзеркала і всяке інше барахло. В текстильній крамниці не було нічого іншого окрім паперових виробів. Все продавалось на квитки і то тільки як нагороду за якісь досягнення в праці і виконності, як напр. за своєчасну чи навіть передчасну хлібоздачу і т.п.

Приходили люди до текстильної крамниці, оглядали товар, пробували його і не одному відхотілось щонебудь купувати. Всі тканини були з паперу. Таких виробів я не бачив в Німеччині ані в Польщі, що була тоді під німецькою окупацією.

Всі, що хотіли дещо кращого купити, йшли до окремої комісової крамниці. Туди ті люди, які хотіли щось продати, заносили свої речі і продавали по довільній ціні. Все там було дуже дороге.

Була в місті ще одна крамниця з папером, чорнилом, та олівцями.

Всі ті крамниці, за винятком комісійної, були для не-німців закриті. Я два рази пробував щось купити в тих крамницях і мені нічого не продали та делікатно випросили за двері, хоч я мав потрібні документи.

В тих крамницях начальниками були німці, а продавцями були фольксдойчерки та росіянки, що знали німецьку мову. В крамниці небезпечно було говорити по-українськи, бо могли викинути з шумом на вулицю.

Я раз зайшов до паперової крамниці, щоб щось купити. Йшов я туди з одним поліцистом, що розмовляв по-польськи. Ми і говорили по-польськи. Мені нічого не хотіли продати і тільки на інтервенцію мого уніформованого супутника продали.

Зі всіх крамниць всякі товари попадали якимсь чином на чорний ринок і продавались по високих цінах. Власники крамниць мали своїх посередників. Через них продавали товари по високій ціні і так збагачувались. Товари в таких крамницях купували й військові і пізніше їх перепродували при помочі місцевих людей. Найбільше міняли товари за харчі.

Цікава була справа з газетами.

З Німеччини приходили газети з тижневим, а то часом і довшим припізненням. Було кілька кіосків, де їх можна було купувати. Газет ніколи не вистачало.

Пригадав я собі, що давнішими часами писалось в Німеччині, що Україна консумує багато німецьких газет і пояснювали це тим, що народ пресу читає і просвічується, що багато українців знає німецьку мову і т.п. Це розглядалось делікатно як один з аргументів, що Україна повинна культурно належати в сферу німецьких впливів.

Я пояснював собі високу консумцію німецьких газет тим, що большевики по школах мали вивчати чужі мови і що в советській пресі в довоєнних часах форсувалось вивчання чужих мов.

Перевірка виявила щось зовсім інше, що нікому і на думку і не приходило.

Раз пішов я в неділю на міський базар. Дивлюсь, а там сидить кілька спекулянтів коло великих куп німецьких газет. Підходжу ближче, дивлюсь, а там найновіші числа німецьких газет, Фолькішер Беобахтер, Берлінер Бирзенцайтунг, Дойтче Альгемайне Цайтунг, різні ілюстровані журнали і т.п. Я ще не встиг

придивитись, що за газети продаються, як до мене підійшов один з чоловіків, що сиділи коло газет і запитав, кілько газет мені потрібно. Я ще не встиг відповісти, як тут підходить якийсь дядько і каже дати собі газет на 50 карбованців. Другий підійшов і купив на 20 карбованців. А один відійшов з повним міхом газет щось на 500 карбованців. Продавці дають їм газети, які попали під руку. На дату в газеті ніхто й уваги не звертає.

Слухаю, що дядьки говорять. А вони критикують, що напр. та газета добре куриться, інша погано. Про читання газет ніхто й не згадує.

І тут я розкрив тайну, чому в Україні така висока консумція німецьких газет. Між газетами на базарі я найшов дійсно найновіші з Німеччини, за якими день тому назад питав у кіосках і не міг дістати. Казали, що не надійшли.

Я довідався там, що газети прямо з потягів попадали в руки спекулянтам і зовсім не попадали до кіосків. Газет у спекулянтів було стільки, що, мабуть, не забрав би на драбинястий віз, а в кіосках лежало лише по кілька примірників. Між газетами в спекулянтів я найшов "Дойтче Україне-Цайтунг", яка видавалась в Рівному для України і в якій можна було все знайти, тільки ніякого доброго слова про українців.

На протязі місяця липня 1943 з могил добуто коло 2,500 трупів. З них вдалось різними способами зідентифікувати коло 600. Між зідентифікованими були українці, поляки, жида, словаки, литовці, грузини, партійці і безпартійні, військові, цивільні і енкаведисти. Найменше було москалів, найбільше було безпартійних. По професії були в могилах селяни, робітники, урядовці, вояки, директори, учителі, священники і інші. Було також кілька німців. Розпочато було розкопки і на інших місцях в місті.

Большевицька пропаганда відстрашувала жінок, щоб не йшли на розкопки і не пробували нікого пізнавати, бо з ними буде те саме, як советська армія вижене німців з України. Тоді большевики дійсно перли німецький фронт до Дніпра. Пропаганда говорила, що це смішно пізнавати трупів по одягах, як це найбільше робили жінки.

На цей закид звернула увагу комісія і сама почала ближче приглядатись тим знакам на одягах. Стверджено таке:

За советських часів важко було діставати в крамницях щонебудь з текстилів. Нові речі діставали в першу чергу комуністи, комісарі, службовці, а з того, що залишалось передано

дещо міському і в останню чергу — сільському населенню. Діялось це в робітничо-селянській державі, яку назовні реклямовано як советський робітничо-селянський рай. Такий стан стверджували не тільки ті, що на розкопки приходили, але й вінницькі міщани, чоловіки і жінки, з якими я розмовляв. Просто кажучи, дістати новий добрий одяг — це була недосяжна мрія для багатьох.

Тому кожний чоловік і кожна жінка берегли старі одяги як якусь святість, як величезний скарб. Все — одяг, білля, чоботи чи черевики, капелюхи і шапки — використовувалось аж до найдалшої межі видержливости. Все латалось, підшивалось, перероблялось. За те дбали жінки і тому вони кожний одяг знали прекрасно. З могил витягали одяги в більшості такі, що всюди світили дірами, що складались з самих латок. Часто бувало й таке, що з оригінальної матерії, з якої одяг був вшитий, лише невеличкі рештки оставали, а все інше — це була латка на латці і на тих латках ще латки. На багатьох жінки нашивали початкові букви імени і прізвища власника. Жінки пізнавали свою роботу, знали, де і що латали і шили. Часто, як розказували сільські жінки, й вихідні одяги складались з самих латок.

Комісія робила різні спроби, щоб перевірити правдивість розказів жінок.

Ось одна з жінок, що пізнала на розкопках сорочку, твердила, що та сорочка належала її синові, який зник без сліду. Розпитали її про все аж до дрібниць як слід і тоді пішли громадно на розкопки перевірити, чи воно відповідає дійсності. І ствердили, що все, що жінка казала, відповідало дійсності. Навіть барва ниток, якими вона в різних місцях латала чи зшивала сорочку, була та сама.

Інші по латках пізнавали своє. Одну жінку розпитували, відки вона латку взяла. Казала, що з своєї спідниці і що ту спідницю ще й тепер має дома. Комісія попросила її піти додому і ту спідницю принести. Вона принесла чергового дня. Приглянулись, приміряли латку до вирізу в спідниці і ствердили, що матерія та сама і величина латки та сама.

Всі такі спроби перевірювати заподання жінок були дійсні. То переконало комісію, що засіб розпізнавання трупів по одягах добрий і певний і його вживали дальше.

Бували й такі, які ствердили, що їм здається, що це такий самий одяг чи щось подібне. Таких трупів не брала комісія на список ідентифікованих.



До комісії приходило з розкопок багато жінок, які заявляли до протоколу, що вони нічого не найшли на розкопках, але їхніх рідних забрало НКВД і їхні трупи повинні бути в могилах, бо вони від них вісток не мали і не мають.

Інші випадки такі: НКВД забирало цілі групи людей. Коли на розкопках ідентифіковано одного з групи, ставилось припущення, що в могилах мусить бути і ціла група. Було відомо, що большевики цілі групи разом розстрілювали і закопували.

Крадіжки одягів з розкопок продовжувались далі. В місті ходили чутки, що деякі спекулянти вже і по 30,000 карбованців на тих одягах заробили. Ті відомості діставала поліція своїми внутрішніми шляхами через донощиків. Таких людей Комісія трактувала як гієн. Крадіжки утруднювали працю Комісії. Поліція саджала їх до тюрми, біла, але то нічого не помагало. На місце арештованих і покараних ставали інші і спекуляція йшла повним темпом. Погоня за матеріальною наживою була страшна й не було сили, щоб її стримати. В Комісії це розглядалось як наслідок большевицького вихавання в матеріялістичному дусі. Бога — як казалось в Сове́тах — ніхто не боявся, так як це було в інших країнах світу.

Загально, як це стверджувала і поліція і видно було по всьому, панував егоїзм вищого стилю. Кожний відчував лише свою нужду, на іншого не звертав увагу і всіх кожний використовував до неможливого без найменшого сліду милосердя. Такий стан видніший був по містах, як по селах. В селах ще відчувалось сяке-такє співжиття між людьми, а по містах кожний жив для себе самого. На ці теми нераз говорилось і серед поліції і в Комісії і до таких стверджень зводились загальні висновки.

Я з власного досвіду з стичности в Німеччині з людьми підсоветського вихавання також те саме стверджував, хоч треба ствердити, що і між людьми з земель, що не були під советським режимом, було багато “білих жидів”, як загально говорилось. Серед них також траплялись гієни і то навіть дуже погані і злосливі.

Мені довелось на ці теми говорити з деякими інтелігентами з міста Вінниці, що ще добре пам’ятали дореволюційні часи з-перед 1918 року. Вони твердили, що підставу до цього егоїзму дала нужда, в якій Україна опинилась під большевиками. Те саме твердили інтелігентні люди підсоветського вихавання. Обі

категорії співрозмовців погоджувались, що в тому лежить і велика трагедія України, її здичиння.

Вони висунули тезу, що для того, щоб розв'язати повністю українську проблему, треба в першій мірі розв'язувати її соціально, а в другій мірі — національну частину. Один з вінницьких лікарів-українців висловився про це так:

“Національну сторінку життя треба так підмурувати соціально, щоб обі вони міцно держались як цілість, а не навпаки.”

В західніх областях України і серед еміграції думалось навпаки.

В дні 19 липня 1943 року пішов я раз після праці оглядати частину міста, що звалась Замостя. Вона лежала за мостом через Бог, коло залізничного двірця. В тій частині були ще гарні хатки, хоч і запущені. Більшість була запущена і знищена. Це, як мені пояснювали, наслідки советської господарки. Колись хатки мали своїх власників. Тепер їхніми власниками була держава і за них не дбала. В кількох місцях були, як здавалось, і новенькі хатки, але вони не виглядали зовсім чепурно.

Тільки один дім, що його звали “Дім Червоної Армії” виглядав по-європейськи.

Вулиці мали повно вибоїв, хоч по них їздило багато авт. Возів з кінними запрягами було мало. І небезпечно було ними їздити, бо могло статись таке, що котрийсь з німців забере коні і віз, а дядька заведе туди, звідки лише до Німеччини на роботи вів шлях.

Вулиці щоденно підмітались і були чисті. Це нагадувало німецький порядок. Місто в деяких частинах робило вражіння чистого міста. Лише на Балкані і в Італії траплялось мені бачити брудніші міста, як Вінниця.

Люди ходили без капелюхів або в кашкетах, які звали “кепки”. Капелюх рідко можна було бачити. Мені говорили люди, що за большевиків капелюх уважався люксомом і його власника уважали буржуем. Ознакою правдивого пролетаря була маленька сиво-брудна кепка, яку носив кожний незалежно від того, який одяг мав на собі. Жінки в хустках або головолосі. Жіночих капелюхів не видно було ніде. Навіть в неділі і свята я не бачив у церкві капелюхів, а коли й траплялись, то це носили їх німці, що відвідували церкви, чи може якась дівчина, що дістала від німки капелюх в подарку.

Помітно було багато прямо обшарпаних людей. Я розпитував, чому це так. Мені казали, що добрих одягів люди мали і мають мало, а коли за советів хто і мав добрий одяг, то не радилось брати його на показ, щоб не виходити поза рівень сірої маси, що ходила обдерта, здавалось, і брудна з кепками на головах. За німців було те саме. Багато людей ходили босо, бо в місті бракувало чобіт і черевиків. А коли хто й мав чоботи чи черевики, то вони з правила подерті, з виходженими та повикривлюваними зап'ятками і т.п.

Заходив я і на двірець. На ньому людей мало. Це й не дивно, бо нікуди було їхати без дозволу німців. Часами на дворці бувало багато військових. Сам двірець великий і не знищений. Казали мені люди, що він був такий самий і перед большевицькою революцією. Большевики і німці нічого нового не прибудували, але нічого й не знищили. Коло дворця, і на площі і на вулицях, страшні вибої, багато більші, як по вулицях у місті. В них вічне болото.

Чоловіки в загальному виглядали більше запущені і нібито брудні, як жінки. Це мабуть тому, що багато неголених з чорним заростом. Це викликало вражіння, що вони брудні.

Недалеко дворця було кілька заводів. Деякі були знищені, інші працювали і за німців.

За дворцем була частина міста, що її звали "Воєнний Городок". За большевиків жили там військові. Нічого цікавого там не було, хоч хатки були може в дечому кращі, як в решті міста. Городок розложився здовж Немирівського шосе.

Бував я і на великому базарі, що недалеко від дворця. Там повно народу. Все кричить, торгує, спекулює, говорить. Жидів не видно було. Розказували люди, що за большевиків базар опановували жиди, які, хоч і були урядові заборони, ухитрялись торгувати так само, як і в добольшевицьких часах.

Жидів не видно було і по місті. Лише час від часу перескочить вулицею одне чи друге залякане лице з пресумними очима і зразу зникає, щоб який німець не побачив. Жидів легко було пізнати серед людей по їхньому спеціальному вигляді і по одязі.

На базарі було брудно. В колишніх жидівських кіосках сиділи москалі, українці і всякі інші люди. Кожний дуже голосно захвалював свій товар, притягав покупців. Так виглядало, що за санітарними вимогами, які самозрозумілі в Європі, нікому було

доглядати. Мух цілі хмари. Харчові продукти, включно з м'ясом і рибою та маслом, лежали зовсім відкрито.

Коло станції було видно декілька домів розбитих гранатами чи бомбами.

По вулицях, і то навіть по головних, було багато лупини з соняшникових зерен. Дуже багато людей, що ходили хідниками, лузали насіння і лупинки випльовували на хідник. За большевиків це було строго заборонено. Раз я говорив про це з одним поліцистом, коли зговорились за соняшники. Німець мені сказав жартом, що українці не мають чого нарікати на німців, бо німці принесли свободу. От така національна властивість українців, як лузати соняшникове сім'я, мала бути большевиками викорінена, а німці її дозволили.

Селяни, що приїздили на базар, частенько не вміли говорити по-російськи і говорили по-українськи, намагаючись не раз всувати в мову і російські слова. Натомість міщани говорили між собою по-московськи, а до селян говорили по-українськи.

Для зображення базарних цін хай послужить такий приклад, якого я був свідком:

Вживана діточа сорочка, з повідриваними рукавами і тільки з одним ґузиком торгувалась на базарі за 300 карбованців, тобто 30 нім. марок. Багато було людей, що останне з хати приносили на базар, щоб якось прожити, бо заробітків у місті не було, а їхати до Німеччини на невільничу працю не було в людей охоти.

Раз запізнався я з однією учителькою. Вона була вже советського виховання і працювала в якомусь з міських урядів. Мене цікавили норми заробітку в місті й харчові приділи. Вона розказала, що працює 11 годин денно і дістає місячно 400 карбованців, тобто 40 нім. марок. Одержувала харчові приділи як працівничка уряду. Могла на ті картки купити денно 200 грамів хліба, на тиждень 500 грамів крупи, кілька коробок сірників і кілька пачок препоганої махорки. Всю решту треба було купувати на вільному ринку, де 1 кілограм м'яса коштував в тому часі 150 карбованців. По хлібних крамницях видавали хліб такого роду, що без опакowania не можна було занести його до хати, бо розсипався в руках. В тому хлібі було багато ячмінної та каштанової муки. Вона втримувала при тому маму, що мала 77 років і була майже сліпа. Вона вже продала свій зимовий плащ за 5000 карбованців. Базару вона не знала і на тому терпіла. Коли роздивилась в цінах, то побачила, що спекулянт, що в неї купив

той плащ, перепродав його найменше за 25000 карбованців. З виручених грошей вони з мамою скромно жили, чи простіше кажучи, їли раз в день. Виглядала учителька дуже збідовано, а мама, як сама казала, ще гірше від неї виглядала. Давнішими часами вона працювала в якійсь німецькій установі у Вінниці, де харчові приділи були вищі, але відтак її з тієї праці чомусь викинули. Мусіла десь працювати, бо була на списку працюючих в міському уряді праці. Якщоб опинилась без праці, її зараз забрали б і вивезли до Німеччини на працю. Цього вона нізащо в світі не хотіла.

Мене зацікавило, чому вона втратила працю й вона розказала мені таке:

Десь в квітні місяці 1943 року поліція приарештувала якусь дівчину з Галичини, яку кликали Галя. Та Галя при допитах наговорила, що дана учителька націоналістка. За те її викинули з праці, але перед тим ще протримали 2 місяці в тюрмі і на допитах. При очній ставці Галя сказала в приявності поліцистів, що вона отак собі сказала, що учителька націоналістка, бо треба було щось на допитах сказати. Учителюку випустили, але підозріння при ній остало.

Сама учителька, хоч залякана воєнними обставинами, держала себе гордо, не гірше як перша ліпша західноєвропейська жінка.

Я цікавився і справою прохарчування загалу населення. Я довідався про страшні речі. Від 3 місяців населення, яке не працювало в якійнебудь німецькій установі, не діставало приділів м'яса. І тут мені казали ті, що могли знати справи, що Вінниця не найгірша, бо по інших містах України положення гірше.

В липні 1943 р. у Вінниці була ще досить численна жидівська громада, багато з них працювали під вартою в якійсь обувній фабриці та ще якомусь заводі. Їх кормили дуже погано і при кожній поліційній екекуції забирали вечором певну кількість до внутрішньої тюрми в поліції і ранком вивозили на ліквідацію. Жиди вели себе спокійно, працювали солідно не за примус, а по совісті, бо думали, що коли задовольть заводського начальника, цей врятує їх перед ліквідацією. Ліквідацією жидів завідувала інша німецька установа, яка з фабричним виробництвом не мала нічого спільного.

І в самій поліції працювало під замком кілька жидів й один з них сидів в окремій кімнаті і кравчив. Йому дали машину і все

приладдя і він направляв поліцистам одяги та шив нові уніформи. Був у поліції під замком ще один жид-швець, але його чомусь скоро зліквідували. І жида-кравця начальник поліції, як мені казали, визначував на ліквідацію, але рятувало його те, що він добре шив і самі поліцисти вставлялись за нього, щоб його лишити ще при житті. Як я виїздив з Вінниці, він ще працював у кімнаті за ґратами, але з більшим вікном, де його частенько можна було бачити при праці з горішнього поверху казарми.

Я говорив про жидів і жидівську проблему в Україні з населенням, інтеліґентами, селянами, робітниками. Я сидів довгі роки в Європі і бачив її тільки через окуляри європейської протибольшевицької пропаґанди. На місці у Вінниці я стрінувся з людьми, які вияснили мені справу на підставі власного життєвого досвіду і справу представили дещо інакше.

Жидівська проблема в місті і жидівська проблема на селі були між собою різні. По містах жида сиділи за большевиків у всіх установах і найбільше в таких, що давали добрий заробіток та інші життєві вигоди, тобто в НКВД, міліції, на командних постах у війську, на посадах начальників у господарських установах, в судах і прокуратурах. Інші займались спекуляцією і торгівлею. В містах вони, як лише хотіли, гарно одягались, мали добрі мешкання, їм в першу чергу, поза законними приписами, по знайомству чи протекції, видавався товар, якого іншим бракувало, хоч законні приписи всіх однаково трактували. Вони їздили автами і мали свободу руху в цілій советській імперії. Вони були тайними працівниками НКВД, бо така служба давала повну свободу руху з одного боку, а можливості рознюхувати, де можна добре спекулювати, з другого. Але були й жида, що жили бідно, в нужденних хатках. Вони, як мені пояснювали, або не були здібні до іншої праці, або просто не хотіли міняти свої старенькі хатки на нові. В кожного жида була якась крамничка, чи явна чи отак з-під поли торгував.

По селах жидів майже не було. Тому вони селянам не давались взнаки. Лише місцями жида були в колгоспах книговодами чи завідувачами. Вели вони себе там часом зухвало, часом скромно, але на загал жили добре. Лише зрідка, як казали мені селяни, жида працювали як звичайні робітники в колгоспах. Були жида і книговодами і секретарями і в сільрадах. В загальному село не відчувало жидівського тиску так, як місто. Не любили їх у місті і в селі, бо вони майже поголовно були як не

членами то співробітниками урядової компартії. Село їх не любило зокрема тому, що вони помагали переводити ненависну українцям колективізацію сільського господарства. Селани мимо того ховали жидів перед німцями особливо там, де їх добре не знали. Тому жиди тікали перед німцями в ті села, де не мали особистих ворогів, де за большевицьких часів нікому не докучали.

Мене інтересувала жидівська проблема і в ширшому розмірі, в рамках цілого Сходу і тому я розмовляв про те з багатьома інтелекентами міста Вінниці. З тих розмов виходило, що не жиди кермували Советами, як то виглядало з Європи, а навпаки, що жиди вірно служили російській імперії і були тільки виконавцями волі російського народу. Жиди вичували, які ідеї ворущать російський народ і в тому напрямі самі діяли, хоч сиділи на провідних постах і могли кермуватись власними, а не російськими імперіяльними ідеями. Мої співрозмовці стверджували, що політика большевицького уряду не відрізнялась майже в нічому від політики старого царського режиму, тільки методи експансії були інші. Жиди все були за тим, хто був при владі, так само як це було в Польщі, що була також багатонаціональною державою. В немосковських країнах вони були знаряддям русифікації і самі радо русифікувались, але тільки зовнішньо, бо внутрі оставали дальше жидами. То в першу чергу відносилось до України, де жиди намагались бути "русскими", тобто росіянами. Вони говорили в переважній більшості по-російськи і у великій мірі переслідували або помагали росіянам переслідувати українців. Українська культура і побут були для жидів чужими, хоч вони жили на українській землі майже тисячоліття. Жиди були і комуністами, яких українці особливо не любили по селах.

Не так часто жиди, що жили довший час по селах між українцями, денаціоналізувались в користь українців, тобто українізувались зовнішньо так, що нераз важко було розпізнати жиди від українця. Мені розказували багато таких випадків з Вінниччини. Такі жиди говорили й думали по-українськи, займались сільським господарством, як і українці, і так само були ворожо наставлені до колективізації сільського господарства, як і українці. Їх комуністи, імігранти з Росії і місцеві так само переслідували, як і українців.

В перших днях серпня місяця 1943 я говорив з однією жінкою, яка за большевиків втратила батька, сестру, брата і чоловіка. Їй до того відібрали хату і все, що в хаті, та заборонили жити в місті Вінниці. Вона з дітьми викопала собі за містом землянку і жила в ній кілька років аж до приходу німців. Та навіть в землянці докучали їй комуністи. Частенько приходили, виганяли її з землянки, накладали кари, не давали праці і т.п. Вона втримувалась принагідними зарібками і тим, що їй давали в формі допомоги добрі люди. Тільки в 1939 році комуністи перестали її переслідувати, коли побачили, що живе вона дуже вбого, майже з голоду примирає і не має, як вони думали, затаєних запасів на життя. Ту жінку я прохав, щоб вона описала свою трагедію і вона обіцяла мені це вчинити, але, на жаль, до кінця мого побуту у Вінниці не встигла це зробити.

Досить велика кількість жінок, що голосились до Комісії, твердили, що і вони були за большевиків на засланні. Їхніх чоловіків забирало НКВД, а їх самих адміністративним порядком присуджувано на висилку з району в Калинівський район. Там вони працювали по кілька років при тих роботах, які їм давали. Все було під строгим доглядом НКВД. Жити там було не зле, але для жінок, що мусіли покидати свої хати, села, рідних, це було досить прикро. Ті жінки вірили, що їхні чоловіки на засланні. Їх по кількох роках побуту в Калинівському районі відсилали назад додому, але і в селах вони були під сторгим доглядом НКВД як жінки чи члени родини ворогів народу. Лише по розкритті могил з масовими похованнями у Вінниці вони побачили, що їхні чоловіки зовсім не на засланні, а тільки зліквідовані у Вінниці. Тим вони собі пояснювали і те, що їх НКВД, правдоподібно по ліквідації чоловіків, відсилало назад додому. Печать жінок ворогів народу все була з ними аж доки німці не прийшли в Україну.

Я мав також нагоду розмовляти і з різними людьми, що давніше, за большевиків, працювали в НКВД. Вони виконували помічні роботи в казармах НКВД й нерado розказували про те, що знали, пережили, бачили, а знали вони багато. І треба було таки доброго переконування та запевнень, що їм нічого німці за те не вдіють, щоб їм ров'язати язика. Всі вони були залякані до неможливого, трусились, як їм треба було зайти до Комісії, а деякі навіть плакали.

З їхніх розповідей виходило, що НКВД всіх тих, що могли дещо знати про їх діла, забирали з собою при відвороті перед



німцями. Звичайно, всіх не могли забрати, тому були випадки, що декого, про мовчавість якого не були на 100% переконані, ліквідували. В Сове́тах не рекомендувалось чимось цікавитись, забагато знати, забагато говорити, бо це грозило ліквідацією так само, як ліквідували напр. за соціяльне походження, за українство, за шовінізм, за володіння колись землею і т.п.

Що ті люди боялись німецької поліції, і в тому і Комісії, це було зрозуміле. Народ бачив, що німці не інакше поступають як большевики і що Гестапо було таке саме як і НКВД. Люди, що вже знали практику НКВД і його терористичний апарат, по асоціації уявляли собі, що й німецька поліція така сама. Тому коли давніше когось викликали до НКВД, він відразу брав з собою клунок з одягом і харчами. І в 1943 році, як когось викликали до німецької поліції, люди робили те саме. Члени родини викликаного до НКВД чи до Гестапо розставлялись по вулицях, організували нагляд за тим, коли і куди притриманого вивезуть чи щось подібне. Під тим оглядом народ в Україні був дуже солідарний і один одному люди помагали. Часом вдавалось таки щось підглянути. Часом можна було доглянути, як в'язнів перевозили з внутрішньої тюрми НКВД чи Гестапо до великої міської тюрми у випадках, коли внутрішня тюрма була переповнена.

У міській тюрмі був окреми́й відділ для енкаведистів, які були притримані чи то за большевиків чи за Гестапо. Коли енкаведисти зі своїми людьми ще, як кажеться, бавились, Гестапо з енкаведистами, партійцями чи комсомольцями робило короткі справи. Воно їх примикало і коли по деякому часі стверджено, що чоловік не надається на німецького поліційного агента, їх ліквідували так само, як і українських націоналістів. В поліції панувала думка, що енкаведисти, партійці чи комсомольці — це несполегливий для німців елемент.

Мимо того терору по Вінниці вешталась і в білий день і ночами нижчі, а то й високі енкаведисти. Де вони переховувались, звідки приходили і куди ховались, ніхто не міг сказати. Вони часом до тієї міри тероризували людей своєю появою, що люди боялись навіть про це німецькій поліції доносити. Між населенням були цікаві чутки і вияснення таких появ. Казали, що енкаведисти сидять по німецьких урядах і то навіть на високих посадах і, коли хтось на котрогось з них зробить донос, то німці скоріше повірять своєму службовцеві, як донові і скоріше зліквідують донощика, як енкаведиста. Багато партійців та енкаведистів сиділо по групах

фольксдойчерів, або навіть виїздили до Німеччини на працю як ярі прихильники німців і вороги большевиків. Коли ж поліція починала за кимсь з таких слідкувати, тоді він безслідно зникав у підпіллі.

На протязі місяця липня 1943 року у Вінниці було спокійно. Тільки вечором була заборона виходити на місто. В початках липня вечором по місті вешталось багато військовиків. Вони знали клички і могли ходити. Під кінець місяця прийшла довірочна заборона ходити вечорами по темних вулицях. Ходили тільки головними вулицями і то групами, найменше по двох разом. Ходили зі зброєю. Зрідка чути було розмови про те, що хтось там, у темних вуличках, стріляв до німців. Нікого не забили, однак в околицях Вінниці почався поважніший рух спротиву німцям. Появились місцеві партизани і такі, що їх большевики перевозили через фронт і скидали на парашутах в німецькому запіллі.

Були чутки і між населенням і поліція про те говорила, що коло Калинівки появилась група коло 300 повстанців, а між Синявою та Проскуровом мав скриватися відділ силою коло 5000 багнетів з гарматами і літаками. Щось в тих чутках мусіло бути правди тому, що обласна поліція видала наказ посилити по селах варту і стійки. У Хмільницькому районі мало вештатись повно дрібних партизанських групок. Коло Знаменки, як казалось, большевики скинули з літаків 38 парашутистів. З тієї групи німці вбили 3, а решта діяла і вже мала знищити 2 мости, водонапорну вежу та склад з одягами. У кінці серпня 1943 року Гайсин був кілька днів відрізаний від світу. Шляхом, що вів з Уманя до Білої Церкви не можна було проїздити. І до Житомира вже відправляли транспорти під охороною. В напрямі на Київ могли їхати тільки автоколони групами під міцною охороною.

Коло Знаменки партизани мали пустити цілий потяг під насип.

Все те, і багато іншого говорило між собою населення і поліцисти. Що знав поліційний провід, годі було довідатись, Безперечно, що в усьому було багато чуток, деякі з них пускали може навіть самі большевики для застрашування німців, але щось мусіло бути і правди в тому.

Що між населенням крилось багато енкаведистів і компартійців, то була відома справа. Що вони доносили большевикам про все, що діялось у Вінниці, в цьому ніхто не сумнівався. Дивувались тільки тому, що коли околиці були дещо

неспокійні, в самому місті Вінниці панував спокій. Провід поліції пояснював це тим, що в Вінниці знаходиться партизанський центр на цілу Правобережну Україну і тому у місті був спокій. Центр не хотів накликати на себе переслідування німців. Поліція таким станом була навіть вдоволена і може й сама не хотіла викликати вовка з ліса.

До липня-серпня 1943 румунська займанщина України, що звалась Трансністрія, була зовсім свобідна від партизанки. Румунська адміністрація була лагідна, не знущалась над населенням, тому для людей не було підстав ховатись по лісах і воювати з румунами. Навпаки, як десь щось появлялось, селяни самі організували оборону і винищували в зародку всі спроби неспокоїв. В серпні 1943 почались неспокої і в Трансністрії. І вона підлягала головному повстанчому центрі у Вінниці.

З усього, що мені доводилось чути, бачити і читати з актів, виходило, що в обласному НКВД у Вінниці не було на вищих постах українців. Зате їх мало бути багато на найнижчих постах і головню серед усякого роду виконавців енкаведівських діл. Секретарками в НКВД працювали московки і жидівки, хоч жиди були в меншості, але декілька таких секретарок прилапала німецька поліція. Вони, по старому звичаю, нічого не знали і нічого не бачили, викручувались на всі лади. Коли дівчата були з виду гарні, відсилались до диспозиції вищого поліцейного командира в Житомир, коли ж негарна, то її лівкідувалось на місці.

Ось історія однієї з таких секретарок:

Вона родом з Тамбовської області. Була вчителькою. В НКВД працювала стенографісткою. Знала по імені багато з начальства в НКВД. Знала багато різних справ. При німецьких допитах все закривалась тим, що справ було багато, що вона їх позабувала, всякі справи перекручувала і путала, прикидалась невинною і дурненькою. Працювала вона в НКВД довгі роки. Її деякий час тримали у Вінниці, а коли побачили, що нічого з неї не добудуть, зліквідували. З большевиками вона не виїхала тільки тому, що в часі відвороту була хвора і лежала в ліжку.

Другий випадок такий:

Поліція притримала Михайла Дегтяра. Він був сиротою. Батьків його постріляли большевики ще за українсько-московської визвольної війни. Виховувався він у якійсь колонії НКВД і виховався на вірного служачу большевикам. Ходив по

Вінниці в формі НКВД і, як говорилось, займався здебільша донощицько-слідчою службою. Його залишили большевики при відвороті для розвідчої служби, бо його мало людей у Вінниці знало і не було підстав його і ненавидіти. Він був засекречений. Про нього розказав поліції якийсь інший енкаведист, що попав у німецькі руки і був зліквідований. Акти були в руках поліції. Цього Дегтяра поліція кілька разів визивала на допити і все випускала. Правдоподібно був під обсервацією, щоб при його помочі добратись до вищих енкаведистів, що скривались у Вінниці. Поліція думала, що він міг би дещо розказати і про масові вбивства та допомогти поліції в дослідах тієї справи. При розпитах він мовчав, а часом плакав нібито з жалю та виявляв себе жалюгідним чоловіком. Допитував його і комісар Реедер, але не казав арештувати. Він казав, що не хоче нікого арештувати на власну руку, бо знає, що такого вже сама поліція розстріляє, а йому було жаль людей. Дегтяра тільки випитували все, його не били, йому не погрожували. Комісар Реедер навіть зі мною радився, що робити, чи Дегтяр енкаведист, чи ні, чи знає діла чи не знає. Він коротко перед виїздом Комісії з Вінниці був ще живий. Що з ним далі сталося, годі сказати, бо до нього мала претенсії і поліція поза Комісією.

Я пробував на власну руку довідатись дещо ближче про того Дегтяра між населенням. Я бачив, що його чомусь люди бояться.

Комісія між іншим збирала і дані про особовий склад, вищий і нижчий, цілого НКВД у Вінниці. З того виходило, що між начальниками і комісарами НКВД було менше жидів, як москалів. То не зовсім підходило під смак поліції, бо вона мала інструкції дістати в руки матеріал про працю НКВД і ролю жидів у ньому. Так само не до смаку поліції було й те, що між викопаними трупами ідентифіковано посередньо кількох жидів. Ремствував на те і кримінальний радник Клясс, але фактів годі було змінити.

Всім членам Комісії заборонено було про те голосно говорити, щоб хтонебудь посторонний не довідався про той факт. Німецька теза була, що цілий большевизм — це жидівська робота і ту тезу треба було доказати. А у Вінниці таких доказів було мало.

Хто був більше жорстокий в НКВД, москалі чи українці, годі було ствердити на підставі тих матеріалів, що їх збирала Комісія. У прокуратурі і в суді більшість постів була занята москалями, але були і жиди. Москалів було багато на постах так званих помічників прокурорів для спеціальних справ. Такий стан

починався десь від 1930 року. Такі помічники частенько мінялись. Між такими найдено було 2 чи 3 жидів. Між цими помічниками були і прокурори по спеціальних справах. Це були урядовці, що завідували в прокуратурі справами пов'язаними з НКВД. Між такими прокурорами для спеціальних справ найдено було одного українця. Він довго на тому пості не продержався. Його скоро було перенесено на подібний пост десь на Далекий Схід. За час від 1930 року до вибуху советсько-німецької війни в 1941 році таких прокурорів для спеціальних справ було у Вінниці понад 20.

Комісія інтересувалась і організацією судів, народного, спеціального і енкаведівського, що був відомий під назвою "тройка". Маловажні справи йшли звичайно на народній суд і там судились явним порядком по законах Советського Союзу. Коли справа була поважніша і мала дещо політичну закрутку з доказами, тоді справу передавалось спеціальному судові. Спеціальний суд - це була спеціальна колегія того самого народного суду. Такі справи, де людина була лише підозріла, на неї не було жодних доказів, але в розумінні НКВД вона була несполеглива і небезпечна для режиму, передавались судові НКВД, так званій "Тройці". "Тройка" складалась з 3 людей, помічника прокурора для спеціальних справ і 2 енкаведистів. Вона судила людину на смерть або випускала на волю. Іншого присуду не було. Випадків, що людину такий суд випускав на волю, було дуже мало. Спеціальний суд навіть не потребував слухати оскарженого. Той сидів у тюрмі, а суд судив позаочно. Бувала і така практика, що чоловіка забирали з хати і замикали, навіть без переслухань, і не допитували. Лише по деякому часі начальник тюрми повідомляв бідолаху, що його засуджено на тюрму чи заслання. Тим кінчилась справа. Мав щастя той, що його дійсно вивезено на заслання, бо в більшості таких ліквідувало НКВД на місці, закопували трупа в землю, а родині передавали, що він засуджений на заслання без права переписки з родиною.

Таких засланців без права переписки якраз у 1943 році викопували з могил.

Суди типу "Тройки" давнішими часами існували тільки при республіканських управліннях НКВД. Коли ж справ стало забагато, які можна було віддавати тільки "Тройці", тоді позаводили "Тройки" і при Обласних Управліннях НКВД.

В товариських гутірках з поліцистами я часто зводив розмови про українців. Мене цікавили їхні особисті погляди на українців і

українську проблему як цілість. Всі їхні погляди зводились до того, що українці дуже вражливий народ, особливо коли на них кричати чи їх лаяти, й дуже образливі. До німецького крику вони привикли і реагували на нього по-своєму, інакше як німець. На німця можна було накричати і навіть його вилаяти, а він не ображувався. Коли ж з українцями обходитися лагідно і по-доброму, то вони добрі люди і все від них можна дістати та працювати будуть не за примус, а за совість. Особливо розчаровані були молоді німці через відношення до них українських жінок і дівчат. При поліції було багато молодих і гарних німців. Казали вони, що до українок важко підступити, багато важче як у Німеччині, а про ближчі зносини, то нічого в початках і говорити. Не кидаються вони першому ліпшому стрічному чоловікові на ший, як це є в інших краях Європи і як писала німецька преса в Німеччині. Німці цинили дуже високо мораль українського жіноцтва. Самі вони дивувались, як то щось таке можливе серед жіноцтва, що виховане в советському дусі, про який писалось, що він все те, що в Європі уважалось за розбещеність, санкціонував законно і тп. Тут кидалась в очі розбіжність між німецькою пропагандою щодо моралі в Україні і дійсністю, яку стрінули німці в Україні.

Раз доводилось мені читати в "Дойче Україне — Цайтунг" репортаж з Миколаївщини. В репортажі було виразно підкреслено, що німцям важко заводити ближчі знайомства з українським жіноцтвом як у місті так і по селах. Бували і винятки з правила, але тих допускались лише ті, що з проституції жили. Таких все і всюди є досить, по містах і по селах.

Раз, в початках серпня 1943 року, стрінув я в півній якогось німця зі Східньої Прусії. Я зайшов випити пива і він присівся до мого столика, з ним я розговорився, признався йому, що я українець. А він зараз запитав мене, яким то правом я зайшов у пивну, де вступ мають тільки німці. І на це я йому дав відповідь.

Він мені розказав, що він знайомий з українцями ще із Східньої Прусії, куди приїздило багато українців на сезоніві роботи. Він служив при поліції давніше у місті Шнайдемль в Німеччині, а тепер десь поза Вінницею. І йому доводилось ладнати різні місцеві українські справи на своєму пості ще в Німеччині і тепер в Україні. В нього було вражіння, що з українцем можна говорити тільки тоді, як йому дати 25 буків. Про таке ставлення до українців писалось і в поліційній інструкції. Тому в

Шнайдеміль, як до поліції приводили за щось якогось українця з робітників, його вели до окремої кімнати, сипали на сидження 25 буків і аж після того вели на допит. А в Україні, як він сам сказав, він виробив собі інший погляд на українців і вже не поступав так, як казала інструкція поступати в Шнайдемль.

І в тому випадку видно яскраве розходження між інструкціями глупих начальників нацистів та дійсністю. Виконавці таких інструкцій, коли на власні очі бачили український народ і пізнавали його душу, пізнавали, як їх обдурювали і вмовляли в них расову вищість над всіма іншими людьми.

В першій половині серпня 1943 року викрито в Житомирі тайну советську організацію, яка мала висадити в повітря міську електростанцію. Змову викрило саме населення і її зліквідувало разом зо змовниками. Про це розказували мені поліцисти.

Між населенням кружляли вперті вістки, що большевики розстрілювали людей, що їх трупи тепер викопувано в різних місцях Вінниці, і в міській тюрмі коло залізничного двірця. Комісія заінтересувалась тією справою ближче і знайшла людей, що за большевиків сиділи в міській тюрмі і могли дещо розказати і про такі розстріли.

З розказів виходило, що в тій тюрмі находилась спеціальна камера з решіткою на долівці. На ту решітку ставили кандидатів на смерть. Стріляли їх в потилицю. Люди падали на решітку, яка перекидалась при допомозі спеціального апарату, труп падав в спеціальну скриню під решіткою і по людині і слід пропадав. Потім приводили другого, робили те саме і той опинявся в скрині. Над ранком заїздило під тюремну стіну вантажне авто, скриню з трупами витягали спеціальним отвором в стіні, що замикався ззовні авта, прикривали брезентом і везли на Підлісну вулицю, а там закопували. Тільки в 1939 році ту камеру зліквідували, діру в стіні наміцно замурували, решітку заступили нормальною підлогою і зробили з неї нормальну тюремну камеру.

Це потвердив один бувший советський в'язень, інженер по спеціальності, що сидів кілька місяців у міській тюрмі, багато розказував про те, що діялося в большевицькій тюрмі.

Він сидів в одній камері на горішньому поверсі. Одного дня ранком збудив його гуркіт мотору на тюремному подвір'ї. Думав, що то людей перевозять в іншу тюрму чи везуть на заслання. Він з цікавості виліз на вікно і заглянув згори вниз, що там робиться й побачив, як через отвір у стіні витягали скриню з трупами і

вантажили на авто. Потім отвір в стіні замкнули, трупів прикрили брезентами, самі сіли на брезент і виїхали з подвір'я. Інженер означив камеру, в якій сидів, точно так, що її Комісія легко віднайшла.

Комісія перевірила все, що розказував той інженер. Сам комісар Реедер відвідав ту камеру, щоб переконатися, чи з неї можна бачити те, що розповідав інженер і ствердив, що оповідання інженера відповідало дійсності.

Комісія довідалася, що в міській тюрмі було кілька камер з бетонними ліжками, в які напускали большевики води і в тій воді тримали в'язнів, від яких хотіли дещо довідатись, чи вимусити з них зізнання. Вода була холодна, ліжко під водою і в'язня залишали жити там тижнями.

В одній з камер не було нічого іншого, тільки бетонний стовп по середині яких 25 сантиметрів у квадраті. Двері були щільні, вікна високо. В ту камеру заводили в'язня і напускали в неї воду. Людина, щоб не втопитис. мусіла стояти тільки на тому стовпі у воді.

Такі камери лежали в партеровій частині тюрми. Їх звали камерами смертників. Напроти них лежали камери, звідки виводили людей на розстріл.

Комісія найшла кількох людей, що сиділи за большевицьких часів в камерах на одному з бічних коридорів. Вони чули над ранком або і ніччю вистріли. Большевицькі в'язні, що довше сиділи в тюрмі, твердили, що в камерах смертників сиділи в'язні, що належали до НКВД, яке їх мучило, а відтак виводило на розстріл. Екзекуція відбувалась в одному з бічних коридорів під сходами, що виходили на тюремне подвір'я. Двері на подвір'я майже ніколи не відкривались. Сам простір під сходами закривався дерев'яними дверима. Звідти виносили трупів і складали на авто та кудись вивозили.

Свідки розказували і про те, як в'язнів вивозили на висилку. Призначених на заслання зганяли зі всіх камер на подвір'я. Там видавали їм їхні речі, саджали на вантажні авто і везли. Часом, як не було авт, гонили до станції пішком і там саджали у вантажні вагони, замикали, обставляли вартовими і вивозили.

Транспорти з тюрми, на вантажних автох чи пішки, дуже густо хоронили енкаведисти. На вулицях, якими везли чи гнали в'язнів, прохожих усували. Все населення тих вулиць, що вели від тюрми до станції, знало вже з досвіду, що в такому разі небезпечно показуватись на вулиці і приглядатись транспортові.



Велику мороку справляли мені назви міст і сіл при ідентифікації трупів і при протоколах. Люди звали міста і села по-українськи. В такій формі їх не можна було знайти на картах. Карти були або советського або польського походження. На советських картах назви подавались по-російськи, а на польських в польській транскрипції. Я писав назви так, як вони звучали в українській мові. Все транскрибував на мову німецьку фонетично. Від мене вимагали, щоб я подавав назви міст і сіл так, як на картах було. Я використав нагоду, що були розбіжності між картами російської і польської транскрипції і порадив Комісії, що найкраще буде вживати місцевої української транскрипції. Між самими членами Комісії було кілька спорів за це і вони послушали моєї поради і погодились на українські назви і їхню фонетичну транскрипцію на німецьку мову.

Вже під самий кінець праці Комісії у Вінниці, коли показалось, що праця Комісії може мати значіння і для України і коли у зв'язку з фронтовим наступом большевиків повіяло і легеньким проукраїнським вітром, мені сказали попереробляти все на український лад. Це нелегко було перевести, бо частина актів вже була вивезена до Берліна. Що було під рукою, то я й зробив, а що було вже в Берліні, то мав зробити після повороту до Берліну.

Ту саму комедію я мав і з українськими іменами і прізвищами. Ще заки приїхала Комісія, розкопками займались місцеві чинники з Обласного Комісаріату. Приїздив на розкопки і президент сенату Ціглер. Вони вживали, як переводчиків, різного роду фольксдойчерів, москвофілів і москалів, що знали німецьку мову і знали або вдавали, що знають і українську мову. Вони в протоколах і актах часами таке виписували, що в тому годі було розібратись. Тому Комісія була змушена в кількох випадках ще раз визивати вже переслуханих людей на доповнення, щоб точно встановити справи. справи мусіли бути точні, бо плянувалось по закінченні праці видати про масові вбивства у Вінниці окрему білу книгу.

Часом в мене витворювалось вражіння, що в москалів, фольксдойчерів та німців була тенденція все українське русифікувати і показати світові, що в Україні нема нічого українського і що українці навіть свої місцевості називають з московська. Той здогад міг бути дійсний серед москалів і фольксдойчерів. Зате він був умовно дійсний серед німців з Німеччини. Про Москву, Советів і все, що там кожний з них дещо

чув, був так чи інакше обзнайомлений, а про Україну, поза назвою країни, не знав нічого. Кожній людині притаманна тенденція все нове підгинати під те, що вона вже знає. Тим я собі пояснював нерозуміння німецьку впертість у відношенні до термінів та назв місцевостей і прізвищ.

Дня 20 липня 1943 я пережив досить незвичайну несподіванку.

Зайшов в казармі до туалету і там я побачив великий Кобзар Шевченка і що він призначений для туалетного вжитку. Було це тоді, коли в цілій Україні панував великий попит на Кобзаря і важко було його дістати.

Справа мене зацікавила і я почав її досліджувати. І мені вдалося довідатися, що центральне ogrівання і кухня опалюються у великій мірі українськими книжками і газетами. Між книжками, що були призначені на спалення, я найшов дещо з найновіших видань видавництва "Наступ", що працювало в чеській Празі.

Я розвідував про цю справу між поліцистами, які мені вияснили, що транспорт українських книжок з-поза меж Державного Комісаріату Україна строго заборонений, бо всі такі видання були націоналістичні і тому небезпечні для Німеччини. Такі транспорти, як рівнож навіть книжки, що їх везли поодинокі люди, поліція, як прилапала, то конфіскувала.

У зв'язку із нагінкою на національно-свідомих українців і попит на українську книжку малів, хоч початково, як лише німці окупували Україну, був дуже великий. Більший попит в часі, як я був у Вінниці, був, як мене інформували, за літературою в російській мові.

Німці на кожному кроці нищили комуністичну літературу. В тій самій площині вони трактували і українську літературу і то навіть таку, що в цілій Європі і навіть в Польщі була дозволена. Навіть деякі історичні твори старшої дати, видані вже за советського режиму були заборонені лише тому, що розказували українцям про їх минувшину, а не тому, що вони большевицькі чи видані за большевиків. Все те, як я відчув, лежало в німецькому інтересі.

Розмовляв я і з людьми, що користувались міською бібліотекою і навіть оглядав ту бібліотеку. Ті люди розказували мені, що в бібліотеці великий попит на російську літературу. Українських книжок бібліотека мала досить багато, але їх народ зі

страхом оминав через німецьку нагінку на українських націоналістів. Російські клясики були дозволені і за большевиків і за німців. За большевиків все не большевицьке було в бібліотеці під замком і тими книжками могли користуватись тільки ті люди, що мали на це дозвіл від НКВД. За німців під замком була большевицька література. Нею могли користуватись тільки ті, що мали на це спеціальний дозвіл від якогось там німецького уряду.

Розголос про розкопки у Вінниці пішов широко по всій Україні. На розкопки приїздили люди з далеких сторін мимо транспортних труднощів та потреб перепусток на дорогу. Я сам стрічав людей з Києва, Глухова, Харкова і з Донеччини та інших околиць. І ті люди мені розказували, що їм німецькі уряди всюди ставлять великі труднощі, а не помагають їм місцеві сільські та міські управи, в яких залишились на праці ті самі люди, що були і за большевиків. Ті люди виконували поставлені їм німцями завдання постачально-харчового порядку. Виконували вони всякі німецькі накази, не оглядаючись, чи виконання їх можливе і чи приносить шкоду місцевому населенню. В більшості такі службовці вміли задоволити потреби місцевих німецьких управителів, в яких особисті апетити не були малі. Тому вони держали вигідних їм людей на постах, не зважаючи на це, що ті люди були на таких постах і за большевиків.

В місцевостях, де урядували за німців ті самі люди, що й за большевиків, ніхто не звертав уваги на тих людей, що їх давніше переслідували большевики. Їх тиснули ті самі люди й за німців і накладали на них великі податкові і постачальні тягарі. По законах, які видали німці, всі репресовані большевиками люди мали мати полегші за німців. На практиці було інакше. Місцями бувало й таке, що полегші не давали навіть тим жінкам, чоловіків яких, як було загально відомо, ліквідувало НКВД.

Між людьми, яких я переслухував, трапилось і кілька так званих одноосібників, які розказували, як вони терпіли за большевиків за те, що втримали своє невеличке одноосібне господарство. Вони нарікали на те, що німці їх змушують вступити в колгоспи та в них працювати.

З тих розповідей виходило, що німці закінчували колективізацію, яку започаткував Сталін.

При розподілі врожаїв і колгоспних приходів нових колгоспників звичайно упосліджувано через те, що вони не вклали в колгосп стільки праці, як старші колгоспники.

До Комісії приходили жінки і скаржились на те, що колишні сталінські комуністи, а теперішні начальники сільрад чи колгоспів страшили їх, щоб вони не йшли на розкопки пізнавати речі своїх рідних, що їх большевики розстріляли. Ще інші казали, щоб нічого німцям не говорили, хто проти їхніх чоловіків свідчив перед НКВД. Деякі навіть погрожували жінкам, що їм буде те саме, що і їхнім чоловікам, підуть в сиру землю, а господарство згорить і т.п.

Розказували мені й випадки, де брат на брата доносив до НКВД й один із братів гинув від енкаведистської кулі.

Десь в половині серпня поліція почала робити нічні облави за комуністами у Вінниці. Виарештовано цілі групи людей і ними заповнено тюрму. При тому багато людей помагало німцям, бо не любили комуністів і боялись приходу большевиків.

Разом з Маєвським, про якого я вже згадував, німці прилапали ще сім осіб.

Говорили, що в околицях Монастирища оперує якась більша комуністична група і наводить страх на німців і селян.

Партизани мали знамениту розвідку. Якось все так траплялось, що німці, хоч як тайно готовили свої облави, партизани все довідувались про них і висмикувались з оточення. Німці, які з докладними інформаціями йшли до центру партизанів, натрапляли на опорожнені місця. І тоді замість партизанів мучили й часом розстрілювали місцевих людей.

Як працювала большевицька розвідка показує такий приклад.

В старшинському німецькому касині у Вінниці працювала одна жінка, з походження дочка якогось старого російського царського генерала. Вона була в советській армії при кавалерії. Дослужилась до ранги майора і була адютантом командира самостійного кавалерійського дивізіону, який належав до військ НКВД і як такий був постійно до диспозиції начальника НКВД. Призначення того відділу було душити в Україні повстання, якщоб таке вибухло. Ту жінку переслухувала Комісія, і вона розказувала дуже інтересні речі, але найперше подбала за те, що її записали на листу фольксдойчів. По-німецьки говорила досить вправно, бувала й у Німеччині, мала там навіть рідню і до Советів повернула з Німеччини в 1921 році. Дивізіон, в якому вона служила, був розположений в околиці Вінниці. Большевики тримали її при війську mimo того, що знали, що вона дочка царського генерала, що має рідню за межами Советів і що вона

німецького роду. Большевики мали всі дані на те, щоб ліквідувати її так, як поліквідували інших людей з таким минулим. А однак її чомусь не ліквідували. Вона признала себе "рускою", по-українськи не говорила, хоч служила в Україні.

Розказувала вона цікаву історію, свою власну і своєї служби. Розказувала те все так, що всі з нею співчували. Коли інші розказували подібні історії, але не так вміло, їм не вірили та ще і сміялись з них. Її історія записана точно в актах Комісії. З її оповідань виходило, що вона була дуже тісно пов'язана з НКВД. Її довіряли большевики всякі довірочні справи, як напр. вбивство якогось дивізійного комісара невідомими людьми тощо. Німці, як я чув, мали її вивезти з собою, коли довелось відходити з Вінниці. Німецька розвідка доносила деякі інформації, які старшини необережно говорили між собою в касині, а підслухувала советська розвідка і доносила те все партизанам. Були всі познаки, що правда без доказів, що жінка, яку допитувала Комісія, відіграє в тому якусь роль, але то була справа поліції, а не Комісії. Тому що вона була фольксдойчеркою, її не чіпали.

Жінки з Гайсинського району, що приходили на розкопки, розказували, що в їхньому районі німці набирають примусово молодь до якихсь козацьких частин. Загально серед населення в районі ходила про козаків недобра слава. Вони мали знущатись над населенням чи то виконуючи німецькі накази чи з власної волі, а на фронтах цілими групами переходили до большевиків. В тих днях, що жінки розказували свої вісті про козаків, трапився випадок, що з 10 козачого полку перейшла до большевиків значна група козаків.

В тих часах советська пропаганда твердила, що в одному місці, де большевикам вдався прорив німецького фронту, фронт відкрила большевикам якась більша частина власовців. Вона з піснею на устах перейшла до советчиків.

Я питався поліцистів, що в тому є правди і вони мені то потвердили, що факт правдивий, але розміри значно менші, як це пускали большевики. До того часу, як мені казали, власовцям дуже доріряли, але після того поліція дістала наказ слідкувати за власовцями в фронтовому запллі.

У Вінниці, ще перед приїздом туди Комісії, велась шалена німецько-власовська пропаганда за тим, щоб українці вступали у власовські формації. Охотників нашлося не багато. В міському театрі у Вінниці якісь московські емігранти з Парижу мали

публічний доклад про большевиків і агітували за вступом у власовські формації. При тому розказували такі сміховинки про большевиків, що народ, який знав большевиків, реготав з розповідей досхочу. Доповідач лаяв большевиків по-паризьки, за методом старої московської генераліції, приклонників царського режиму. Народ сміявся з розхвалювання царського режиму, який ще багато людей пам'ятало. Ця пропаганда відбувалась так не поважно, що зараз після того німці заборонили власовцям вести емігрантсько-московську пропаганду в Україні.

Ходили й різні чутки про партизанських ватажків. Розказували, що десь на Правобережжі бився з німцями якийсь ватажок Калашніков, років 70. Сам він мав бути ще царським генералом, жив у Парижі і вже за німецької окупації мав приєднатись до советчиків, щоб бити німців, але в першу чергу нищив українців. Про того ватажка і його очайдушність говорила між собою і поліція, але зловити його ніяк не могли.

В місті Вінниці було 5 церков. Вони існували ще з дореволюційних часів і такими, як були за большевиків, остали і за німців. В центрі міста, недалеко від моста на річці Бог, стояли 2 собори, один автокефальний український, а другий православний московський. Напроти них на горбку стояв польський костел. В Старому Місті була гарна церква, а в П'ятничанах ще одна. На православному цвинтарі була каплиця. За виїмком одного Собору всі були чинні. В одному Соборі большевики примістили якийсь магазин, але за німців і цей Собор відкрили. В них були єпископи, священники, хори, але бракувало всім більшої кількості віруючих і церкви світили пустою. Народ не виявляв великого зацікавлення церквою і релігією. Навіть старші люди мало ходили до церков, а молодь, як приходила, то тільки так як до театру. Послухають як хор співає і виходять. Про Богослуження молоді казали, що нічого собі, гарна вистава і на тому кінець. Нарікали, що все нудьгою надихане, бо кожної неділі ту саму виставу повторюють, а то надокучає. Найбільше відвідувачів мав Український Собор.

Большевицький режим знищив у народі релігію і віру. Чи в майбутньому все поверне до старого, важко сказати. Думки були такі, що коли б таке сталось, то хіба за якоїсь чергової генерації, коли поведеться відповідну пропаганду й вияснення, але не серед покоління, яке розпропаговане в атеїзмі.

На тему релігії і її майбутнього в Україні, я розмовляв з місцевими інтелігентами, бажаючи довідатись, як народ реагував

за большевиків на різні переслідування релігії та її організації — церков, як нищили церкви, які наслідки залишила безбожницька пропаганда? Які наслідки мало знищення релігії та як це вплинуло на мораль серед українців в цілому. Мені розказували, що народ, як де, місцями жалував за попами і церквами, де попи були добрі і жили добре з народом, а в інших місцях, де попи були погані, церквою мало народ цікавився. Брак церкви не відчувався дуже серед народу. Головне серед людей було, щоб найшовся хтось і охрестив дитину. Інші обрядові справи не турбували людей. А дітей хрестили в церквах і самі комуністи, хоч їм це строго компартія забороняла.

То мені говорило, що народ в цілому був глибоко віруючий, коли визнавав хрещення і тим самим християнізм.

Нищення церков відбувалось в Україні нібито законним шляхом. Агітатори збирали селян і молодь, агітували проти церкви і спільно вирішували, чи церкву замкнути, знищити, чи залишити. Де не було охочих того робити, там церкву лишали і в ній служились Богослужби, якщо був на місці священник. В багатьох місцевостях народ був настільки відпорний на протирелігійну агітацію, що не хотів нищити церкви. При тій акції було помічним і НКВД. Вони придирались всякими способами до священників особисто і намагались довести до того, щоб вони кудись виїхали з місцевості. Священники тікали з місцевостей, ховались, працювали денебудь як звичайні робітники чи селяни і так жили. Лише при німцях вони виходили з підпілля і укриття і голосились до праці в церквах.

Мені довелось стрічатись з такими священниками. Вони настільки були відсталі від життя і свого духовного стану, що їх годі було порівнювати з духовниками європейського типу, які не знали переслідувань. По освіті вони були здебільша примітивні і не багато виходили понад пересічний рівень оточення. Поза обрядовими справами, які були вислідом більше навику, як освіти і світогляду, вони мало чим нагадували людських провідників, пастирів людських душ. Звичайно з тих вражінь, що я мав із зустрічей з кількома, і то міськими священниками, годі робити загальні висновки.

Раз мав я розмову з начальником Немирівського району. Він мені коротко і ясно розказав про положення по селах. Казав, що народ радо працює на своїх участках землі і до розенбергівських колгоспів йдуть тільки під примусом. Розенбергівські колгоспи

були такі самі як сталінські, з малими змінами. Селян, які зуміли при большевицькому режимі втриматись як самостійники, німці силою заганяли в колгоспи. Хлібоздачі були високі. Народ пояснював собі високі хлібоздачі потребами війни і багато мало надію, що по війні буде легше. Про німецьку аграрну реформу селянство нічого не чуло, чи краще сказати її зовсім не відчувало.

Я сам, ще будучи в Німеччині, читав в пресі про нову аграрну реформу з Берліну. Пропагровано ту справу в площині земельної нагороди для українців за добре ставлення до німців та за добру працю для німців. Німецька преса подавала навіть відгомони з України, які давала сама вістка про нову реформу. І місцеві газети в українській мові, які німці дозволяли видавати для місцевого населення, писали про ту реформу. У зв'язку з тим, вони навіть висловлювали великі надії. На тому, тобто на надіях, все і кінчалось.

Практично колгоспну землю не ділили між селян. Навпаки, до колгоспів понаганяли і тих, що не зуміли втриматись самостійно при большевицькому режимі. Для осолодження, як казав мій співрозмовець, гіркої долі, німці в кількох місцях по Україні дали приділ землі кільком орденоносцям, тобто українцям, що чимнебудь прислужились для німців. На тому реформа кінчалась. По інших місцевостях давали фольксдойчерам великі наділи землі, давали їм зерно і машини, щоб господарили! А українських селян змушували в тих фольксдойчів працювати як в колгоспах. Людей, що жили на приділеній фольксдойчам землі, виселяли.

Делегація волинської поліції з Рівного, що відвідувала Вінницю 25 липня 1943 року розказувала, що на Волині зникають в боротьбі німців з партизанами цілі села.

Я питав їх про отамана Тараса Бульбу. Вони казали, що це обмежений чоловік, але має організаційний хист і тому за ним йде народ. В тому часі Бульба, як казали, заходився організувати якусь нову робітничо-селянську демократичну партію. В рамках тої акції українець з Галичини, на прізвище Іван Мітренґа, видавав навіть газету "Земля і Воля". Сили отамана Бульби мали бути досить поважні. Поліція мала вістки, що Бульба дістає зброю від большевиків, щоб бити нею німців. Проти німців Бульба вів затайну війну.

В складі делегації найшовся і мій старий знайомий полковник української армії Загородний. Він мене поінформував, що вістки, які мені дали деякі люди з делегації поліції, не зовсім вірні, тому такі вістки треба трактувати обережно.



В делегації був і хорунжий Харченко. Він підмітив, що по Вінниці вертиться якийсь жебрак без ноги. Крутився він все там, де була рівенська поліція. Бачив Харченко того жебрака в Рівному, в Житомирі, в Бердичеві, а тепер побачив у Вінниці. В Харченка кинулось підозріння, що з ним щось не ладне і він його просто арештував. Показалось, що це один з советських розвідників, який слідкував за рівенською поліцією і її рухами. Він арештованого передав вінницькій поліції і та його скоро зліквідувала.

З рядів делегації я довідався, що польська поліція на Волині стала повністю на німецьку службу і дуже переслідує українців.

Основним джерелом всяких вісток у Вінниці було радіо. Газети німецькі і місцеві мало що писали про справи, які цікавили народ. І місцеве радіо, що його контролювали німці, цікавих вісток не подавало. Натомість московське радіо такі вісті подавало.

Поліція мала добрі радіоприймачі для казарми. З одного радіоприймача можна було слухати і німецькі станції, хоч це було і для поліції строго заборонено. Приймачів було по кімнатах більше.

Раз Юрашек попросив мене, щоб ми спільно послухали радіо. Зайшли ми до одної з кімнат, де був добрий апарат. Юрашек наставив апарат на Москву. Щоб притишити голос, він пустив на повну силу кілька радіоапаратів в сусідніх кімнатах. Я слухав авдицію в московській мові й переказував Юрашекові, що говориться, а авдиції в німецькій мові слухали ми обидва. Потім до нашої двійки долучився ще поліцист Венігер, якого чомусь всі кликали Юп. Ми часто, особливо вечорами, влаштовували такі підслухи й з московського боку, а не лише з німецького, й тому були поінформовані про те, що діється на фронтах. Часом нам вдавалось злапати навіть і Лондон. Вже в липні місяці 1943 року я через Москву довідався, що в Москві зорганізовано німецький комітет під проводом генерала Зайдліца. З того самого джерела ми знали, куди проходить фронт. Німецькі повідомлення про це виразно не говорили, а службові повідомлення про ситуацію, що приходили для поліції, начальник поліції держав в тайні перед своїми підвладними.

В липні 1943 року в Італії упав режим Муссоліні. Серед народу, як і серед поліції, та вістка викликала значні порушення. Почали говорити, що фашизм не видержав пробного іспиту і провалився і тепер черга на Гітлера. Що населення те говорило,

то мене не дивувало, але що те саме я чув і від деяких поліцистів, то мене дещо здивувало. Цікаво відмітити, що Мусоліні був серед населення Вінниці більше популярний і користувався більшими симпатіями, як Гітлер. Я не міг собі того в'яasnити і не знайшов підстав для оправдання того явища.

Вже в кінці липня почали з'являться у Вінниці втікачі з Лівобережної України. Вони привозили зі собою цілі пачки карбованців і розказували, що ті гроші большевики великими масами скидали з літаків. Наплив гроша зразу підвищив у Вінниці ціни на всі продукти. Коли люди у Вінниці ще рахувались з сотками карбованців, люди з Лівобережжя не рахувались дуже з тисячками. Інакше кажучи, Вінниця ще жила дрібною монетою, в якій одиницею була сотня, а Лівобережжя жило на високу скалю, де одиницею розрахунку були тисячки. Про щось дрібніше ніхто не торгувався.

У Вінниці постійно відчувалось якесь напруження між військовим і цивільним управлінням. Військовики звали цивільних урядовців — “золотих фазанів”, прямо бандитами, що тільки грабують і наставляють українське населення проти німців, що не вміють по-людськи з місцевими людьми обходитись і т.п. Часом чути було, як військовики визивали цивільне управління з німецька “Гільфспартізанен”, тобто помічні партизани. Яюсь так траплялось, що там, де військово управління навело порядки і находило порозуміння з місцевим населенням, цивільне управління те нищило та доводило до непорозумінь з тим населенням, а в слід за тим до чинних виступів проти німців. Це в великій мірі відбивалось на військовиках та на фронтових діях. Дальшою причиною нарікань військовиків на цивільне управління було те, щ цивільні мали всього доволі і могли добре забезпечити власні родини в Німеччині харчами, а військовикам важко було щонебудь дістати і родини тих, які були за чесні, щоб пускатись на грабіж, помочі не мали. По закону всяка спекуляція, грабіж, чи нелегальний закуп продуктів строго по воєнному карались. Це торкало вояків. Ті ж німці, що мали завдання наглядати за додержанням законів і приписів, самі найгірше крали, грабували і спекулювали не дрібними пакетами, а цілими вантажними автами. Під тим оглядом найкраще стояли різні німецькі заготівельні централі в “Централь-Ост”і т.п. Вони і непотребували навіть звертати увагу на закони і приписи, бо під фірмою державної хлібо-продукто-заготівлі заготовляли і для

себе все, що тільки могли. Загально, як казали військовики, виглядало так, що закони існують для місцевого українського населення та для військовиків, але не існують для тих, хто мав би стояти на їх сторожі. І це повністю відповідало дійсності.

На початку серпня 1943 року, просто випадково, я пішов до міста з кількома поліцистами. Я вже до тої міри орієнтувався в ситуації, що й сам ходив по місті, робив знайомства з людьми без того, щоб за мною слідували. Цим разом я несподівано стрінув на вулиці доброго приятеля з еміграції Андрія Луцева. Він приїхав в Україну з журналістами, що їх висилало для обзнайомлення з ситуацією Берлінське Міністерство Пропаганди. До Вінниці вони приїхали, щоб оглянути розкопки і відтак дещо про це писати в газетах. Ми привітались по-старому. Я познайомив редактора Луцева з поліцистами, з якими я ходив по місті. Так поволі в розмові зайшли ми аж до казарм, де я жив. Поліцисти зацікавились редактором Луцевом, бо всі хотіли знати, що чути в Берліні, як відти виглядають справи, яке харчове положення і т.п.

В казармі поліцисти витягнули зі своїх сховків кілька пляшок алкоголю і всі ми разом таки добре випили. Поліцисти особливо розпитували редактора Луцева про ситуацію в Італії, де усунено було від влади Муссоліні, та про ситуацію на фронтах. Редактор Луців пробував доказувати німцям, що Німеччина мусить виграти війну, візьме Москву і остаточно большевиків розіб'є, бо вони вже і так надщерблені, залатає італійську діру в фронті з півдня і т.п. Говорили і на ідеологічні теми. Редактор Луців не міг нічого іншого поліцистам сказати і свої особисті думки мусів скривати, знаючи з ким говорить. Я лише підсміхався з переконувань і аргументів редактора Луцева, а він час від часу оком на мене глипав, дивився, чи я розумію його примусове положення. Розумілись ми знаменито і добре грали свою роллю.

По гостині я відвів редактора Луцева до готелю "Вінниця" і там з ним я залишився на ніч і ми балакали майже цілу ніч. Я інформував редактора Луцева про ситуацію на місці та про дії поліції.

Тої ночі, як редактор Луців був у Вінниці, чути було вночі якусь перестрілку з напрямом мостів. Ми пробували вгадати, що таке могло статись. Лише чергового дня після виїзду я довідався, що якась група людей пробувала під охороною ночі перейти через один з мостів. Це їй не вдалось, бо варта їх не перепустила. Ранком редактор Луців відїхав.

Він перед виїздом навіть пробував пророкувати. Сказав мені ні менше ні більше, а тільки те, що я з того середовища живим не вийду, бо сиджу в самому центрі поліційної гидри та забагато вже знаю з діл, які не повинні німці знати і т.п. Я йому відповів, що я на все приготований, веду себе обережно і маю надію вийти і з тої халепи живим. Редактор Луців вернув до Берліну і там повідомив полк. Андрія Мельника про все, що я йому переказав, а про що я не міг писати і не мав ким раніше усно переказати. Редактор Луців їздив ще до Києва, куди мав проїзді папери. Незадовго після тої поїздки, редактор Луців рішився покинути Німеччину, вирватись у вільний світ, поза досяг німецької воєнно-поліційної машини, щоб поінформувати українців у зовнішньому світі про те, що німці виробляють в Україні, як нищать український народ, культуру, і т.п. З ним я побачився вже аж по війні в Новому Світі, в Канаді, куди він приїздив з Америки.

У Вороновиці, недалеко Вінниці, перебував сотник Пулюй з кількома десятками хлопців. Він провадив там спеціальний вишкіл, і бував кілька разів у Вінниці, де я з ним бачився. Він також розказував мені цікаві речі, про які я не міг довідатись від поліцистів. І він стверджував, що населення Правобережжя не бажало приходу большевиків, бо хоч під німцями було прикрито жити, але всеж таки краще як під большевиками. Сотник Пулюй не вірив в те, що німцям вдасться стримати большевиків на лінії Дніпра. Сам він також готовився до відвороту. Багато людей з цивільного населення готовилось до виїзду на випадок, коли б большевики мали повернути на Правобережжя.

Десь з початку серпня 1943 року один з поліцистів дав мені до перегляду кілька листів з Берліну до різних людей у Вінниччині. Просив мене ті листи перечитати і ствердити, чи там у них є щось протидержавного. Я переглянув ті листи і ствердив, що це були листи поодиноких людей з проводу гетьманської організації в Берліні, яку очолював гетьман Павло Скоропадський. Були це звичайні чемностеві листи. Що за чемностями могло критись щось закодоване, то інше діло, яке до мене не належало. Нічого політичного в тих листах не було і я це передав поліцистові, що дав мені ті листи. Він їх зразу, як від мене одержав, помняв і кинув у кіш. Листи до рук одресатів не дістались. Але я одночасно постарався за те, щоб автор листів інж. Калинович, мій колишній шкільний колеґа, був обережний з писанням листів тому, що ті листи могли наразити на халепу адресатів. Яким чином ті листи опинились в поліції, я не довідався.

Серпень місяць 1943 року був у Вінниці досить гарячий. Можна було купатись в гарній, але запущеній і не зрегульованій ріці Бог. Так було за большевиків, так осталося і за німців. Німецьким воякам заборонено було купатись в ріці, бо в околиці була загроза тифу. Але заборона не дуже помагала і всі що могли, лізли в гарячу погоду в ріку, щоб прохолодитися. Було навіть кілька випадків утоплення.

Вже в кінці серпня 1943 року пішла чутка, що Комісія по закінченні розкопок у Вінниці мала б поїхати на такі розкопки до Києва або до Одеси. І там німці повідкривали місця, де большевики масово приховали жертви свого терору. Між членами Комісії і між поліцистами велись на ту тему часті розмови. Київ поволі випадав з плянів, бо недалеко від нього вже проходив фронт, а до Одеси можна було ще їхати. Справу мав вирішити Берлін. Одночасно в радіо і між населенням появились вістки, що большевики також повели подібні розкопки на тих теренах, де були німці. Чи вони розкопували свої власні могили з масовими жертвами, чи могили, де німці могли ховати жертви свого терору в Україні, ніхто не знав. Успіхи большевицьких розкопок, як подавалось, мали бути далеко більші, як успіхи німецьких розкопок у Вінниці. Коли про Вінницю говорилось, що в її землі лежить коло 15,000 жертв большевицького терору, большевицька пропаганда наводила цифри, що перескакували сотню тисяч таких німецьких жертв. Різниця в техніці ліквідації, як говорилось і в Комісії була та, що большевики свої жертви закопували з одягами й документами, а німці лише голих трупів. Тому з большевицьких жертв бодай декого можна було ідентифікувати, а з німецьких нікого. Або по-фаховому кажучи, німецька робота була з фахового боку чисто виконана, а большевицька мала фахові прогріхи, бо давала можливість дослідникам прямої чи непрямої ідентифікації жертв.

Тоді я почув розмови і на тему техніки повного нищення трупів. Одиноким засобом для тої цілі було палити трупи. Поліцисти розказували, що вже в кінці серпня 1943 року Берлін наказав трупів палити. Почато було організацію окремих відділів з поліції і есесів, які названо "Фербреннунгскомmando", тобто "Команада палення трупів". Таким групам давали до диспозиції спеціальне приладдя і хемічні речовини, що нищили трупів повністю. У Вінниці за мого там побуту такої команди ще не творено.

Такі команди мали дістати від поліційних команд для ліквідації людей точні дані про місця, де були заховані трупи розстріляних німцями людей. Вони мали ті місця розкопувати, посипати і поливати трупи відповідними хемікаліями і нищити так, щоб по них і сліду не оставити.

Розмови на цю тему велись ще й у вересні 1943 року і до такої команди вже мали бути і визначені люди, між ними згадуваний вже Фріц, але самої організації я не бачив. Були чутки, що коло Києва вже мали палити трупів. Чи це відповідало дійсності, годі було перевірити.

Події на фронтах скоро розвивались і так виглядало, що Вінницька команда палення трупів таки праці не починала.

В серпні 1943 до Вінниці ще приїжджали різні комісії і делегації та прогульки, щоб оглянути розкопки. Між іншим німці організували по тій території, яку ще мали в своїх руках, українські робітничі делегації і виправляли на розкопки. Їм ішло і про те, щоб якраз робітництво бачило ту сторінку советського раю, що була за большевиків засекречена.

У розмові з комісаром Реедером про большевицькі розкопки німецьких масових жертв, він сказав, що вся робота була зроблена погано, бо большевицькі фахівці не подумали справи до кінця і позалишали сліди за собою, замість їх заховати так, щоб нічого не можна було викрити. Він при цьому ще поінформував мене, що Вінницькі розкопки не дали по світі тих пропагандивних вислідів, що німці від них сподівалися. Факт, що німці в своїй жорстокості не уступали большевикам, паралізував по світі протисовєтські настрої і перевертав їх у настрої протинімецькі. За те, як він казав, дбали вже жиди з Америки. Я не мав зв'язку зі зовнішнім світом і тому важко було в тому всьому орієнтуватись. Комісар Реедер мав свої відомості і поділився ними зі мною. Я особисто так був погружений в праці і працював з таким зацікавленням, що зовнішньо-пропагандивна сторінка цілого діла мені навіть на думку не приходила.

Вінницька поліція була вічно в стані нічних алярмів. Ті алярми посилено в початках серпня 1943 року. Причини були різні. Найгірше було те, що жоден німець не почував себе на українській землі певно і всюди вичував ворожість людей. Нічого дивного, бо це була тотальна війна і від неї чогось кращого й годі було чекати.

В ночі з 7 на 8 серпня 1943 року трапилась така комічна пригода. Вечером була в поліції одна з чергових випивок. Раптом

нічний алярм. Зчинився шум, бо у кущах, коло плотів, що були довкруги казарми, кіт пробував перескочити через пліт. Вартівні настрашились й почали стріляти, думаючи, що то партизани роблять наскок на поліцію. На вартівні пущено в хід алярмовий апарат. Ті, що не мали служби, таки міцно були підпили. Їх годі було розбудити. Всі інші хватили зброю в руки й чекали, що буде і що накажуть робити. Довкола казарм пішла розвідка. Перевірили все можливе, всі закамарки, всі плоти, всі кущі і весь город. Не найшли нічого.

При цьому алярмі я побачив, що згадуваний вище Франц, хоч і добрий кат, також і відважний чоловік. Він при тому алярмі — напів голий хватив автомат в руки, вибіг в темряві на подвір'я і кинувся сам все довкола казарми перевіряти, заки ще наказ на це прийшов. Інші, які часто героїв грали, стояли на коридорах і трусилися.

Вся процедура тривала яку годину. Поліція мала і підстави до побоювання. Тоді внутрішня тюрма була повна в'язнів. Отже існувала можливість, що хтось ззовні може зорганізувати їх визволення з німецької тюрми. Це тим більше, що тих людей, як я вже пізніше довідався, на днях мали ліквідувати.

Були і такі припущення, що то може в'язні виломилась з тюрми та почали стрілянину. Один з поліцистів, що мав у своїх руках справу якоїсь партизанської групи у Липівці коло Вінниці, розказував, що він мав вістки про те, що липовецька партизанська група збиралась визволяти своїх однодумців з вінницької тюрми, але за його відомостями це мало бути дещо пізніше, а не якраз тої ночі. З його розповідів я зробив висновок, що він мав у партизанській групі у Липовці свого розвідника чи агента, який доносив йому про те, що планують партизани.

Лише пізніше вияснилось, що це провдоподобно кіт скакав через пліт, наробив шуму і заалармував цілу обласну поліцію, а через неї і цілий гарнізон у Вінниці. Чи історія із котом правдива, чи лише видумана як жарт з приводу фальшивого алярму, важко було встановити.

Мені так виглядало, що коли б серед поліції тої ночі менше було п'яних, тоді й алярм був би інакший, а може його було б зовсім не було.

Коли я ходив купатися на річку Бог, пригадувалась мені довоєнна пропаганда з сов'єтської преси, в якій розписувались, як то большевики дбають за здоров'я своїх громадян. Я шукав у Вінниці за тим добром, але його не знайшов. Навіть над річкою

Бог звичайної плавальні не збудували, хоч місць пригожих для того було багато. Народ і за большевиків і за німців купався в ріці, де кому було вигідно. Вода місцями навіть була досить глибока, але жодних заходів безпеки не пороблено, щоб народ не топився чи щось подібного. Береги ріки були дуже запущені. Видно було, що це з давних часів, ще з передвоєнних.

Дня 8 серпня 1943 року я розмовляв з одною учителькою з Липівця, якій на ім'я Віра. Вона була за большевиків, як ті окупували Галичину, інспекторкою для шкіл цілої Галичини. Знала трохи німецьку мову і тому її уряд праці прислав до Комісії як помічну перекладачку. В Комісії було стільки праці, що я з нею не міг впоратись. Віра розказала мені багато власних переживань з большевицьких часів і при тому не закривала факту, що большевики її вивели в люди і якби не большевики, вона була б остала звичайною робітницею, а тепер вона учителька. Її чоловік був в німецькому полоні і пропав без вістки.

Над Богом я запізнався з однією родиною з Краснодару (давніше Катеринодар) на Кубані. Гарні й інтелігентні люди; чоловік грек з походження, але росіянин по душі, а жінка хоч українка з походження, також визнавала себе росіянкою. Вони мали малого хлопчика. Вони розказували мені багато про те, як большевики господарювали на Кубані.

Родина — це були скитальці з Кубані. Відійшли з Кубані тоді, як німці відходили. Не хотіли оставати під большевиками. Я часто пізніше бував в їхньому мешканні. Вони мене багато розпитували про Європу і самі розказували дуже багато про своє життя. Дуже боялись повороту большевиків і за жодну ціну не бажали собі опинитись під їхнім режимом ще раз.

З Краснодару вони втекли перед большевиками тільки на 2 годині перед вмаршом большевиків у місто. Важко їм тікалось зимою і ще з малою дитиною. Через Ростов, що вже майже був повністю в руках большевиків, вони проскочили в останню хвилину на якомусь принагідному авті і тим врятували життя.

З їхніх оповідань виходило, що большевики і в Краснодарі вели масові ліквідації людей, може навіть більші, як у Вінниці. Тільки НКВД їх там не закопувало в землю, як то було у Вінниці, а кидало трупів в спеціальну машину, яка перемелювала їх на дрібні куски і ту перемелену масу випускали трубами прямо в ріку Кубань. Там, як видно було, НКВД працювало краще, як у Вінниці.

Цікавила мене і Вінниця та її вигляд за советських часів. Мої знайомі розказували, що Вінниця робила вражіння чисто



російського міста. Всі все і всюди старались говорити російською мовою, щоб їм НКВД не пришило гріху українського шовінізму і не кинуло на заслання. За німців, як мої співрозмовці твердили, Вінниця робить вражіння пів українського міста, бодай на зовні.

З ходом часу вуличний рух у Вінниці зростає. Чимраз частіше через місто перемашеровували військові та поліційні відділи. На перехрестях вулиць вже стояла військова поліція та керувала рухом, як і у якомусь великому місті. Часом рух був такий, що годі було і вулицю перескочити на другу сторону. Йшло й їхало військо всякого роду, з майном, штабами, гарматами, всуміш з цивільними втікачами, на возах з кінними запрягами, з горами дорібку та купами дітей. Втікачі тягнулись за військом і військо їм помагало, як лише могло. Почалась відчувати фронтова гар'ячка і воєнні небезпеки. При тому всьому довелось оглядати багато горя і нужди, що й описати годі.

Треба признати, що німці за втікачів дбали. Везли їх чим могли. Багато не могли везти мабуть через брак вантажних авт, бо і їхня піхота пішком ішла, а не їхала на автах. Вони давали їм харчі з польових кухонь. Рятували тих людей перед большевиками. Жодного сліду якихось знущань чи упосліджень.

Бувало і таке, що вулицею, де я жив, перемашеровували окремі поліційні сотні, що звідкись надходили чи надїздили. Вони співали маршові московські, українські та німецькі пісні. Це були сотні так званої української поліції. Часом затягували і сороміцьких пісень в роді "Атец мой генерал" і т.п. Звідки понаучувались вони тих старорежимних пісень, важко сказати.

Пригадую, як одна з поліційних сотень, що вимашеровувала з Вінниці проти партизанів в напрямі Житомира, через ціле місто співала "Ой видно село".

Народ скоро до всього звикав. Звик і до того руху та маршів і виглядало, що на все не звертав жодної уваги. Більшу увагу викликали перемарші через Вінницю відділів советських полонених, що їх німці під вартою вели мабуть на якісь роботи. Це вже не були люди, а примари, лише в дечому подібні до людей. Охорона йшла з боків з рушницями готовими до стрілу чи з автоматами. Режим строгий. Полонені виголоджені і обдерті. Деякі падали по дорозі. Їх зараз підбирали на підводи, що їхали ззаду. Німці тих, що падали, пробували підганяти, але як бачили, що люди дійсно знеможені, дальше не можуть іти, брали на вози і везли їх. Народ їх дуже жалів, бо між ними було і багато українців.

Чи це були полонені з давніших часів, чи нові, годі було довідатись. Я знав, що в одній частині Вінниці в якихсь казармах німці тримали на місці певну кількість полонених для різних робіт. Мені з ними не доводилось стрічатися, бо вони належали до війська і поліція з ними не мала до діла. Як я бачив, в німецькому обходженні з полоненими не було жодних змін в порівнянні з тим, що мені доводилось переживати ще в жовтні 1941 року.

З Берліну подавали, що в серпні місяці 1943 року появився заклик до населення, евакуювати місто. Мав опустити місто той елемент, що не працював, в першій мірі жінки з дітьми. Для них призначувалось різні малі місцевості по цілій Німеччині. Жити в Берліні було небезпечно через часті бомбардування англійськими літаками.

Та вістка викликала занепокоєння і серед поліцистів. Вони питали самих себе і в додатку й мене, що жив в Берліні: “Коли вже в Берліні небезпечно жити, то деж тоді безпечно?”

Майже в тому самому часі я почув від поліцистів, що всі протинімецькі держави зажадали від Німеччини повної капітуляції Берліну. І та вістка не сприяла вдержанню бойового духа серед поліції, а за тим і серед війська. З другого боку починало кріпшати серед німців завзяття, що таки треба витримати до кінця, незалежно від того, який він буде. Так мені виглядало, що та остання вістка значно підкріпила завзяття в німців, бо ніхто, особливо ті, що бачили Схід, не мав охоти капітулювати і здаватись на ласку і неласку московського більшовизму. Вінниця і розкопки в ній були тим чинником, який вказував німцям, що вони можуть сподіватися від Москви і її большевиків.

Рівнож в серпні місяці 1943 року проголошено було у Вінниці набір хлопців і дівчат на роботи до Німеччини. До перегляду, при якому були лікарі та відпоручники уряду праці, мусіли ставитись всі хлопці і дівчата. Така мобілізація відбулась так:

З сіл гонили молодь до міста, а там усі заходили в подвір'я дому, де урядувала поборова комісія. Туди пускали всіх молодих, що мали ставати до перегляду, свобідно, але звідти нікого не випускали без спеціального папірця — перепустки. Батьки і матері, що приходили з молодими, мусіли лишатись на вулиці. Подвір'я те було окружене поліцією. До лікарських оглядин всі мусіли роздягатись, але, як виявилось, майже ніхто не виходив нездібним до праці. Бували і спроби підкупства. Успіх, щоб сина чи дочку відпустили до дому, залежав від того, хто скільки дав.

Всіх інших відразу замикали в окремих приміщеннях і вони там чекали на транспорт до Німеччини. Рідня могла їм передавати тільки харчі та дещо з одягу. Прощатись не дозволено, хіба хтось устиг когось побачити в дорозі до двірця, помахати на прощання рукою і на тому кінець. Тому батьки і матері чекали на такі транспорти, щоб по дорозі ще побачити своїх дітей. При тому всьому відбувались зворушливі сцени, що їх годі описати.

Візд до Німеччини на працю чомусь в Україні розцінювали як присуд на смерть. В Україні думали тоді, що всі робітники в Німеччині погинуть від бомб, а як не від бомб, то з голоду. Це були наслідки московської пропаганди, яку москалі передавали в радіоавдиціях з Москви. Побоювання були до деякої міри оправдані, але не в такому розмірі, як їх представляла московська пропаганда. Багато батьків не пускали своїх дітей до перегляду і відправляли їх у ліс. Часом і самі втікали в ліс до партизанів, в яких сподівались знайти охорону й опіку. Для хлопців переховування в лісі не було страшне, але з дівчатами було багато гірше. Тому в транспортах до Німеччини переважали дівчата, а в лісах переважали хлопці.

Я мав кілька разів нагоду приглядатись, як такі транспорти відходили до Німеччини.

От женуть їх під вартою через міст на Бозі. Все обвантажено клунками. Діти плачуть, немов би це був похорон. В транспорті були здебільша такі дівчата і хлопці, що їх можна ще дітьми уважати. З боків, з переду і ззаду багато поліції. Вона не церемониться. Хто відстає, того прикладами підганяють, хто не може нести свій клунок, мусить його покинути і йти далі, ніхто не сміє висунутись поза лінію охорони. Ззаду невеличка поліційна резерва на випадок, коли б була спроба транспорт силою відбити. За тою поліційною резервою йшла друга колона, але вже без охорони. Це батьки і матері, що відпроваджують своїх дітей на двірець. І в тій колоні плач і жалі. І в тій колоні несуть з собою клунки, бо люди йшли з сіл і мусіли мати з собою і харчі на дорогу до міста і назад.

Так виглядала “добровільність” візду українців до Німеччини на працю, яку широко розхвалювала німецька преса. Було в колонах все, тільки бракувало основи — тобто добровільности.

Ті ж самі діти в колоні, йдучи вулицями, бачили на мурах домів величезні плякати, на яких розхвалювалось життя і працю в

Німеччині. Чи плякати кпили собі з дійсности, чи дійсність з плякатів і пропаганди, це кожний розумів собі по своєму. Молодь мимо всього боялась життя в Німеччині і воліла своє українське, хай і гірше від німецького.

Але можливість звільнення від обов'язку їхати на працю в Німеччині існувала. Всі знали, що в уряді праці сиділа якась полька Ковальська, яка зовсім явно брала за таке звільнення хабарі. Їй це можна було робити, бо вона була записана в німців на листі фольксдойчерів. Харчів вона не хотіла, бо мала їх досить. За своє посередництво вона радо брала золото, чужу валюту, добрі жіночі сукні чи й інші частини гардероби. Серед народу багато того не було, тому важко й було викупитись. Але траплялись і такі, що мали дещо на викуп і то використовували.

Другий засіб викупу — це було особисте знайомство з кимось з німців в Обласному Комісаріяті чи в поліції. Треба було від тих установ лише посвідку показати, що молода людина зайнята для тої установи і все було в порядку. Що значило знайомство дівчини з таким німцем, можна було собі уявити, але і такі речі траплялись.

Ось один специфічний випадок з вінницької практики.

В однієї родини жив на квартирі німецький майор. Казала господиня, що це дуже чесний і совісний чоловік. Бридився всякими підкупствами і рішивсь оборонити молоду доню господаря від вивозу в Німеччину. Обходив всі уряди, але без висліду. Пішов сам з дівчиною до наборової комісії. Там дівчину визнали за придатну для праці в Німеччині. Він говорив із полькою-фольксдойчеркою Ковальською, але також безуспішно. Тоді майор з пістолем в руці вивів дівчину з оточення і відвів до дому і таки поставив на своєму.

Про ту справу говорила між собою поліція і в нікого не було охоти зачіпатись з тим майором.

Дальше він вийшов з положення так:

Порозумівся зі своєю родиною в Німеччині і відправив дівчину сам на працю в своєму домі десь в середній частині Німеччини. Дав їй на дорогу якісь документи так, що ніхто до неї не міг причепитись.

Я зацікавився тим майором і при найближчій нагоді з ним познайомився. Він виявляв своє невдоволення з німецької поведінки в Україні і сказав мені, що він був рішений боронити те ладне дівчатко, віком 15 літ, навіть перед найвищими чинниками в Німеччині.

Дівчина, як я довідався, писала з Німеччини до своїх батьків, що їй дуже добре в родині майора живеться, що родина дбає за неї як за рідну доню і навіть післали її в школу, щоб навчилася німецької мови. Сам майор вмів дещо по-московськи і тому міг без чужої допомоги порозуміватись з місцевим населенням.

16 червня 1943 р. в городі при Підлісній вулиці коло Літинського шосе розкопували гроби і натрапили на одне місце, що по всіх онаках виглядало на гріб. Розкопали те місце і трупів не знайшли, натомість знайдено папери, церковні ризи, недопалені книжки, різні особисті документи, в'язанки актів, різне церковне приладдя, медалики, хрестики, частини чаш, советські уніформи, старшинські відзнаки, вояцькі паси, петлиці, кобури від наганів, патрони до них і т.п. Все те було ніби спалене, але не догоріле, мокре й обляпане землею, що ледве трималося купи. При тому було багато погорілих речей і паперів. Все те вибрано, пересушено, запаковано окремо й відставлено до Гестапо. З того всякі гебітскомісарі повибирали різні речі, найбільше церковні і незнищені особисті документи, щоб зробити виставку й довідатись, кому ті речі належали та як вони попали в гріб; решту ж, що на думку гебітскомісарів нічого не вартувало, зложено в одну скриню і це мали знищити. Я довідався про це і рішив сам переглянути ближче ті речі. Переглянувши те, я побачив, що багато з тих паперів фольксдойчерські перекладачі пробували розшифрувати, але невдало, бо навіть не могли правильно прочитати українських прізвищ. Все те ще раз заплісніло. Я обережно ті речі розібрав, порозкладав по столах, підсушив, а як вже до них можна було доступити, взявся за їх розшифрування. Я дістав до диспозиції люпу, гумові рукавиці й все потрібне, щоб при тому самому не заразитися. Все немилосердно смерділо, пройшло труп'ячим соком з інших недалеких гробів так, що важко було дихати, але я витримав. Побачивши, що це папері НКВД політичного змісту, мене зацікавив їх зміст. Я їх упорядкував, відчистив від попелу й намулу, та впродовж якихось двох тижнів багато з них таки порозшифрував.

З них виходило, що за советських часів у Вінниці й околиці, та взагалі по Україні, було багато дрібних протисоветських груп. Вони активно не виступали проти режиму, але були антисоветсько настроєні. Лише мала їх кількість активно працювала проти режиму і то в дрібних розмірах. Були там папері

груп троцькістів, що їх сталінці безпощадно нищили. Серед членів тих груп були й жиди, енкаведисти, партійці і військові.

Серед паперів, що займались армією, знайдено документи про організації військових армій напрямку маршала М. Тухачевського і командарма Йони Якіра. Тухачевський був головнокомандувачем Червоної Армії, а Якір був командувачем української військової округи. Тухачевському, та його групам, НКВД закидало намір порозумітися з Німеччиною і шпіонаж у користь німців, а далі намагання довести Червону Армію до того ступня, щоб її під час війни з німцями легко можна було розбити. Як виходило, то праця Тухачевського була німцям добре відома. В дійсності німці бажали, щоб усуненням Тухачевського і стратегічного центру російської імперії ослабити Росію. Того в документах не було, але поголоски про те ходили у Вінниці. В той час у Західній Європі ходили чутки, що Тухачевський був зв'язаний з німцями і, що німці зрадили його Сталінові для своїх цілей. Отже це німці створили в Росії справу Тухачевського. За правдивість того ручатись годі. Про Тухачевського говорилось далі, що він був російським націоналістом і стремів до повалення комуністичного режиму та введення в імперії чисто російського національного режиму. Якір, командувач української військової округи, хоч і жид з походження, мав бути дуже здібний полководець і його в Україні любили.

В Україні були тоді досить численні, як то виходило із знайдених паперів, українські націоналістичні групи й групки. Вони базувались ідеологічно на писаннях публіциста Донцова. До однієї з таких груп належав і голова обласної народньої освіти І.Г. Подольський, що про нього свого часу дуже багато писали газети. Його самого і його групу зліквідували большевики в 1938 році. Я найшов між тими паперами багато документів про того ж Подольського, а далі його записки, пляни, звіти, кошториси і т.п. на цілу Вінницьку область. Там було все, що відносилось до народньої освіти області. До групи Подольського належав і секретар обласного партійного комітету Чернявський та багато інших високих советських достойників.

Між паперами я знайшов зведення НКВД відносно української націоналістичної військово-повстанської організації. Зведення переповідали історію тієї організації, називаючи поодинокі особи, акти її, обсяг діяльності, і т.п. аж до самої

ліквідації. Акт можна було добре відчитати при відповідному наświetленні з побільшаючим склом, він був підписаний начальником НКВД майором державної безпеки Корабльовим. Організація працювала від 1928 року. Як виходило з документу, організація мала бути дуже міцна й сильно розгалужена. Тут треба зазначити, що виписки з того документу я зробив і в українській мові і в німецькій. Одні заховав собі для історії для нас, а другі передав комісарові Реєдерові до актів. Маючи власні записки перед собою, пишу історію цієї організації.

Центр організації находився в Києві, а її члени були порозкидані по всій Україні. Так, напр., в 24-ій стрілецькій советській дивізії працював з рамени організації В.Н. Нечаєв, начальник ветеринарної служби дивізії, в 71 стрілецькому полку працював для організації ветеринарний лікар Кудрин, у ветеринарному управлінні Вінницької області належав до організації шеф того ж управління Лебедев, до неї належали працівники обласної бактеріологічної лабораторії Новгородов і Мельничук, а в 71-му стрілецькому полку згадувався ще коваль Малько. З організацією був зв'язаний шеф ветеринарної служби при управлінні Київської Військової Округи Нуромський. Такий стан організації зазначувався в 1936 р. То була одна група організації.

Друга група працювала в 97-ій советській стрілецькій дивізії. При викритті цієї групи НКВД виявило, що вона мала за ціль підняти в Україні, в принагідному моменті, повстання, відлучити Україну від Московії, та проголосити самостійну українську державу. Нитки цієї групи організації сягали до 1928 р. і нав'язували ще до українських визвольних змагань. Група була пов'язана зі Спілкою Визволення України. Про те була коротка згадка в документах. Від 1928 р. в члени цієї організації вербував людей командир київської піхотної школи Зубов. У 1933 р. він завербував в члени організації командира 97-го артилерійського полку Г.І. Кондратева, родом з Дніпропетровська. Сам майор Кондратов кінчив одну з київських піхотних шкіл, підготовляв 97-му стрілецьку советську дивізію до виступу проти Советів та творив у ній націоналістичні клітини. Інші члени організації поширювали ідеологію українського націоналізму серед вихованців і старшин київських військових шкіл. До організації належали керівник господарського відділу київської піхотної школи Герасимчук, начальник постачання тої ж школи

Затворницький, учитель математики тої школи Пляско, командир артилерії тої школи Рилев, командир чоти і вчитель української мови в тій школі Грушецький. Усіх тут поданих завербував до організації майор Кондратев. В 1934 р. зв'язаний був з майором Кондратевим також начальник київської піхотної школи Малишкін. Малишкін завербував до організації командира чоти в тій школі Калініна. Організація мала дві групи, старшинську і солдатську. Старшини і солдати, які виходили в запас, належали далі до організації і працювали на місцях, де жили. В центрі організації сиділи люди, що мали зв'язки з Польщею і Японією. Нитки організації сягали й до Румунії. Керівним членом організації, почавши від 1934 р., був якийсь Кавуловський, високий військовий достойник. Йому безпосередньо підлягав організаційно майор Кондратев. Кавуловський безпосередньо був зв'язаний зі старшим інструктором політичного відділу 97-ої стрілецької дивізії. Вслід за тим він зв'язав Кондратева безпосередньо з Дорошенком, щоб вони обидва створили організаційну сітку в районах Жмеринському й Волковинецькому. У тих районах була створена організаційна сітка пунктів, в яких мала переховуватися зброя. Крім того Кондратев приєднав був до організації начальника ветеринарної служби 289-го стрілецького полку Голтуренка, командира чоти 97-го артилерійського полку Северінова, писаря в полковому штабі Товаровського та інших. В київському гарнізоні організація нараховувала около 500 штиків, розділених дрібними групами по всьому київському гарнізоні. До організації належав ще якийсь командир артилерійського дивізіону 97-го артилерійського полку, що обробляв для цілей повстання свій дивізіон. Кондратев приєднав до організації і командира артилерійського дивізіону київської артилерійської школи Тарасова, який обробляв свої батареї до повстання. Наказ до повстання мав він дістати від начальника старшинської групи організації. До старшинської організації, в якій Кондратев був тільки командиром однієї групи старшин, належали такі старшини: Кондратенко, Романенко, Катасанов, усі з Києва. У київському районі Кондратев створив був організаційну сітку силою 150 бійців. На чолі київської районової організації стояв він сам, а відділами організації керували завербовані ним старшини. До організації належав у 1928 р. ще вчитель київської артилерійської школи Сукин. У 1938



р. НКВД викрило цілу організацію. Осінню того ж року розстріляно дуже багато старшин — членів організації.

Я розмовляв з деякими людьми з Вінниці, що знали дещо про ту організацію. Чи вони до неї належали самі, чи тільки чули, що така є та що її НКВД зліквідувало, того я не знаю. Серед них панувала думка, що причини викриття організації лежали десь за кордоном і що перший удар по організації прийшов десь з початком червня 1938 р. Тоді виарештовано дуже багато цивільних і військових людей. Подавали цифру щось коло 200 старшин, в тому кількох в рангах генералів. З початку думалось, що й та акція стоїть у зв'язку з ліквідацією Тухачевського і Якіра, але потім виявилось, що лише Нуромський і Нечаєв мали якесь відношення до групи Тухачевського й були арештовані дещо раніше, як всі інші члени організації. Нуромський і Нечаєв виявили на допитах тільки склад клітин організації, якими самі командували і признались, що належали до групи Тухачевського. Те останнє видно було з кусків актів, викопаних на розкопках, які зовсім не погоріли і лише частинно задержались в такому стані, що можна їх було відшифрувати.

Згідно з інформаціями, які наспіли були з Фінляндії до Західньої Європи, зараз по вбивстві вождя ОУН, полк. Євгена Коновальця в Ротердамі 23 травня 1938 р., в советській Україні більшовики арештували й розстріляли 217 старшин, що мали б мати якісь зв'язки з Коновальцем. Тут, хоч-не-хоч, насувається думка, що провокатор і вбивник Коновальця Валюх, якого правдиве прізвище було Павло Яценко, міг видати більшовикам інформацію про націоналістично-військову організацію, яку створив сам полк. Коновалець.

Безперечно, що зіставлення НКВД про організацію не охопили собою цілої роботи організації і всієї її сітки, але й те дає поняття про те, що тоді творилося в нетрах України під Советами. НКВД в слідстві пришило їй і шпіонаж, і співпрацю з Польщею та Японією, та взагалі в цілому акті зве її українською фашистівською організацією. Сама організація мала назву Українська Націоналістично-Повстанська Організація.

Мене зацікавила була ця організація і я старався розвідати про неї дещо більше між знайомими мені людьми. Про те розказала мені дещо одна українка, що жила довгі часи зі своїм чоловіком на засланні на Далекому Сході, на Сахаліні і в Хабаровську. Чоловіка її розстріляли в лісі коло Хабаровська на

Зеленому Клині в зв'язку якраз із ліквідацією тієї організації, а сама вона втекла звідти і під чужим прізвищем крилась в Україні. Навіть тепер під німцями, не хотіла повернути до свого правдивого прізвища. Познайомився я з нею в міському парку під час концерту. Вона казала, що колись, як переживемо лихоліття, можна буде більше розказати про тодішню українську роботу проти Советів, бо знала багато тайн організації від свого чоловіка. Твердила, що організація мала своїх людей і в далекосхідних советських гарнізонах. Вона розказувала мені все по-московському, хоч, як сама казала, добре знала українську мову, лише не хотіла в окруженні видавати себе за немосковку.

Інтересно також відмітити на основі викопаних паперів НКВД, що і між жидівським суспільством діяли тайні сіоністичні жидівські організації, та що й жиди не були вдоволені советським режимом. Ті організації стояли в якимсь зв'язку зі сіоністичними організаціями поза кордонами ССРСР. Большевики винищували такі організації основно так, як і українські, і звали їх у своїх актах єврейськими націоналістичними організаціями чи групами. Ті організації у великій мірі працювали під прикриттям троцькізму, хоч по суті їх члени не були троцькістами.

Багатьом українським групам і групкам, що згадувались у паперах, большевики пришивали тавро троцькізму, інші пов'язували з релігією і церквою, а загально звали всіх втертим терміном "ворогів народу".

До Вінниці понаїздило було зі Слобожанщини багато втікачів. Їх чомусь у місті не любили, кажуть, що вони всіх підводять, як цигани. А дня 11 серпня 1943 р. приїхала до Вінниці група втікачів з Харкова, числом коло 600 душ. Це викликало було пригноблююче враження.

Дня 7 серпня 1943 р. я почав розмову з одним агрономом українцем, який розказав мені про те, як то ще перед моїм приїздом якийсь відпоручник власовського агітаційного центру скликав у міський театр збори та розпинався на них за Росію. Народ мовчав. Говорив він про соціальне положення народу за большевиків, хоч сам там не був і наплів був таке, що народ сміявся. Він говорив те, що дістав від німецької пропаганди, коли

дійсність виглядала інакше. Коли ж він почав розказувати про те, як то з кожного робітника стягали внески на партію і т.п., народ почав опускати залю, бо вже забагато було брехні. Партійні внески платили тільки комуністи. Обговорював він і про-іграмові пункти, які німці наказали Власову виставити, а народ мовчав. Але хтось там гукнув, що це ж такі самі пункти як у сталінській конституції по статтям, як вони понумеровані в конституції. Кінцевий заклик голоситися до армії Власова пролунав без успіху. Подібні мітинги скликувалися і по вінницьких заводах, але також безуспішно.

Я розпитував його про те, чи пішов би народ в українську армію, коли б її творили німці. Він сказав, що при таких умовах, які створені тепер німцями, не пішов би, бо нема за що битися. Я тоді запитав його, чи пішли б в українську національну армію, він відповів, що так, але під умовою, що найперше був би проголошений український уряд і держава, і сам уряд проголосив би мобілізацію в армію. На мої запити про життя на селі, яке він добре знав, бож весь час проводив на праці по селах між селянами, він мені казав, що народ по селах живе своїм окремим життям і вичікує, що буде. Селянин хоче щось нового, хоче аграрної реформи і землі та піде за тим, хто дасть землю, не на папері, як то зробили німці, а дійсно. Я сказав йому, що Розенберг проголосив вже дві аграрні реформи для України, а він тільки махнув рукою і сказав, що Розенбергові реформи, проголошені світові, дійсні тільки для німців, не для українців. Розмовляли ми про свідомість села. Він розповідав про те, що село дуже вразливе на справи соціального порядку й до нього треба підходити тільки з цього боку. Аж по залагодженні соціальних справ можна на селі балакати про всякі інші справи до національних включно. Тепер село мовчить, як і мовчало за советських часів. З самого початку, як тільки прийшли німці, піднявся був на селі міцний національний рух. Німці втопили його в потоках крові. Жертви того руху можна буде ідентифікувати пізніше, як оце робиться тепер з жертвами НКВД. Казав, що у Вінниці перед війною було досить багато української інтелігенції. Вона залишилася у Вінниці і під німцями, а тепер позникала, як німці почали переслідувати все українське, а в першу чергу винищували українську інтелігенцію зокрема її націоналістично-українського наставлення і бажання мати українську державу. Чи багато інтелігенції поховалось по селах, важко йому було сказати.

Мешкання інтелігентів з усяким добром оставали нагло порожні, а люди зникали з міста. Інтелігенти, які осталися в місті, судорожно прислуховувалися до того, чи часом партизани не вбили якогось німця, бо в такому випадку все можна було сподіватися від німців акції колективної відповідальности і масової масакри українців. З агрономом, якого зміст балачки подаю, я познайомився принагідно через родину кубанця, що про нього я вже згадував.

Дуже докучали українському населенню Вінниці і всього Поділля поляки і то місцеві, яких було досить багато, а також і приїжджі. Вони поголовно записувалися у фольксдойчерів і багато з них було на службі в Гестапо. Це мені потверджували самі гестапівці, як я питав про місцевих поляків. Вони, як фольксдойчери, мали добрі посади, користувалися довір'ям німців і, як тільки могли, нищили українство або силою своєї власти або доносами до Гестапо.

Зі згаданим агрономом я ще розмовляв про український організований націоналізм і організації Степана Бандери і полк. Андрія Мельника. Він мені твердив, що з самого початку, як тільки прийшли німці з бандерівцями, бандерівщина була дуже популярна, а згодом захоплення перестало, бо й німці стали переслідувати націоналізм і пустомельство нікому не імпувало. З націоналістами групи Мельника йому не доводилося зустрічатись і ця група не була в Вінниці широко відома. Відтак ми почали розмову про партизанщину, що чимраз то більше зростала. Він твердив мені, що людей женуть у партизанщину німці своїми побоями, висилкою до Німеччини на працю і непевність життя, яка фактично нічим не різниться від такої ж непевности за большевиків. Гестапо, як і колись НКВД, приїжджає, забирає людей і треба прощатись з життям, навіть нерозумно невідомо за що. Донос на кожного можна зробити і, чи він оправданий чи ні, то його не перевіряють. Давніше бодай "благонадійні" для режиму люди були певні свого життя, а тепер і того нема — казав він. Чи після цієї німецької поведінки, коли люди відчули на собі практично всі блага німецького націоналізму, буде мати якийнебудь успіх українська національна ідея і чи найдуться люди, що поставлять себе до диспозиції цій ідеї, він сказати не міг. При другому чи третьому моїм побаченні з ним, я розпитував про справу українських книжок між народом. Він сказав, що за старих советських часів можна було читати Котляревського,

Шевченка, Коцюбинського, розуміється у відповідній переробці на советський лад, а все інше було для пересічного українця недоступне. Тепер українських книжок майже нема. З бібліотек українці, а в більшості німці, порозграблювали українські книжки, зате російських книжок осталося досить багато і в додатку німці ще понавозили їх з Німеччини. Народ радо їх читає, бо нічого іншого нема. При тому він мене запитав, чи я читав книжку Гітлера "Майн Кампф" та чи читали її й інші українці, що ведуть у Німеччині українську відповідальну роботу. Я відповів, що читають. Він сказав, що читав її в російському перекладі. Та книжка була свого часу дозволена більшовиками і навіть міцно пропагована більшовицькою пресою. Всюди можна було її дістати, бо видано її великим тиражем, а потім її стягнуто з обігу. Ті, що її читали, не дивувались тепер тому, що прийшло з німцями. Він розпитував мене про українське життя в Америці й був дуже невдоволений тим, що там нема українських військових частин, бо, казав він, звідти лише може прийти щось, що спасе Україну. Я знав, що в Америці дійсно не було таких частин.

15 серпня 1943 р. я довідався, що наша комісія мусить докінчувати розкопки, отже доведеться бути тут довше. Про партизанщину кружляли різні чутки. З Харкова напливали все нові й нові втікачі. Були й з Чернігова. Просто виганяли людей з хат, навіть тих, що хотіли остатись дома. Люди дуже боялися більшовиків. Хтось пустив чутку, що партизани запалили Гайсин і Монастирище, але то не було правдою. Жнива в повному розгарі, а партизани тільки перешкоджають людям і палять збіжжя по полях. Доводиться всюди ставити варту, але й та не помагає. Десь від початку серпня кружляли між гестапівцями вістки про загально-національне повстання в Україні під проводом Мельника й Бандери. Звідки все те взялось, не міг я довідатись, але це послужило гестапівцям виарештувати значну кількість українців, розуміється національно свідомих, і повисилати їх кудись у табори чи просто розстріляти.

Розмовляв я з гестапівцями, питав — "чому німці не проголосили самостійну Україну, вона була б допомогла їм тримати фронт на Сході?" Вони відповіли мені стандартно втертою фразою, що в українців нема з ким балакати, тому й держави не можна було створити. Такі чутки вони розповсюджували і серед народу, про те я сам переконався. Мав я нагоду розмовляти з гестапівцями і про галицьку дивізію.

Казали, що її метою є охопити в певні рамці ту енергію, що її проявляє народ проти большевиків та пустити її проти них в організованій формі. Про вартість самої дивізії думки в гестапівців були поділені, одні думали, що вона перейде до большевиків при першій зустрічі з ними, а другі, що вона як одиниця без значіння і її прилучать до армії генерала Власова і щойно разом з цією армією та козацькими частинами буде являти собою досить солідну силу. У Вінниці були чутки, що генерал Павленко-молодший запропонував німцям зформувати український легіон. З того нічого не вийшло. Син того ж генерала занадто збратався з Гестапо у Вінниці, наробив скандалу. В наслідок того вони обидва з батьком мусіли виїхати з Вінниці кудись до Житомира чи на Волинь. Ген. Павленка я не бачив, але я його знав ще з Чехії, а молодого, то бачив, як він заходив кілька разів до начальника Гестапо. Про що балакали, того я не знав і не було в мене бажання з ним знайомитися. Сина генерала мали ненавидіти бандерівці, бо він свого часу видав гестапівцям кількох членів їхньої організації. Наші люди остерігали мене від знайомства з бандерівцями, казали, що між ними багато провокаторів. Вони, щоб рятувати своє життя, служили в Гестапо і помагали гестапівцям викривати большевицькі організації. Це ще нічого злого, але ж вони садили в тюрми й українців, що нічого спільного з большевиками не мали.

Мені часто доводилось розмовляти з гестапівцями, от так вечорами, коли нічого робити, про загальну ситуацію. Я їм доводив, що комуністичну ідею можна вибити людям з голови тільки якоюсь іншою ідеєю, що захоплювала б людей так само, як і комуністична. Йшла мова про молодь виховану тільки в большевицькому дусі, що не знала нічого кращого над советський "рай", але і за німців не зажила кращим життям. Вони відповідали, що таку ідею мусить зродити місцевий народ. Я доказував їм, що така ідея вже є і діє, вони відповідали, що треба якоїсь іншої ідеї, бо українська національна ідея не береться до уваги тому, що німецькі інтереси в Україні ніяк не погоджуються з ідеєю самостійної України. Все це були дрібні люди, що я з ними балакав, без ширшого погляду на справу, вони добрі виконавці наказу, але якщо приходилось самому подумати, то більшість з них безпомічно розводила руками.

Десь у половині серпня мав я нагоду розмовляти з одним інженером, що був директором бровару. Він ще за старих часів

об'їздив увесь світ. В розмові з ним на політичні теми він зразу мені сказав, що німці в засаді зле підійшли до розв'язки справи, бо англійці, будучи на місці німців, дали б українцям повну свободу, були б поставили над ними своїх наглядців і народ був би за ними. Навіть з колоніальної точки погляду, німці фальшиво підійшли до справи, хочаби творити колонію, та ще й в Європі, а не десь там у джунглях Полінезії, і таким способом нічого не досягнуть. В українському запіллі йде тепер боротьба німців не з партизанами, а з народом. Німці повинні були зробити так, щоб український народ почував себе паном на своїй землі. Цей директор німець, дійсно об'їздив увесь світ і зразу зазначив, що він не дивиться на справи вузьколобо, як усі німці, а ширше. При розмові був і комісар Реедер і заступник начальника Гестапо. Розмову вели ми спільно. Директор далі сказав, що українському народові проповідано цілі десятиліття щось, що було якраз протилежним до тепершньої дійсності. Тому, на його думку, нічого дивного, що українці перестали вірити всім проголошуваним ідеям не тільки німцями, але й українцями, що прийшли з німцями в Україну. Співрозмовники пробували опонувати директорові, але слабо, бо в них не було відповідних до цього аргументів. Ця розмова варту була уваги тому, що це говорив не якийсь собі звичайний чоловік, а бувала в світі людина та ще й німець на високому пості.

Треба дещо згадати і про мораль серед українського населення у Вінниці. Дивним дивом вона стоїть вище, як в Європі поза межами Росії. Люди не лаються, ведуть себе коректно; а на пляжі дивуються, як то німецькі жінки ведуть себе надто свobodно у відношенні до вояків, дивуються грубості вояків у відношенні до цивільного населення та особливо до жінок. Дивуються тому, що європейці, побачивши жінку, зараз думають про ліжко, а ні про що інше. Дивно виглядає, як німецькі вояки чіпають жінок на вулиці, своїх і чужих, як то в них простягаються руки, ніби ненароком, до грудей чи ніг жінки і т.п. Тут це вважається чимсь поганим. Лайки ви почуєте тільки від малих хлопчаків, що бігають по вулиці. Їм за те ніхто нічого не каже, їх виховує вулиця. А є і такі, що кажуть, держіть ви собі свою європейську культуру, а нам залишіть нашу. Такі люди прямо дивляться з призи́рством на все, що з Європи. Це вже вплив російського виховання, мовляв, зі Заходу нічого доброго прийти не може, бо Захід то гниль. Це тільки один уривок з дійсності, бо всього описати не можна.

Всьому тому протиставиться коректність червоноармійців, їх добре виховання під тим оглядом і сувору дисципліну. Все, що я пишу, виглядає парадоксом, як порівняти дійсність з усім тим, що в Європі читалось і писалось про упадок моралі під большевиками. Може вона десь і впала, але в Вінниці я того не помічав, хоч добре за тим глядів. Я намагався віднайти сліди підупадку релігії і вплив такого стану на мораль, але й того я не дошукався. Загально не може бути й мови про будь-яке швидке наближення між приїжджими людьми і місцевими. Навпаки, обидві групи себе взаємно відпиhaють. Є справді й винятки, бо нема правила без винятків.

Раз я поставив одній інтелігентній українці питання, чи вона любить Гітлера. Його реклямують всюди, як визволителя. Вона подумала й сказала мені таке: для мене Сталін був рівнодушний. Він нічого доброго мені не дав. Но все ж таки за Сталіна я мала працю, хату, меблі, життя, чоловіка, я була певна, що мені нічого не станеться, як я буду вести себе коректно і головне не мішатись в політичні справи, мов би їх зовсім не було. Гітлер забрав мені чоловіка, забрав мені хату під лікарню, я втратила працю і можливість заробітку, я не маю змоги виховати своєї дочки, я не маю що їсти, мій народ терпить не менше як і я, я непевна свого життя, бо от щось станеться, мене заберуть і розстріляють в рамках колективної відповідальності. Я непевна, що я тепер побуду в тій хаті, де зараз живу, одну годину, бо прийдуть і мене з неї викинуть, я непевна за свою дочку і за себе, бо одного гарного дня можуть нас схопити на вулиці чи в хаті і вивезти на заслання в Європу, тобто до праці в Німеччині. Не дали нам того, що обіцяли дати впродовж цілих десятків років, про що ми молилися. Навпаки, все те, за що ми молилися, тепер переслідуються нарівні з комунізмом. Я непевна того, чи мене якийсь німець не візьме з вулиці до хати й заставить бути його наложницею. Я випродую останні речі, що їх надбала з чоловіком за большевиків, щоб якось прожити. І за що мені Гітлера любити?—закінчила вона. Вкінці ще додала, що сподівається, що я те, що вона сказала, не використаю проти неї. Вийшло з усього, що Гітлер їй такий самий рівнодушний, як і Сталін. Вона українка, жінка гарна, що звертає на себе увагу всякого.

Біля Житомира є велика німецька колонія. Звідти прогнали українців, а на їх місце поселили німців. Зветься вона Гегевальд і туди з частенька їздять гестапівці. Скільки там тих німців, як вони живуть, я не знаю і не мав нагоди, щоб подивитись.



15 серпня 1943 р. в театрі був великий мітинг. Виступав з промовою посадник міста Харкова Семененко, німецький орденоносець. Промова не зробила великого враження, бо все те стандартно втерті фрази. Він міг би був дещо цікавіше сказати, але ж німецька цензура не дає змоги цього зробити. Так говорив народ між собою про його промову. На тему евакуації Лівобережжя ходять різні сплетні між народом, кажуть і називають багато містечок і сіл, що спалені при відвороті німців, щоб нічого не осталось большевикам.

Місяць вересень. Розкопки йдуть далі. Досі викопано около 7 тисяч трупів. А 7 вересня 43 р. довгими свердлами відкрито ще 9 нових великих могил. В саді при Літинському шосе все викінчене. Також у парку ім. Горького майже викінчені. Большевицька агітація відстрашує людей від ідентифікації трупів. Місяцями большевицькі агенти перейшли до легкого терору супроти тих, що їх рідню вистріляли большевики. Колишні комуністи, а тепер льяольні працівники в німців, говорять особливо з жінками, що шукають за своїми чоловіками. Вони їх успокоюють простими, ласкавими словами, а часто й погрожують, мовляв большевики повернуться, то буде вам за те. Жінки приходять до комісії і жаліються на те. Часто начальники сілград не видають перепусток, щоб поїхати і подивитися на розкопки.

З дотеперішньої двомісячної практики можу сказати, що місцеві люди вміють мовчати і маскуватись. Довголітнє большевицьке панування навчило їх усього. Ось, на початку вересня мав я нагоду розмовляти з одним скромним чоловіком; при розмові притаюється, часом заплаче ревними сльозами, невинний як ягнятко, а тим часом про нього відомо, що це дуже жорстокий енкаведист. Йому 30 років. За Советів він був тайним агентом НКВД і можливо, що сотні наших людей виправив на другий світ. Я поволі приходжу до переконання, що всі ті колишні агенти якимсь чином пов'язані між собою і тепер, вони працюють зручно але спільно. Їх може й большевики оставили навмисне для підпільної роботи і розвідки. Їх трудно на чомубудь прилапати. Видних большевиків і комуністів советська армія забрала зі собою, а невидних оставила на місцях. Ще від 1936 р., а може й давніше, вони відпускали людей офіційно зі служби, про людське око їх переслідували, робили мучениками, а відтак при відвороті зобов'язали їх собі служити. Між ними є і москалі й українці і були мабуть жиди, але тих німці в більшості поліквідували. Отак

розпитуеш людей за колишніми енкаведистами, всі кажуть, що їх нема, а потім другі кажуть, що таки є, ходять собі вільно, працюють у німецьких установах, мають голос у німців і попри те роблять своє діло. Розказував мені один чоловік, що його німці випустили з полону, що командир їхньої частини, як вона попала в оточення, сказав, що все те не страшно, підуть в партизани й свій обов'язок перед батьківщиною виконають.

У місяці вересні комуністи стали сміливіші, як побачили, що німці дещо сповільнили їх переслідувати, і навіть дали добрі посади. Багато голів сільрад залишилися ті самі, що були за большевиків, ярі комуністи. Населення дише на них ненавистю, але нічого зробити не може. Бувші донощики сидять собі спокійно по селах і містах і, як бачу із розмов з людьми, тероризують населення, страшать поворотом большевиків. Всі ті люди так чи інакше пов'язані з партизанами в лісах. Інтересно, що партизани загально твердять, що вони проти большевиків, а часом навіть розкидають по селах летючки протибольшевицького змісту, нібито на Україною, щоб таким чином спровокувати переслідування українців. По суті, партизани мають советську зброю і советські уніформи. Їхні виступи від початку вересня 1943 р. концентруються на виступи проти сільськогосподарських установ. Нищать сільськогосподарські машини, псують їх, палять збіжжя складене в стиртах по полях, щоб підірвати харчову базу для населення і німецької армії. Селяни бороняться перед ними самі, але все те слабо виходить, бо на селі нема зброї, а партизани добре озброєні. Часом партизани нападають на керівні німецькі пункти, які добре озброєні й бодай примітивно укріплені. Такі пункти завжди ставили партизанам опір і наступи відбивали. Національні сили, що могли б ставити спротив большевикам, зовсім зникли з лиця землі. Тепер всякі балачки на такі теми, як національний рух і щось подібного, оминаються із уваги на німців, як також з уваги на наближення большевицької навали.

У вересні мені знову доводилось говорити з фахівцями сільського господарства і знавцями села. Вони твердили, що тепер село краще стоїть, як за большевиків. Совети платили дуже мало за трудовень і змагали до того, щоб селянина повністю узалежнити від себе та зробити його податливим на всякі експерименти. Тепер селяни одержують більше хліба за трудовень. Другі знову твердять, що за Советів село мало також що їсти, селяни хліб продавали, робили запаси. Тепер же ж

запасів робити не можна, бо нема з чого, кажуть, що село гірше живе тепер як за большевиків. Два протилежні твердження. Сам я на селах не був, а тільки розмовляв з селянами в місті, отже не можу сказати, що відповідає дійсності.

Комісія спочатку мала їздити по селах, але як почалась солідніша партизанщина, ту думку закинули тому, що без охорони їхати на села не можна було, а Гестапо не могло охоронити комісію перед партизанами. З усього одне можна сказати, а саме, що село розмовляє по-українському, а місто по-московському. На селі існує двоподіл людей по віку. Старші, які знали ще старі добрі часи, не люблять советської системи, а молодь, що знає тільки советську систему, вдоволена нею, бо ж вона нічого іншого і кращого не бачила. Також треба ствердити, що на селі, мимо советського вишколу, панує дух індивідуалізму і гасло “моя хата скраю”, що було дуже модне за часів українських визвольних змагань, актуальне й тепер. Тобто одиниці боролись, а маса пригядалась і вичікувала, хто принесе спасіння. На селі на першому пляні стоять соціальні справи і лише через них можна підходити до справ чисто національних. Чи захоплення національними ідеями вийшло б поза льокальні межі, важко сказати. Також трудно сказати, чи цей підйом був би солом’яним вогнем, чи чимось серйознішим. Треба припускати, що такий підйом закінчився б чисто льокальними успіхами з узглядненням особистих користей, щось в роді “пашківської республіки”, що відома з українських визвольних змагань. Та волость нікого не признавала, тільки саму себе.

Німці неправильно схопили настрої села. Вони своєю соціальною політикою женуть селянство в обійми большевизму. В основному сільська маса інертна і не знає, на котрий бік стати, бо як кажуть, тут зле, а там погано і т.п. Також і міське населення, що не користується вигодами, що їх мають різні фольксдойчери, женуть німці в обійми большевизму. Коли б навіть вдалося зрушити маси народу в напрямку якогось національного чину, то все те задушилось би в дрібничках і льокалізмах. Гасло “моя хата скраю” мусить зникнути, а тоді можна думати про щось більше.

Україна звала себе Русь і народ український звав себе руським. Якщо так, то Петро Великий, який відібрав Україні її історичну назву і надав її цілій своїй імперії, зробив дуже зручний політичний крок для поневолення України. Щоб витворити

собі образ дійсности, я вів розмови з різними кругами населення — групами й поодинокими людьми, всі вони зводились до одного й того ж самого. Московський дух і вплив московського націоналізму сиділи глибоко в душі молоді й старших. Вони назверх були українцями, а в душі москалями. Їм навіть страшно було думати про те, що Україна може звоювати Москву, бо як же ж то, піднімати руку на святощі, які уявляла собою Москва в їхній уяві. Багато треба попрацювати, щоб витворити в тих людей український самостійницький рух. Територіяльне українство, це не національне, свідоме своєї цілі.

Під час моєї праці я мав багато до діла з поляками, місцевими й з околиць. В більшості це були жінки. Як питати їх про національність, вони відповідали, що вони католики. Запитати їх про релігію, також відповідають, що вони католики. Їм треба було вияснити різницю між національністю а релігією. Багато з молодших, як спитати про релігію, просто сміються з того питання, бо вони релігії не признають. Коли ж зайти в довшу розмову з такими людьми, то вони кажуть, що їхні предки колись були поляками, а вони живуть в Україні, то рахують себе українцями. Говорити і писати по-польському зовсім не вміють, старші ще дещо розуміють польську мову. Деякі гестапівці, що вміли по-польськи, таких людей записували ще до приїзду комісії просто поляками, навіть тоді, як вони розмовляли по-українському. Цікаво при тому відмітити, що жоден з них не казав, що він руский, тобто росіянин. Знов же між рускими (росіянами) в Україні не зустрів я таких, щоб казали, що вони українці. Навпаки, всі держались своєї національності, говорили, що вони рускі (росіяни), хоч живуть в Україні. Отже в руских (росіян) в Україні глибоко закорінене почуття національної приналежности. Дуже можливо, що при інших умовах вони були б зденаціоналізувались, але тому, що в Советах рускі все мали, навіть в Україні, за нібито самостійної української советської республіки, першенство й всякі вигоди, вони остались рускими (росіянами) і не денационалізувались. Поляки, з якими я мав до діла, робили враження неінтелігентних людей, якщо йдеться про мешканців села, коли ж про міщан, то вони інтелігентніші, як українці. Рускі (росіяни) також роблять враження більш інтелігентних як українці. На питання вони дають короткі й ясні відповіді, тоді, як нераз від українця важко домогтися якоїнебудь відповіді. Коли я це побачив, то мені стало ясно, чому большевики

на різні становища ставили русских (росіян) і поляків, а менше українців. Я розмовляв з деякими з української інтелігенції в місті, і вони мені підтверджували, що москалі в Україні — це переважно інтелігентна публіка, яка вибивається понад пересічний рівень української маси. Також не диво, що й німці на керівних постах тримали в більшості москалів і поляків. Також впадало в очі те, що большевики при відвороті позалишали на місцях москалів здебільша інтелігентів, а насилу забирали зі собою українців. Видно, вони за русских (росіян) в Україні не боялися й відчували, що ті ніколи не будуть зрадниками Росії, а за українців тієї певності не мали.

У Вінниці є досить багато фольксдойчів. Про них ходять погослови, що між ними криється дуже багато комуністів і екнаведистів. Ті люди вміють викручуватися від всякої роботи, їх не беруть на працю до Німеччини, живуть добре, німці дали їм добрі помешкання, одержують німецькі харчові приділи, дешеві харчі в окремих крамницях, тобто все, що потрібне для доброго життя, мають взуття і мануфактуру. Українці, натомість, мусять тяжко працювати й одержують голодові харчові пайки та жахливо малу платню. Фольксдойчери одержують за працю платню по німецьких нормах і між ними процвітає на широку скалю спекуляція, бо вони мають значну свободу руху, легко дістають перепустки на проїзд усюди. Вони звозять всякі запаси додому, а опісля пускають їх на чорний ринок по спекуляційних цінах. Помітне, що між фольксдойчерами багато москалів. Вони записані в реєстрі як німці, а коли запитати такого фольксдойчера, хто він, то зразу скаже, що він русский (росіяннин). Яким чином сталося так, що всі вони відчули, що в їх жилах пливе німецько-германська кров, годі сказати. По їхній поведінці видно, що тут більше грає ролю інтерес і особиста вигода, як зов крови й расово-німецька теорія.

З моїми співпрацівниками в праці говорив я часто на тему положення в Україні. З тих розмов виходило, що комунізм це для німців те саме, що й націоналізм, тобто ворог. Вони дивувалися, що місцеве українське населення не розуміє того, що німці прийшли спасти його від комунізму й жидів. Зріст партизанщини вони пояснювали собі схильністю українців до бандитизму взагалі. Вони чули, що хтось десь і колись розказував, що в Росії все були банди. Те неоправдане твердження вони переносять і на українське Поділля. Але з другого боку вони нарікають на

українців, що вони збольшевізовані, ліниві, нездисципліновані, брудні, дурні тощо. Отже, коротко, українці не розуміють того, що вони за добро мають терор, що вони належать до Нової Європи і до європейського культурного кола. Українці, на їх думку, повинні битися за Нову Європу, західню культуру, новий лад в Європі, щоб Європа не загинула, що вони мусять принести і свою жертву на жертovníк Європи. На ті фразеологічні вигуки не міг я давати належні відповіді, хоч їх мав, бо то значило б видати себе на поталу кровожадного Гестапо. З мене були б зробили ворога Німеччини і розстріляли б при наступній езекуції. В той же сам час всі мої співрозмовники не мали поняття про те, що то є Нова Європа, як вона мала б виглядати та що то є культура. Доводилося лиш звертати їхню увагу на те, що люди тут виховані в комуністичному дусі, іншого життя не знають, комуністичний лад є для них нормальним, а європейський лад для них чужий і непривичний та що все те сучасними обставинами тільки підсилюється, а не зменшується. Щоб вибити людям впоєні москалями ідеї і введений москалями лад, треба придумати і пустити в хід якусь нову ідею, завести новий лад, відмінний від існуючого соціального, взагалі показати народові переваги протикомуністичного ладу й ідей. Гасла в роді таких, як працюйте для добра Європи й культури, нищіть московських большевиків (а покланяйтесь німецьким), бережіть майно, бо його потрібно німцям, помагайте німцям, будуйте власне життя, зовсім не діють на народ. Це гасла, що підсилюють комунізм. Комуністично-московському націоналізмові може протиставитись тільки чистий український націоналізм, відповідно соціально підбудований. Люди мусять вже зразу відчути на власній шкірі вигоди нового ладу й нових ідей. Треба людям дати змогу пізнати свою минувшину. Тим часом, за німців в Україні не можна було й говорити про українську історію таку, якою вона була в дійсності, а не брати її через московсько-комуністичні окуляри. Історія України, яку допускали большевики, була дозволена й за німців, бо вона була така бездушна, що нічого не шкодила большевикам і нічого не могла зашкодити й німцям. На всі ті аргументи звичайно я діставав відповіді, що не можна допускати серед українців національної пропаганди, бо тут люди все фальшиво розуміють і в'яжуть національну ідею з самостійністю. Це ж для Німеччини недопустиме, бо німцям потрібна українська земля. Вони казали, що німецькі вояки не даром проливають свою кров в Україні, вони

ж за те мусять дістати земельні наділи в Україні. Казав я їм, що Україна аграрно перенаселена. Вони з того сміялись, казали, що при німецькій системі господарювання піде в рух індустрія і модерне сільське господарство, отже для всіх вистачить праці і всі зможуть жити. В Європі потрібно буде багато німців на керівні становища, в Німеччину натомість поїдуть українці на працю. Це розвантажить місцеву густоту населення.

Такі висновки звичайно мене не переконували, але запускатись глибше в балачку було небезпечно. Я зводив розмови до того, що більше шкідливе, чи комуністичні настрої серед народу, оперті на зовсім нерозбитого ворога Москву, чи національна ідея, оперта бодай частково на Німеччину. З розмов виходило, що національна ідея була більш небезпечна, бо вона давала масі ширший розгін, ворушила масу, заставляла людей думати основніше, а інтернаціональна ідея заставляє людей тільки до праці, а не до думання; ідея ця також нівелює національні різниці і тим самим дає змогу наблизити українців більше до німців. Національна ідея, навпаки, поширює відчуття чужинності до німців та змагає до усунення всього чужого з України, в тому й німців. На те доводилось відповідати, що якраз інтернаціональна ідея московського типу робить людей москвофілами, бо люди обов'язково хочуть позбутися теперішньої дійсності і тим самим звертають очі на Москву як спасителя. Прихильність до Москви ще більше поширює ненависть до німців, як це могла б зробити національна ідея. Національну пропаганду можна вести планоно, її контролювати і корегувати в бажаному напрямі, їй можна визначити певні рамки. Натомість інтернаціональна ідея під контролею німців нічого не дає. Вона незалежна, й німці навіть не мають змоги на неї впливати, а не то нею керувати.

Якщо ж ідеться про національні ідеї і їх переведення в життя, то спочатку можна багато дечого обіцяти, почати здійснювати, а решту відкласти на повоєнний час. На те діставав я відповідь, що й то небезпечно, бо недодержання обіцянки погано відбивається на роботі в цілому. Я тут делікатно натякнув на те, що от вся передвоєнна німецька пропаганда обіцяла якраз українцям дуже багато і нічого з того не здійснила. Відповідь була, що уряд і відповідальні чинники, зокрема Гітлер, нічого не обіцяли, а Гітлер не може відповідати за те, що хтось колись обіцяв і говорив. На те я мовчав, бо зрозумів, що при системі цезаропапізму іншої

відповіді я дістати не міг. Далі я вів балачку про те, що комунізм, це нічого іншого, як тільки зовнішній вияв дійсних настроїв москалів, продовження старих російських ідей Третього Риму, панславїзму, ортодоксії і т.п. Цього вже, ті люди ніяк зрозуміти не могли, бо вони були переконані в тому, що комунізм це жидівська вигадка, що Росією правлять жиди. Вони ніяк не могли здати собі з того справи, що марксист-жиди не мали ніколи стільки сил, щоб завести в Росії комунізм і заставити російський народ прийняти його, коли б той народ не був захотів того ладу і та ідея була йому чужа.

Україну поневолили не жиди і їх ідея, а москалі й московська імперіалістична ідея, що в різні часи, різно зветься: панславїзм, ортодоксія, а тепер комунізм чи інтернаціоналізм. Від того не міняється суть Росії, а тільки її зовнішність. Я їм доводив, що комунізм був би не прийнявся в Росії, якби його не хотів московський народ. Ніяк вони не могли зрозуміти й того, що опір комунізові ставили не москалі, а тільки українці й інш. не-московські народи, та що значна більшість московської еміграції, це люди не з Московії, а з України і з Кавказу. Еміграція пов'язана не з Московією, а з Україною. Я свої висновки доводив фактом, що в Росії за останніх часів жидів майже не було, отже не було кому примушувати москалів заводити в себе такий лад. Кінець таким розмовам бував звичайно один, коли не ставало аргументів, мої співрозмовці крилися фразою, що, мовляв, угорі видніше все й раз згори таке наказано, то воно добре. Доводив я їм, що політична спекуляція на колонію-Україну, чи на згоду Німеччини зі Сходом проти Заходу марна та що непризнання України як самостійного національного чинника лише йде на руку Москві. Всі вони особисто відпирались від колоніальних тенденцій, але рівночасно підтверджували, що їм уряд обіцяв земельні наділи в Україні, і що Україну вони вдержать у своїх руках. Таких розмов я мав дуже багато, хоч користь з них була невелика, бо умовий рівень моїх співрозмовців був обмежений. Вони були сліпим зряддям у руках свого проводу й виконання наказу згори було святим обов'язком, якого не можна було порушити. В моменті, як приходив наказ, розум їх виключався і вони діяли як автомати. Розмови велись у товариському тоні, нібито об'єктивно, отже мене не могли обвинувачувати в ворожості і мене зліквідувати, бо часом і кожному з моїх співрозмовців



виривалась одна чи друга протирежимна фраза, яку я звичайно підкреслював, і тим тримав їх у руках.

При оглядинах міста звернув я увагу на те, що ні в одного лікаря у Вінниці не було української вивіски. Деякі мали тільки московські, а інші німецькі й московські. Лікарів українців, як я розвідав, було мало. За большевиків, українських лікарів відправляли на працю по селах, а москалів залишали в містах.

Була в Вінниці, в домі, де містилася редакція "Вінницьких вістей", одна крамниця з книжками. Було там трошки московської літератури, різні московські образи, дещо московських шкільних книжок, але жадних українських. У крамниці приймали книжки на комісову продаж. Лежали там купи німецьких плякатів у роді "Гітлер асвабадітель", але ніхто їх не брав, бо їх і так було всюди повно. З українських книжок можна було дістати вірші письменника Тарноградського, що їх видруковано таки у Вінниці. І їх купували.

Дуже часто я бував у редакції. Газету редагував Михайло Костьович Зеров, а діловим редактором, що ладнав усякі справи з урядами і місцеву кореспонденцію, був Аполон Павлович Трембовецький. Зеров, це поет, чоловік сентиментальний, що перейшов усі "блага" большевицької дійсности й сидів у тюрмах. Трембовецький, це молодий енергійний чоловік з Вінниці, що науково працював над історією Вінничини до спілки з проф. Севастіановим, що тепер був посадником міста. Севастіанов, старий професор, що бував за старих часів і в Америці й в Європі, він розмовляв різними мовами. Редакція була повна плякатів і вивісок про добробут у Німеччині та про щасливе життя наших людей там же. Були там і прапори зі свастикою, бо мусіли бути. Частенько я чув, як технічний персонал розмовляв між собою по-московському, хоч все це були українці, старші й молодші. Прихожа публіка розмовляла по-українському, як це були селяни, а як міщани то говорили по-московському. Самі редактори розмовляли тільки по-українському.

Поляки за німців вели сильну агітацію за своїм костелом і тягнули до нього людей. Мимо того костел стояв пустою. Багато було німецьких вояків, які ходили до костела на богослуження. Як комісія частинно опублікувала списки розпізнаних трупів, поляки звернулися до гебітскомісаріату з протестом, мовляв по прізвищах, це мусять бути поляки. При тому брали всі прізвища, що кінчалися на "кий" або "ський" за польські. Виводили деякі

прізвища на литовський лад. Йшлося їм про те, щоб доказати, що в Вінниці переслідувано не українців, а поляків.

За советських часів, сад при Підлісній вулиці недалеко від Літинського шосе, винаймав якийсь міщанин Маслов. От, того Маслова Гестапо переслухувало, навіть його на деякий час були примкнули, бо всім виглядало підозрілим, що він, нібито владитель саду, не знав, що там діється. Маслов пояснював всю справу тим, що одного гарного дня в 1937 р. прийшло до нього НКВД і сказало забиратися з хатинки, що її він мав у саду; сад обгородили високим дощаним плотом і сказали, що там будується важливий військовий об'єкт. Довкола саду ходили вартові енкаведисти і ніхто з прохожих не смів довше затримуватися коло плота, бо всіх їх відганяли. Маслова випустили з тюрми за заходами комісара Реедера. Той думав, що Маслов невинний. Якби не те, то Маслов був би опинився десь в якомусь таборі, або в гіршому випадку, був би розстріляний з іншими українцями й жидами.

Українську Вінницю можна було назовні пізнати, що вона українська лише по тому, що на редакції газети і на місцевій управі виднів український державний герб — тризуб. Чи німці на це не звернули уваги, чи що, не знаю, бо всюди інде тризуб знімали як ознаку українського націоналізму. Мешканці міста, українці, від самого початку носили тризуби на одягах, але потім їх заховали, бо Гестапо почало робити нагінки за тими, що мали тризуби і пришивало їм підозріння в націоналізмі. А це означало смерть. Тризуб зник був зовсім так само як і українські національні барви. Все мусіло бути безбарвне. У Німеччині тризуб можна було носити.

Мені висилали з Берліна українські газети. Звичайно доходила до мене тільки німецька газета в українській мові, що звалась "Голос". "Український Вісник", що виходив незалежно від німців, хоч і був під німецькою цензурою, не доходив до мене, хоч його мені висилали. Лише одне число дійшло до мене і то була сенсація для всієї української Вінниці. Він ходив з рук до рук і всі його читали уважно. Розхвалювали, що добра газета, бо Вісник дійсно писав часом різні речі, які цензура в Берліні пропускала, зате вони являлись нецензурними в Україні. Доходили до мене німецькі газети, що їх висилано щоденно з Берліну.

Часто я заходив на базари в Вінниці. Найбільший базар був у неділю. На нього вивозили возами всяке добро й продавали.

Деякий час, коли поліція робила облави і по дорозі на базари забирали людей на працю до Німеччини, життя на базари завмерло було і містові грозив страшний голод. Пізніше було заборонено робити такі облави й селяни знову привозили на продаж своє добро. Ціни були не урядові, а вільні. Напр. чоботи можна було купити за 500 марок, однорічного лошака за 1900 марок, чверть кілограма сира за 2.5 марки, 1 літр бензини за 6 марок. На базари приїздили люди приблизно за 20 км з-поза Вінниці. З дальших околиць трудно було когось зустрінути, хіба спекулянтів. Всякий, хто мав щось продати, виносив це на базар, покупці ходили, оглядали, торгували товар, лаялись і або купували, або йшли далі. Бензини нігде не можна було дістати, а на базарах можна було купити цілі бочки; це німецькі вояки давали бензину цивільним і ті вивозили на продаж. Найбільше бензиною спекулювали організації Тодта і Шпера. Як хтось хотів кудись їхати, то міг й авто дістати. Довкола базару сиділо багато жебраків. Вони співали й молилися, але з книжок, а не напам'ять, як то робили жебраки в інших краях, чи колись і в Україні. Місцями такі жебраки мали з собою гармонії, вигравали різні мелодії і молитви. Тільки один раз я бачив групу кобзарів. Вони грали на бандурах і співали старі думи. Народу кругом них було багато і вони мали завжди великий грошевий успіх. На базарі було багато пшеничного хліба. Треба знати, що в Україні було дуже строго заборонено вживати пшеницю для себе, її всю мусіли здавати і вивозити до Німеччини. Український селянин, що коло неї працював, не смів їсти пшеничного хліба. Закон був законом, але як селяни дали хабара місцевому німцеві-управителеві то й він мав пшеничний хліб і селяни мали його та ще й на базари вивозили на продаж. Одного разу на базарі німецька поліція зловила паперові пакетики з фарбою для одягу, а як розкрили їх, то в кожній пачці були советські проклямації. Повели слідство і виявилось, що пакетики з фарбою були вироблені в Німеччині й урядово звідти привезені і, хоча не переходили через советські руки, мали в собі ті проклямації. Отже, большевики сиділи десь у Німеччині й робили свою роботу. У зв'язку з тим арештовано більшу кількість торгівців фарбою, декого розстріляли, дехто втік і справа на тому залишилася. У вересні місяці, як до Вінниці поприїжджали втікачі з Лівобережжя і з Києва, ціни на базарі значно пішли вгору, бо втікачі мали багато грошей і не рахувалися з таким видатком як тисяча карбованців. А тисяча карбованців для місцевого населення, це була велика сума.

Лише дуже зрідка можна було дістати пиво в пивних. Для німців пиво привозили з Німеччини й продавали його в одному льокалі. Часом траплялось, що транспорт пива захопив якийсь гебітскомісар, тоді німці не мали що пити. А німець без пива, як риба без води; він має тоді поганий настрій, лається, кричить і дратує людей. В тому льокалі можна було все замовити добрий обід, звичайно на картки. Німецькі урядовці мали тих карток багато, гестапівці, що добре їли в своїй казармі, кожний зокрема ще діставав додаткові картки і їв у льокалі або на ті картки купував продукти і висилав додому. Приїжджим, що не мали зв'язків, трудно було щось дістати. Гестапівці й урядовці комісаріятів мали там окремі кімнати і в них подавали їм обіди, пиво, горілку й все чого душа забагла, а як прийшов якийсь вояк чи старшина з фронту, то не діставали нічого. Часто обслуга казала, що все випродано, люди сідали пити пиво, а попри них розносили в окремі кабінети пресмачні страви. Це викликало багато злої крові в вояків, що й не можна описати. Багато з них прямо одверто говорили, що вже пора, щоб той режим змінився.

В моїй кімнаті був радіоголосник, що залишився ще з советських часів, хоча дуже примітивний, але щось можна було чути. В інших кімнатах були добрі апарати німецькі; советських не було. Я тоді думав, що НКВД мало в своїх кватирах такі погані радіоапарати, то що ж могло мати цивільне населення. Добрих радіоприймачів у Вінниці зовсім не було. Працювала вінницька радіовисильня і проводи для голосників йшли і регулювались прямо в висильні. Такі голосники мало місто і вони всі центрально регулювались. Добрі апарати мали тільки партійці й енкаведисти дома, або взагалі довірені люди. Висильня надавала українські й московські програми, а від серпня місяця почала була міняти курс на більше проукраїнський. Так під кінець серпня була згадка про те, як українські армії взяли Київ 30 серпня 1919 р., далі згадувалася й дата річниці смерті Скрипника, хоч той був ортодоксальним марксистом і не варто було згадувати його; почалися допускати і лекції з історії. Колись большевики повлаштовували по місті на всіх рогах вулиць міцні голосники і громово вели свою пропаганду. Німці це все знищили. Тільки у Львові позалишали ті голосники і там мені доводилося часто слухати через них воєнні повідомлення. Це дуже неприємна справа — такий голосник харчить, кричить і псує людям нерви.

Найбільше терпіли на цьому мешканці, що мали нещастя жити близько голосника, бо вони були вічно виставлені на удари тієї галасливої пропаганди.

Характерним для безхарактерности гестапівців були хабарництво і заздрість. Вони робили людям різні послуги, розуміється приватно, як хтось дав пляшку горілки. Знаю кілька випадків, що гестапівці на власну руку, без наказу згори, робили обшуки в приватних помешканнях на прохання того, хто дав пляшку водки, або як того просила гарна жінка. В заміну за таку вигоду, що більше мала характер особистої пімсти, гестапівець не ночував кілька ночей дома.

Один лікар розказав мені точнісінько, як відбувся вмарш німців до Вінниці, як з ними прийшли бандерівці і почали видавати газету зі своїми екстремістичними гаслами, напр. "Ні одного ляха, ні одного москаля в Україні". Це так розхвилювало було москалів і поляків, що вони були в паніці й відважніші з них пішли до німецьких команд, щоб тому щось зарадити. Вони привикли за большевиків до того, що раз щось газета пише, то воно і так буде виконуватися. Не знали вони, що газети можуть писати одне, а робитиметься якраз навпаки. Так було й тут. Газети написали все, ті пішли до німців і звернули увагу на газету, в наслідок чого виарештували редакцію, розстріляли декілька осіб та взагалі змінили курс пропаганди. Вийшло, що за советів між населенням не було національної ненависти. Всі терпіли. Москалі були в урядах, народ до того звик, бо ж вони і за царських часів були в урядах. Хоч вони й душили народ, ненависть не зверталась проти них. Жидів не любили, але не ненавиділи. Поляки сиділи тихенько й мало признавались до своєї польськості. Афера закінчилась тим, що німці сказали, що це зробили "західняки", їх поліквідували та привернули спокій в місті. Це лише вказує, як якась необережна фраза може викликати халепу й заворушення та потягнути за собою переслідування. Від того часу "західняки" не могли в Вінниці нічого зробити і настроїли населення проти себе.

Подібні речі діялись і по селах. Багато людей в селах і районах зразу спирались на гасла голошені бандерівцями, стали їх виконувати практично, а потім попали в німецьку тюрму і на розстріл. На селах, де таке сталось, люди спочатку були прихильні до націоналізму, а потім дещо

проохолодили свої настрої, а вкінці зовсім охололи. Вся справа полягала в дезорганізації того, що існувало, а не на творенні чогось нового, позитивного. На керівні становища в районах попадали люди до того нездібні, зате галасливі, що найшвидше орієнтувалися у гаслах і самі вміли ними оперувати. То були помилки, як мені казав лікар, які важко заважили на дальшій судьбі націоналізму на східніх землях. Сам доктор все це прекрасно розумів. Гасла поставали в Західній Україні й на еміграції, там вони були добрі, тільки не для советського ладу, що встиг дещо змінити психіку людей і спосіб їхнього думання. Отже до тих людей треба було підходити не революційними а еволюційними шляхами, змінювати все не радикально, а поволі, залишаючи все те, що було добре з большевицького, а усувати все недобре. А доброго було багато. Захід в загальному не був зорієнтований на схід. Розбіжності були надто великі й тому неуспіхи. Похід бандерівщини позначився від самого початку розстрілами українців німцями. Там, куди бандерівці не заходили, справа йшла солідніше і серед таких людей можна було повести органічну націоналістичну роботу. Довір'я до націоналізму було підірване взагалі й поведенням німців і вкінці банкрутством фашизму в Італії. Націоналізмові бракувало солідної соціально-політичної програми і підбудови, бо самі національні гасла не находили відгуку в душі народньої гуші. Люди їх слухали, кивали головами, а своє далі думали й робили. Вони не були в стані зрозуміти цього, що їм проповідувано, бо в них на першому пляні стояли справи соціяльні, а не національні. Вони не були зовсім національно виховані, бо в цьому перешкодив большевизм, тоді, як у Західній Україні на першому пляні стояли національні справи, а на другому соціяльні.

Я ходив на розмови і з деякими середньошкільними вчителями-українцями, що позалишалися були в Вінниці. Люди старшого віку, добре пам'ятали ще українські визвольні змагання. Вони якимось чудом врятувались перед ліквідацією, виконували свою службу за большевиків мовчки. Я згадав про те, що в Україні було досить фахівців у різних ділянках, вони казали, що такі фахівці були, але тільки нижчі, а вищі то все були москалі. Як хтось з українців вибивався на верх, то його, якщо він безпартійний, забирали в Московщину і він там працював на благо "советського народу". Натомість вищі фахівці в Україні, це все були москалі й всі керівні становища були обсажені

москалями. Коли ж був десь українець, навіть надійний для большевиків, то вони його обставляли своїми людьми так, що він мусів робити тільки те, що вигідне було большевикам і ніяк не мав змоги зробити щось, що було б корисне й для України. Коли б довелось творити державу, — говорили мені знавці, — то фахівців забракло б і довелось би брати на службу москалів. Позатим вони підтверджували мені, що назагал, наскільки вони мали нагоду переконатись у школах, москалі в цілому виявляли більшу здібність до технічних наук, як українці. Натомість у науках теоретичних, а зокрема в дослідях мови й історії, українці були незаступимі; і в Україні виявлялась тяга українців до мовознавства. Це було позитивне явище, але воно абсорбувало надто багато енергії народу. В москалів до того нахилу не було й вони просто насміхалися з наївних українців, які всю свою душу вкладали в мову. Для москаля мова була чимсь samozрозумілим, що підпадає тільки малим змінам, але ніхто з москалів не думав серйозно займатися тією справою, бо, як казали, для того були фахівці. Далі з моїх розмов недвозначно виходило, що в критичні моменти, коли дійсно заходила небезпека, що українська енергія повернеться і вилетєть в щось, що не вигідне Москві, вона зручно підсувала мовну проблему, на неї кидалися українці й енергія розпорозувалась. Були моменти, що мовознавством займалась мало що не вся Україна, тобто всі її мешканці. Заводились дискусії, спори, навіть бійки. Я зі свого боку хіба додаю, що таке хворобливе явище помічалось і в Польщі. Тим не хочу сказати, що мовних студій не треба переводити, але все мусить мати свою міру і не завжди думати мовницькими категоріями якраз у моменти, коли енергію треба зосередити на важливіших справах. Казали мені, що міста були за царів, були за большевиків і залишилися за німців у руках москалів. На керівних становищах у ділянках, що мали значення для життя, сиділи чужі люди, виконавцями частенько були українці. Москалі завжди й всюди намагалися не випускати таких постів із своїх рук.

Я розпитував своїх співрозмовників й про те, чи було відомо за большевиків, що все лихо для України приходить з Москви, і що большевизм, це нічого іншого як тільки зовнішній вияв московського націоналізму. На це мені говорили, що це було декому відоме і в такій чи іншій формі це відчували, але говорити про це було небезпечно, ба навіть заборонено. Такі вислови кваліфікувались як вияв шовінізму. Надзвичайні вияви шовінізму

з російського боку карались також, але не так строго, як подібні вияви українського духа. Росіянам можна було все робити в зручній формі, бо ж вони були пануючою нацією. В основному народ виховувано в дусі національної терпимости і всі так до того привикли, що щось російське вважалось зовсім нормальним, а виступи проти росіян нетерпимими, а навіть не до подумання.

По містах завжди бракувало товарів. Одначе, товари завжди і всюди можна було дістати при допомозі жидів за солідну ціну. Жиди займалися спекуляцією навіть тоді, як сиділи на високих постах.

Російський патріотизм був помітний серед усіх. Як хтось говорив про імперію, то не говорив інакше, як "наша багата страна". В свідомості українця сидить російська імперіальна ідея так міцно, що каже йому вважати російську імперію за свою. Вона засіла в їх умах під формою великої советської "страни". Під тим оглядом продовжується петроградський період російської історії, що стремів до витворення одного російського народу з тої маси народів, що ними заволоділа Москва. На еміграції мені доводилось зустрічатися з подібними теоріями, що їх заступав у Парижі проф. Мілюков у своїй газеті "Последнія новости". Мілюков твердив, що совети поступають правильно, йдучи по шляху витворення советського народу. Він тільки замінював термін советський терміном російський, бо ж воно одне й те саме. "Наша багата страна" — це духове обрусіння українців, тобто повного заперечення українства. Російський чи советський народ по духу, по мові різні народи. Сталін недаремно придумав советську культуру — соціялістичну по змісту (читай російську), а національну по формі. Згідно з тою теорією мова перестає бути ознакою нації.

Офіційно заборонено урядам і поліції вживати термін "партизани", наказано завжди і всюди вживати термін "бандити". Між собою гестапівці також перестають говорити про партизанів, а говорять тільки пробандитів. Цікаво, що така невеличка зміна викликає в понятті німця повний переворот. Вислухавши наказів, вони дійсно перестали вірити в те, що воюючий народ — це партизани, а стали вважати їх звичайними бандитами зі всіма бандитськими позначками. Така зміна думок по наказу можлива тільки в німця. Я знаю багато народів, але в їхньому думанні такий наказ викликав би лише усмішку.



Десь вже під кінець праці комісії у Вінниці більшовики придумали іншу агітаційну качку проти комісії. Комісія, як видно сиділа їм у печінках, бо вона безсторонньо робила свою роботу й встановляла факти. Знімецька звали всі цю комісію "мордскоміссіон", а наші казали "мордкомісія". Аж десь під кінець приходили люди зі сіл і питали, де тут є та комісія, що мордує людей. Всі оторопіли. Виявилось, що якийсь зручний советський пропагандист придумав таку качку, використовуючи факт, що в українській мові мордувати значить мучити. Треба признати, що це було зручно зроблено й використано. В додатку комісія працювала в казармах Гестапо, де дійсно мордували людей. Тим пояснюється малий наплив людей в останніх часах, почавши від половини вересня 1943 р.. Треба було давати вияснення в газетах, як стоїть справа і то дещо допомгло, зате став наблизатися фронт і люди вже зі страху перед більшовиками не з'являлися до комісії, хоч за довірочними відомостями було багато таких, які пізнавали речі своїх рідних, що їх розстріляли більшовики. Були пляни, щоб таких людей просто приводити до комісії, але того не зроблено, щоб советська пропаганда не використовувала цього, що, мовляв, силоують людей свідчити, бо то звело б працю комісії ні до чого.

Один з утікачів, український націоналіст з переконання, що опинився у Вінниці з Харкова, розказував мені, що в німецькій пропагандивній установі в Харкові сиділа одна московська чекістка. Вона, а не відповідний старшина, керувала українською пропагандою на Лівобережжі і вона була спричинником того, що в Харкові розстріляно під замітом шпіонажі одного із заступників посадника міста. Прізвища я собі не запам'ятав.

У Вінниці давав доклад на літературні теми проф. з Харкова Петрінко. Його опісля я бачив у Берліні, як мене німці випустили з тюрми в кінці жовтня 1944 р. Я розпитував його, чи він не чував у Харкові про якогось Полуведька, що мав бути лектором в індустриальному інституті. Петрінко казав, що якогось Полуведька знав, і навіть пригадував собі, що в якійсь з промов диктатор України Постишов мав згадувати зізнання, в яких той Полуведько твердив, що українські націоналісти підготовляли голод в Україні в 1933 році. Я взагалі всіх харків'ян розпитував про того типа тому, що він був одним із тих, яких більшовики посилали до Західної Європи для виконання атентату на полк Євгена Коновальця.

Мені досить часто доводилось розмовляти з советсько-вихованою молоддю. Цікаво, що молодь зовсім не мала в собі почуття національної ненависти і не мала бажання обґрунтовувати собі національні різниці. Вона взагалі не відчувала ненормальності положення в Україні під советським режимом, як це відчували старші, бо молодь іншого життя не знала і не мала з чим порівняти його.

У вересні й жовтні, як я відвідував своїх знайомих, родини і поодиноких осіб, то старші всі були дуже зажурені, а молодь веселилася. Був поділ між настроями старших і молодших. Старші боялися большевиків, а молодь їх собі бажала. Може, як дехто казав, вона не бажала собі большевиків, а швидше бажала зміни положення, бо німці вже таки досить надоїли всім.

Тільки один раз, за весь час перебування у Вінниці, довелось мені потрапити в непристойне товариство, хоч воно було українське, що в ньому не хотіли вживати української мови. Дехто твердив, що як чує українську мову, то має враження, що має коло себе щось нижче, некультурне, мужика та й годі. В такому товаристві я звичайно не перебував довго, бо я говорив тільки по-українському й мені не дуже приємно було знати, що коло мене сидять люди, які мене вважають за щось нижче, хоч вони оправдувалися, що це до мене не відноситься. Це був вияв майже повної денационалізації даних українців. А таких, мабуть, було чимало в Вінниці. Серед правдивих українців я не чув ніколи таких тверджень у відношенні до московської мови, навпаки, українці відчували якийсь сантимент до тої мови і радо її вживали і в розмові між собою і тим більше, як стрінулись дійсно з росіянином, що не розумів української мови. Росіяни натомість ніколи не намагались говорити по-українському. На те їм не дозволяла природна національна гордість. Такої гордості, на жаль, не мали українці.

В більшості на Правобережжі відбувались всі наші визвольні змагання, а головню останні акти. Дивним дивом відгомін тих змагань був дуже слабкий. Не знали про нього старші люди, не знала нічого молодь, хіба що вже за німців чули, що щось таке було. Дещо чували про Отамана Петлюру, який був дуже й дуже популярний. Але його вважали не національним героєм, уосібленням вільної України, а тільки одним з ватажків російської громадянської війни. Також із часів давнішої історії не було споминів про Богуна і Хмельницького, хоч пам'яток для

розбудження зацікавлень таких було в околиці Вінниці досить багато. Чи то мале заінтересування людей тими справами, чи советська пропаганда і терор, чи може надто велика духовна русифікація людей, були причиною того, годі мені сказати; на ту тему я мало розмовляв з місцевими. На всякий випадок треба ствердити, що коли і в кого ті спомини були, то вони здебільша охоплювали поодинокі епізоди боротьби і тільки боротьби без їхньої глибшої аналізи. З деяких розмов виходило, що люди тої самостійної України хотіли, але тільки щоб її хтось другий виборів, дав їм готовеньку до диспозиції, а в ній безпечну посаду і т.п. Про настрої на селі не знаю, хоч припускаю, що там гасло "моя хата скраю" також не могло допустити до ніякого іншого вислідку.

За німецьких часів школи в Україні майже не працювали. Де давніше були т.зв. десятирічки, там тепер була тільки нижча школа. Де було 10-15 учителів, тепер один і то примирав з голоду та мучив дітей без підручників і книжок, бо большевицькі були заборонені, а інших не було. В роки німецької окупації діти ходили самопасом, їх виховувала вулиця.

1 вересня 43 р. зайшов я до знайомого середньошкільного вчителя. Ми розговорились про майбутнє України. Учителю спитав мене, чому німці не творять тепер української армії, щоб при її допомозі втримати фронт бодай на Дніпрі. Казав він, що здоровий розум цього вимагає від них і що пора їм кинути всякі мрії партійного порядку про колонії. Після довшої розмови ми дійшли до висновку, що німці надто добрі вояки, щоб могли політично думати й тому їм такі вже чисто політичні справи чужі. З німцем можна балакати розумно тільки тоді, як він дістане міцно по голові, що аж захитається. Тоді, він приходить до голови по розум, хоч здебільша запізно. Така кваліфікація виявилась правдивою, коли взяти до уваги, що вже перед самою своєю капітуляцією вони надумались творити українську армію.

Того ж самого дня, це річниця вибуху війни. Ніхто про те не згадував, хоч знаю, що багато гестапівців думали про те. Того дня вінницьке радіо надавало марш "Гей не дивуйтесь". Колись, як у пісні співається, Вінниця мала козаків. Де ж та завзятість тепер поділася?! Вінниця втратила козацький дух, помосковщилась.

Було кілька випадків в області, що поліція окружала школи, забирала з них старших дітей і вивозила в Німеччину на роботу. Тому серед батьків була боязнь висилати дітей до школи.

На початку вересня комісія влаштувала виставку знайдених у гробах документів, предметів, фотографій, писем і т.п. Виставку влаштовано в одному виставовому вікні недалеко від редакції місцевої газети. Виставка притягала до себе багато публіки, цілими днями товпились люди коло вікна. Були випадки, що люди розпізнавали предмети й подавали імена їхніх власників. Найбільше розпізнавали вбитих по фотографіях, що затримались були досить добре. Це значно допомогло комісії в роботі.

Почався сезон для українського театру. На жаль він часто грав різні п'єси для німців, а менше для місцевого населення. От 3 вересня 43 р. йшла "Травіята" і то по-московському. Чому не по-українському, таки не знаю. Мене просто злило, що в українському місті, в Україні й оперу треба слухати по-московському. Народ просто не помічав того, їм було все одно, по-українському чи по-московському. Просто звичка і нічого більше. А дня 2 вересня 43 р. йшла гра "Сватання на Гончарівці". Я врадувався, бодай раз побачу на українській сцені українську п'єсу і в додатку таку, що її добре знав, бо ще за гімназійних часів ми, учні, грали ту п'єсу. Купив білет і пішов. Публіки повна зала. Все гарно почалось, перша дія минула, а під час перерви счинився в залі якийсь рух. Вийшов я на коридор, закурити цигарку, а тут до мене підходить знайомий і каже, що мене шукають. Дивно, що таке, що за мною шукають. Я зараз скочив у кімнату, де був телефон, бо казали мені, що мене викликають до телефону. Ніяк не можу получитися з комісаром. В тому моменті підходить до мене один з уніформованих фольксдойчерів, а далі і згадуваний вже Франц Шауер, сміються і кажуть мені, що я зараз мушу йти до казарми, бо там є якась важлива справа. Гестапо найперше телефонувало за мною до дирекції театру і там всі за мною шукали, але так, щоб не робити розголосу. Наказ Гестапо треба було виконати, а з дирекції ніхто мене не знав, відповіли телефоном, що мене не можуть знайти. Тоді відправили двох з Гестапо, які мене знали особисто й ті мене знайшли. Приходжу я в казарму й що ж бачу: народ п'є, два члени комісії попились і чомусь заблагось їм, щоб я з ними пив чарку. От вони мене найшли, випробували пружність Гестапо і я мав пити чарку. Що ж, довелося випити, але вся моя радість пропала, і представлення пропало. 20 років я не бачив українського театру і тепер не довелося побачити.

Одного разу грали в театрі якусь п'єсу. Гестапо мало окрему льожу для себе й в неї впхались гестапівці. Того дня пішов до театру й заступник начальника Гільдебрандт із своєю коханкою, якоюсь німкою, що жила в Вінниці. Як це розказували, мала бути дуже садистично наставлена жінка, може ще гірше, як сам Гільдебрандт. Старша вже, але неприємна з вигляду, хоч гарна на свій вік. В комісії працювала перекладачем одна вчителька з Липівця, Віра, яку між іншим записали були в фольксдойчери. Вона хотіла піти до театру. Було ще одне місце в льожі й вона дістала квиток. Яке ж було її здивування, як проти того вже під час п'єси запротестував Гільдебрандт, мовляв, що до льожі не сміють заходити українські жінки. Яке враження це зробило на Віру, яка довіряла німцям, можна собі уявити. Їй тоді розкрилися очі на все, бож вона хоч і фольксдойчерка, негідна була сидіти в одній льожі разом з душогубом Гільдебрандтом. З того часу і я ніколи не ходив у ту льожу мимо того, що проти мене той Гільдебрандт формально нічого не говорив, бо за мною все ж таки стояв комісар Реедер, бо я належав до комісії.

Одного разу я зайшов до дому одного з директорів місцевої цукроварні, українця і то свідомого, що назовні не виявляв себе таким. Його дружина вчителька. Старші люди. Розмовляв я з його дочкою Оленою. Гарна, симпатична, молода й інтелігентна дівчина. Вона мені розказала дещо про те, що було в Вінниці за большевиків, розмовляла вона чистою українською мовою, але казала, що їй легше говорити по-московському. Дома в неї також говорили по-українському, але в школі і в місті за большевиків завжди і всюди вживалась московська мова. Просто всі вистерігались української мови, щоб не попасти під закид шовінізму. Селянство говорило і в місті по-українському, бо на селі по-московському не знали. Селянам ніхто не дивувався. Хіба ті з молодших, що служили в советській армії, в перших днях по повероті з армії, цвенькали по-московському, але потім відзвічавалися і від того, як їх інші піднімали на сміх. Розказувала Олена про школу. Всіх добрих учнів большевики висилали на курорт. Це було гарно і молоді подобалось, висилали туди і селянських дітей, але менше. В курортах селянські діти завжди трималися окремо і не вдавалось нав'язати тісніший контакт між двома сортами дітей вже хочби тому, що міські діти розмовляли між собою по-московському, а селянські діти по-українському. Селянських дітей вважали за щось нижче і

відповідно до того їх трактували, хоч за приписами нібито всі були рівні й однакові. Я розпитував Олену про те, що думалось і говорилось ще за большевиків про німців. Вона повторила те, що я вже знав з інших оповідань і з преси, а саме, що симпатій в народі німці ніколи й ніде не мали. Зразу їх вітали в Україні, як тих, що порозганяли большевиків, а потім, як побачили, що німецьке ярмо нічим не ліпше від советського, то їх таки вже зовсім незлюбили. Мені було відомо, що село не хоче приходу большевиків, але про місто годі було щось позитивного сказати. Олена казала, що міський пролетаріят хоче повороту большевиків, натомість інтелігенція їх не хоче, хоч сама дуже радо позбулася б німців. Олена не була свідомою дівчиною в національних питаннях, бо й вона вважала Москву за центр світу, вершок усяких досягнень, як то співається в пісні "Москва моя", що була дуже поширена в Україні.

Зокрема я придивлявся, як народ ставиться до українців з Галичини, або як їх з московська називали "галічані". Раз казали, що в них мова інакша, а подруге в галичан була ненависть до всього московського й неукраїнського. Цього не могла зрозуміти місцева публіка, як можна ненавидіти щось московське, коли воно нібито й своє. Коли ж замінити слово російський словом кацапський, тоді казали, що так, кацапів не любили і там. А кацапи по-їхньому, це не русські, бо русські то українці. Галичан боялися тепер за німців, бо будь-які зв'язки з "западниками", як казали, Гестапо переслідує. От, як я був гостем в домі Олени, мене її мама запитала, чи і я галичанин. Я їй сказав, що так. Вона зразу мені каже, що це неправда, бо я розмовляю так, як і в Вінниці і по Поділлі розмовляють. Казала, що ті галичани, що прийшли були з самого початку з німцями, якось чудно розмовляють, нібито й по-українському і нібито ні, щось трохи з польська. Я їй вияснив діалекти мови, місцеві вислови й вимову, то вона з тим погодилася. Коли ж я їй виказав на прикладах, як засмічена місцева українська мова русицизмами і советизмами, тоді вона зрозуміла повністю, яку помилку вона робила, як судила людей по мові. Я ще сказав їй, що в німецькій мові є такі діалектичні різниці, що німці з півночі зовсім не розуміють південних або австрійків, а як взяти швейцарсько-німецькі діалекти або ельзаські та льотаринські, то мається враження, що це зовсім інші мови. У нас натомість, як візьмемо обидва скрайні полюси України, Гуцульщину і Кубань, то такої різниці не стрінете ніде, люди себе взаємно розуміють.

5 вересня 1943 р. я пішов на базар, а на ньому кишіло від зlodіів, тому всі їх оберігалися. Там слухав кобзарів, що співали українські думи, а потім послухав, що співають різні сліпі жебраки. Вони співали московські пісні й частушки жалобним голосом, текст підібраний під сучасну пору, й це народові подобалось. Я ще раз приглянувся, як жебраки молились з книжечок, бо видно позабували молитви за советських часів, коли небезпечно було молитися для такого жебрака, бо жебранина взагалі була заборонена.

У половині вересня трапився такий випадок з Вірою, що служила в комісії. Вона вибігла з казарми до хати, щоб щось принести. По дорозі перестрів її якийсь чоловік, щось запитав, вона йому відповіла й показала рукою та пішла. Вертається назад, а її арештують вже таки в Гестапо. Арештували й того чоловіка, що її щось запитував. Ніхто не знав, у чому справа, бо все сталося на наказ Гільдебрандта. У справу вмішався комісар Реедер. Виявилось, що Гільдебрандт з вікна бачив, як Віра говорила з якимсь чоловіком на вулиці. Йому це видалось підозрілим і він арештував і Віру й того чоловіка, щоб звірити протоколярно, що вони говорили. Виявилось, що нічого, бо обидвоє сказали одне й те саме, але Гільдебрандт не вірив чомусь Вірі. Хотів її замкнути, чоловіка випустив. Аж комісар сам заручився за Віру і їй дали спокій. Того самого дня, як її було арештовано, советські партизани зробили напад на Ілнці, що в них жила родина Віри, вони зранили її батька й хлопчика та ограбили все до нитки. От, правдивість додумувань Гільдебрандта, що Віра є у зв'язку з партизанами. Він садист, чомусь її стерпіти не міг і шукав нагоди, щоб пустити їй кулю в потилицю, як це він робив тисячам українців, яких закатував.

У театрі грали п'єсу "Коварство и любов", вона йшла кілька разів для німців, а відтак і для українців. Грали по-московському. Глядачі й слухачі ствердили, що артисти грають гірше, як в залі сидить українська публіка. І в тому я й сам переконався кілька разів. Артисти були з різних сцен. Це другорядні, а може й ще нижчі по вартості сили типу "куди вітер віє". Вони цвенькали по-московськи, мало було в них українського, я чув їх розмови, як вони зневажливо висловлювалися про українську публіку і якої високої думки були про німців, які по суті, були (за малими винятками) ще гіршими духовими пролетарями, як бідний українець. Я ж усіх німців там знав, то й міг таке порівняння

зробити. Артисти привикли були за сталінського режиму кадити всім всемогучим і тут робили те саме, а завтра, як зміниться режим, зноу круто повернуть і будуть робити те саме. Це збочення викликане советським терором, а за ним і німецьким.

Українські жінки якось виминали німців. Вони може десь там нишком з ними мали до діла, але так публічно братались мало. На тих же, що публічно браталися, загал населення дивився згори, як на щось нижче, продажне. Я і про те балакав, навіть із свідомими людьми і вони мені вияснявали ті справи. Якщо якась дівчина ходила з москалем, то це нічого, це був свій, а як ходила з німцем, це погано, бо це був чужий. А москалів було тоді у Вінниці пребагато. Позвільнювані з полону, що не могли вертатися до Московії, бо треба було переходити фронт, розживались у Вінниці. Примощувались коло якоїсь вдовиці, молодиці або й дівчини і так жили. Пригадую собі, що згадуваний вже кат Петерс винайшов був десь якусь міщанку, інтелігентну жінку і з нею ходив. Потім мені сказали, що її найперше з усіх боків дослідило Гестапо і аж тоді Петерс почав з нею ходити. Вона була для німців сполеглива. Казали, що вона українка, а як я почав точніше розвідувати, то показалось, що вона московка. Може, в тому й треба шукати причини ненависти до тих, що ходили з німцями, що такі жінки були надто сполегливі, надто догоджували німцям, розказували їм про все і вся та через те Гестапо було завжди в курсі всяких, навіть домашніх справ. А може це просто кров говорила? Германська кров чужа для слов'янина. Із загальної нехиті до німців виходило це друге, бо ж німців не любили й ті, що взагалі з ними особистої стичности не мали.

На тему співжиття з німцями ходили всякі "частушки", що творили покутні поети, звичайно московською мовою. От одна з них: "Не ругай меня мамаша  
што я Кієв розбомбіл,  
моя жена с немцом спала,  
я ей только разбуділ".

Багато я чув випадків і сам їх пережив, що людина ручилась за щось честю і словом, а відтак свідомо не дотримувала слова або виявилось, що те, на що давалось слово, було неправдою. Мені казали, що слову советського громадянина вірити не можна ніяк. Так низько впала була мораль за советів, такий міцний був гін самозбереження. В загальному, як я переконався, треба було говорити мало, а більше слухати, бо всяке крилате слово залітало



завжди не туди, куди треба. Тепер воно летіло до Гестапо, а давніше до НКВД. Це властивість кожного тоталітарного режиму поліційної закраски.

Мене цікавила українізація міста, що так розхвалювалась в советській пресі, і що на неї покладалось велику вагу й на еміграції. Вона була. Село ринуло по введенні колективізації сільського господарства до міста. Там селянство швидко находило роботу, але щоб втриматися в місті, воно поволі переймало манери міста й губилось серед його гущі. Злегка, а відтак глибше ті люди русифікувались, привикали до міської моди говорити тільки по-московському, а з часом ставали міськими московськими патріотами, тобто русотяпами. Отже українізація міста була дуже поверхова, користі з того для України були малі, навпаки, вимішання міського і сільського населення помагали русифікації швидше, як того можна було сподіватися. Умови життя в місті були такі, що не можна було там жити, не зрусифікувавшись. Мало я зустрів людей в місті таких, що під покришкою зовнішньої русифікації залишилися українцями. Розуміється, всі вони звали себе українцями, але та свідомість була територіяльна, а не внутрішня, духова. Жиди з України також звали себе українцями. В додатку українська молодь мала від большевиків по містах усе, чого забагла, очевидно в советських невибагливих умовах, і то також сприяло русифікації міста. Чим раз серце накіпіло, те в ньому й залишалося. Скривлення молоді душі не можна було виправляти пізніше. Впрочім молодь не могла інакше поступати, бо так поступали старші і вона не мала на чому взоруватися. Все йшло одним руслом, всі ріки вливались в московське море. Натомість на селі русифікація проходила дуже туго. Часто на еміграції доводилось чути, що нашим спасенням є міста, які під впливом людей з села, стають українськими. Моя думка є така, що якраз українські міста, що були і є в чужих руках, були найбільшою загрозою українства в цілому. За тим видно стежила чиясь зоркість, щоб міста не стали українськими.

В театрі давали "Ріголето". Ніяк я не міг дістати білет. Я таки наважився пробити собі дорогу до театру як українець. Прийшов до каси, зажадав по-українському білету, не дали. Виправив тоді одного гестапівця, який заговоривши по-німецькому, дістав білет. В гестапівську льожу я не хотів ніяк іти, хоч і міг. В касі йшла велика спекуляція квитками: всі добрі місця зразу

резервувались, хоч ніхто їх не резервував; квитки отримували спекулянти і перепродували їх з великим заробітком. Касирки балакали виключно по-московському і неприязно ставились до українців.

Часто доводилось мені розмовляти з людьми про українські землі. Про Галичину не висловлювались інакше, як про Польщу, про Волинь також, але дещо менше тому, що Волинь належала до Райхкомісаріату. Якось дивно було доказувати тим людям, що Галичина все ж таки українська земля, вони погоджувались з тим, одначе, далі вживали старої термінології. Навіть свідоміші люди, що після вмаршу большевиків були в Галичині советськими достойниками, і здавалось розуміли справу, завжди згадували про те, як то вони були в Польщі, як там їм добре жилося і т.п. Запитую, що ж то була за Польща, а вони кажуть, Галичина і Волинь.

Одного разу попав я до місцевого інженера на його ім'янини. Гості під'їли і випили, а тоді грали на фортепіяні, а опісля пустили й грамофон і в рух пішли танці. При тому я спостерігав домашню внутрішню культуру в пересічному українському інтелігентському домі. Все по формі, як і в Європі, лише дещо відмінне, бо українське. Я довгі роки жив на чужині й мало доводилось бачити українське домашнє життя, тому ця справа мене цікавила. Люди вели себе, як у якомусь солідному буржуазному домі, там же процвітала музика й спів та товариськість в непримусовій советській формі. Зовсім щось протилежне до вулиці, де все підтягало себе під вид і манери пролетаріяту. На вулиці все було грубе, нужденне, незугарно одягнуте, то дома все прегарне й з формами, що їх міг би позаздрити якийнебудь вихованець Європи. А в додатку розмова велась тільки по-українському. Дивно мені було, бо ж я звик був до тонкостей такого нібито сальонового життя в Європі й висловлювався в чужих мовах у такому товаристві, а тут все по-українському.

Другого дня я таки був на п'єсі "Ріґолето". Артисти співали по-московському, а другі по-українському. Питаюся знайомих, чому це так, а вони й не помітили того. Так звикли до однієї і другої мови, що різниці зовсім не відчули. Я був з цілим товариством. Мені спочатку деякі не хотіли вірити, але одна вчителька потвердила, що так було, вона навіть назвала арії, що їх артисти співали по-московському. Це, що для мене було чужим, вони того не відчували. От, як глибоко ввійшла русифікація в душу людей.

Десь, у половині вересня, вночі, над ранком, затрявся цілий дім, двома наворотами почувався страшний гук, хоч і короткий, повідчинялись самі вікна й двері. Про цю подію ходили різні здогади. Виглядало воно на землетрус, але гестапівці довірено мені казали, що це десь біля Фастова вибухнув цілий поїзд з летунськими бомбами й наробив такого гуку. Опісля комісар натякнув мені, що то випробовували нову страшну зброю, що її фабрикували недалеко від Вінниці. Десь у тому часі слухали ми по радіо промову Гебельса. Горойжна вона була, відгрожувалась усім і заповідала нову зброю і страшні її наслідки. Мене чомусь не переконував сам тон промови і я сказав комісарові, що в нову зброю не вірю, і що такої нема, що могла б покласти кінець Англії і Советам. Він твердив, що є, але вкінці й сам почав сумніватися в те і сказав, що навіть якщо і є, то приходить запізно, бо Німеччина так вимотається матеріально і духово, що й нова зброя не допоможе.

Був у Вінниці, в організації Тодт, якийсь підстаршина, що звався Крац, із Західньої Німеччини. Місцевим властям впало в око, що той Крац надто багато продуктів висилав додому. Сам він був власником якоїсь консервної фабрики. Прийшло письмо до Гестапо в цій справі, щоб зробити слідство. Переслухували його в моїй присутності. Я тоді мусів щось писати в тому ж кабінеті, де його допитували. Коли ж прийшло до серйозніших справ, то допит перервано і продовжувано в квартирі самого Краца при вині й коняку. Краца перенесли кудись на іншу посаду. В мене було враження, що в тому ділі було щось нечисте. В протоколі написали, що справу перевірено і, що Крац усі продукти закупував легальним шляхом. Йшлося про цілі транспорти, тобто вагони і повні вантажні авта консерв. Дійсно Крац виказався паперами і дозволами від гебітскомісарів на закуп того добра, а Гестапо не хотіло далі просліджувати, яким чином попали ті дозволи в його руки й чи були чисті руки в тих, що їх йому видавали. Казали просто, що як чоловік дбає про те, щоб батьківщина не вмерла з голоду, то це не злочин, ба навіть лаяли ще те Гестапо в Німеччині, що на такі речі звертало увагу.

Розказували мені, що за большевиків, як у місті не було селян, тобто вони не приїхали на торг, то місто робило враження московського міста. Про те і я тепер переконався. В дні, як не було базару, містом не було чути української мови.

Я розвідував у редакції, що досі видрукувано за німців з українських книжок в українській мові. З жахом мені сказали, що

досі дали дозвіл на якісь дві збірки плаксивих поезій, а більше нічого не пропустили, хоч було дещо готове до друку. Поезії з описами природи, охканнями і ахканнями та типічним українським "ой" не були страшні, натомість серйозні речі були страшні. Навіть не дозволяли передруковувати старі речі, що їх большевики допускали. Це мабуть тому, що в Гебітскомісаріяті сиділа перекладачка Ціппель, що недолюблювала українців. Про неї я вже згадував.

Був я раз присутнім про одному допиті. В кабінет приводять чоловіка. Він називав себе українцем, був з Вороніжчини. Примістився десь на праці, жив з якоюсь молодницею, балакав по-московському, злегка закидуючи й по-українському. Сидів він у тюрмі. На нього був донос, що він заховав зброю. Він відпирився, але то нічого не помагало. Допитував його гестапівець, а перекладачем був комсомолец 16 років, який не вмів кілька слів зліпити. Він фольксдойчер і носив уніформу, беріг в'язниці та завжди ходив зі зброєю. Гестапівець ставить питання німецькою мовою, а комсомолец не розуміє і питає чоловіка щось іншого. Чоловік відповідає, а комсомолец знову щось іншого перекладає гестапівцеві. Той записує. Справа була складна, тому й не диво, що комсомолец зі своїм знанням кількох німецьких слів не міг всього перекласти на німецьку мову або навпаки. Якої півгодини вівся допит. При тому і гестапівець і комсомолец злилися, кричали на чоловіка, а вкінці комсомолец почав бити того чоловіка по лиці. Підскочить і вдарить, бо дядько був високий. Я не мав права мішатися у несвої діла, тому мовчав. Допит скінчився. Вечором я зустрів того гестапівця при пиві й почав з ним розмову на тему й вказав йому на те все, що чув. Він дивувався тому, казав мені, що виправить протокол, бо не хоче посилати невинного чоловіка на смерть, доказів проти нього не було жодних. Чи виправив, не знаю, знаю тільки те, що того чоловіка як підозрілого, відправили в якийсь табор у Бердичеві. Я певний, що там його розстріляли. От такі то були перекладачі з місцевих комсомольців-фольксдойчерів.

У другій половині вересня 1943 р. прийшов до комісії один урядовець міської управи. Я вже його знав, бо він частенько довірочно приходив з доносами. Доноси не були безпідставні, хлопець розумний був, давніше він був урядовцем при міській тюрмі і недолюблював комуністів. Прийшовши, він сказав комісареві, що в місті він запримітив одного енкаведиста, по імені

не знав його. Він вислідив, що той енкаведист завжди заходив до одної крамниці (що в ній напруляли ровери) недалеко моста. Описував його по вигляді й казав, що в нього німецьке прізвище. Комісар забрав мене і того хлопця та пішли у відділ гебітскомісаріату, де були пореєстровані всі фольксдойчери. Почали переглядати фотографії і хлопець пізнав одного. Прізвище його було Брайнер, родом з Басарабії, служив у Вінниці при НКВД і мав за собою деякі гріхи. Хлопець розказав про нього все, що знав. Почали спочатку його слідити й вислідили. Але рівночасно якась невидима рука з гебітскомісаріату почала протиакцію. Справа скінчилась тим, що його не арештували, навпаки, котрийсь з гестапівців був з ним у спілці й разом спільно робили якісь діла. Начальник Гестапо і гебітскомісар вирішили спільно залишити його в спокою, бо, як казали мені відтак, що з того вийшов би скандал для колонії фольксдойчерів, а коли б справа пішла глибше, то треба було б виарештувати і розстріляти пів колонії. На кого ж тоді опиратись в Україні — казали вони. Комісар Реедер тільки раменами здвигнув на все те й справу залишив. А той Брайнер міг був розказати дещо цікаве про вінницькі морди, бо якраз у тому часі працював у НКВД.

Як большевики почали натискати на німецький фронт, почувся серед гестапівців якийсь неспокійний дух, кожного тягнуло додому. Кожний говорив, що він вже досить напрацювався в Україні й пора відпочити. Це виражалось тоді в дуже популярній фразі “Гайм інс Райх” (Додому, до Райху!). Але деяким було цього замало, особливо тим, що дбали про наживу і вони перекрутили ту фразу на “Райх інс Гайм” (Багатий додому!). Це був дійсний образ усіх німців, що були в Україні. Нажива в першу чергу і відтак відворот додому.

В моєї знайомої у Вінниці закватуриувався один німець Нойман, що працював у Хмільнику комісаром для сільського господарства, а опісля був перенесений до централі в Вінниці. Це був партієць, але совісний чоловік, зі селянами поводився добре і на нього не нарікали. Одного разу по дорозі зустріли його партизани; як побачили, що це він, нічого йому не зробили, тільки випрягли коней, а запрягли гірших, дали ще й випити горілки та залишили його в спокою. Було це тоді, як усіх таких комісарів стріляли, де б їх не зустріли. Раз я зговорився зі знайомою про те, чи німці дотримують свого слова в майбутньому, як скінчиться війна, чи ні. Ми дискутували цю справу, я їй характеризував німців

так, як я їх знав і доходив до висновку, що коли б німці залишились в Україні, але послаблені, то вони будуть змушені дещо попустити, а якби їх не розбили й вони виграли війну, то життя не буде. Вона мені наводила докази, що по її вражінням, німці ніколи слова не додержать. Я в основі був з нею згідний, але того виразно не міг говорити, бо ж не було в мене певности, що вона мою розмову не донесе Нойманові, а той Гестапо. Нойман був добрий хлопець, розумний, ідеаліст-партієць, вірив Гітлерові все. Він твердив мені, що він бачить ситуацію дуже реально, якою вона й була, але цього не сміє подати вище, бо тоді його розстріляють за дефетизм. Отже, тверезе розглядання ситуації вважалося в партії дефетизмом.

Декілька разів розмовляв я з гестапівцями на тему майбутности малих народів. Вони всі твердили, що малим народам нема рації існування і вони мусять зникнути. Один з них, ревноий партієць, почав виводити свої знання про проекти виселення за Волгу мадярів і румунів, переселення українців частинно в Німеччину на роботи, а частинно на Кубань і про заселення України німцями. Я йому сказав, що от вже цілі роки вони возяться з Познанщиною і ще не вспіли її знімчити й нема в них стільки людей, щоб її заселити. Сказав я йому, що польська проблема взагалі не розв'язана. Він просто сміявся і казав, що поляки будуть зовсім знімчені, також і чехи, італійці зовсім не приходять під увагу, а тільки з французами буде трудніше. Це був образ нової Європи на німецький лад. Вони мріяли про таку Європу, горді за успіхи своєї зброї.

Як вже надобре почалася евакуція Києва і селянські вози масово докотилися до Вінниці, тоді народ почав між собою говорити, що німці могли б мати кращу позицію, якби були використали Україну в боротьбі проти Москви. Тепер уже запізно, ніхто не повірить їхнім обіцянкам. Деякі питали мене, чи в Берліні нема розумніших людей, які повели б боротьбу проти комунізму, як треба, а не так, як її веде Гітлер. На те доводилось давати відповіді. Порівнювали вони берлінських верховодів з урядовцями комісаріятів, які на шапках й уніформах носили масу золотих цяцьок. Вони хотіли тим зробити враження на сіру українську масу. А маса сміялася з того й казала, що за золотими нашивками криється в голові порожнеча. І так воно й дійсно було. Ціле управління України прикривалося золотими нашивками, а в

дійсності це була велика порожнеча. "От, якби вони старалися ділами так нам заімпонувати, то це було б інакше", говорили люди.

Під кінець вересня люди зовсім перестали приходити до комісії. Комісія перенесла виставку документів у видніше місце, до готелю Савой, але й то не помагало. Зробили виставку в приміщеннях гебітскомісаріяту й там сиділи урядовці, але також не помагало. Почали розвідувати в чому діло й довідались, що люди просто боялися заходити до Гестапо. Там їх усі приймали якось непривітно, варта на всіх дивилася як на партизанів, вони там зустрічалися з тими жінками, що масово приносили передачі теперішнім в'язням і т.п. Все це відстрашувало людей, а в додаток большевики наближались. Дехто з людей голосився в міській командатурі, у військових, але звіди їх виправляли до Гестапо, а люди боялися там іти. Комісія під кінець не мала що робити. Розкопки провадилися далі. До німецького війська люди ставилися добре, вірили військовим, зате поліції і комісарам зовсім не довіряли. Тоді поліція і комісари повели були нагінку на партизанів, і це народ знав.

Чимраз частіше гестапівці дискутували між собою справу побороювання партизанів у лісах. Договорились до того, що мали їх викурювати газом. Твердили, що це технічно до переведення. Але чи дійшло до здійснення цього, я не знаю, бо з Вінниці виїхав у половині жовтня 1943 року.

З Києва почали до Вінниці перебиратися і вищі уряди, а в тому й управління цукровою промисловістю. Хотів приїхати сюди і генеральний комісар, та Гестапо спротивилося, казало, що нема місця і небезпечно. Проти того були й комісари з обласного управління, бо тоді вони не могли б спекулювати так, як досі. Те говорив мені один із знайомих комісарів. Навіть райхскомісаріят з Рівного хотів переноситись до Вінниці, але в останньому моменті передумав це.

В одну неділю пішов я сам прогулятись понад Богом вниз до каменя Коцюбинського. Ішов лівим берегом і оглядав гарні околиці. Минув Старе Місто й опинився серед гарної природи. Ходило тут багато вояків, міщан, дівчат і хлопців. Вояки стріляли з пістолів до горобців, дівчата і хлопці забавлялись весело, бачив і я знайомих, запрошували до товариства, але я відмовлявся, хотілось бути самому. Зайшов я досить далеко, а потім зустрінув одного старшину. Він порадив мені не запускатися далеко в

околицю, бо міжу стрінуги партизанів. Я його послухав і повернувся. В одному місці я сів коло пастушків, що лазили по деревах, вважали на свої корови й бавилися по-своєму та дуже часто співали. Розмовляли між собою по-українському й частенько затягували частушки на різні мелодії. Всі вони зі Старого Міста. Прислухуюсь, що вони співають і чую таке:

“Розкинулись рельси широко,  
На них ешельони стоять,  
Вони з України вивозять  
В Германію наших ребят”.

Я тоді розговорився з одним пастушком і він переказав мені цілу пісню. Вона була спеціально складена й дуже добре характеризувала долю українців у Німеччині. Це в дійсності стара, престара пісня моряцько-матроська, але її переробили й вона відповідала духові часу. Записки мої згоріли під час налету на Берлін 22/23 листопада 1943 р. і тому я не міжу переповісти цілої пісні. Співали ті пастушки й інші пісні на ту саму тему. От, таким способом виявлялась нехіль українського населення до модерного невільництва.

Кілька разів переходив я через Старе Місто. Це фактично більше село, що належало до Вінниці. Положене на окремому горбі, зі старою церквою, її було видно в цілій Вінниці, дерев'яні хатки, місцями вкриті бляхою, а в більшості покриті солом'яними стріхами. Коли я туди переходив, чув я тільки українську мову, не чув московської. Кілька разів закримітив таке: підручки, дівчата і хлопці розмовляли з родичами по-українському, як тільки вийшли на вулицю і опинилися самі, тоді між собою говорили тільки по-московському. Спостерігав я двоє дівчат, що причепурившись, пішли гуляти на корзо до Вінниці. Чув я, як вони з мамою перекликалися ще здалека по-українському. Мати казала їм, щоб не пізно приходили вечором додому. Це були сестри. Коло хати ще говорили по-українському, як вийшли на головну вулицю, відразу перейшли на московську мову. От, як далеко пішла русифікація України, мимо українізації міст. Приглядався я тим людям і при роботі. Дома чи на полі розмовляли українською мовою, а як тільки пішли до Вінниці, то вже говорили московською. Про те розмовляв я і зі старшими й з молодшими, вони мені казали, що така була мода за большевиків, діти привикли до того і тепер роблять те саме.



26 вересня 1943 р. підвечір, я повертаючись з-над річки, стрінув свого старого знайомого Мілянчича зі Львова. Хотів з ним порозмовляти, та не вдалося. Він евакувався з Києва з цукровим управлінням і я побачив, що він чомусь то мене побоюється. Він швидко сів у човен і поплив далі рікою. Потім стрічав я ще шкільного товариша Томашівського, також з ним перекинувся кількома словами й на тому закінчилась розмова. Люди чогось боялися, завжди оглядалися при розмові.

Доводилося мені говорити й про те, яка відсоткова кількість населення Вінниці-міста хотіла б повороту большевиків, а яка ні. Оцінки приблизно збігалися на цифрах, що 60% населення за большевиками, це пролетаріят, якому погано жилося за німців і він голодував, а яких 40% не хотіли їх, між ними міська інтелігенція, хоч вона також голодувала і за німців, але все ж таки, вони воліли німців з їхнім бутним поведженням, як большевиків з їхнім жажливим терором.

В кінці вересня курсував по місті дуже популярний анекдот. Казали, що зійшлися разом Гітлер, Сталін і Рузвельт, говорили вони про те, хто вийде переможцем у цій війні. Гітлер твердив, що побідником мусить вийти раса, Сталін казав, що маса, а Рузвельт спокійно посміхався і коротко заявив, що вкінці побідить його каса. Тої побіди бажали собі мешканці Вінниці, навіть ті, що були за большевиками. Якимсь дивним дивом серед народу було переконання, що спасення для України надійде з півдня, з боку Туреччини. Казали, що большевики, англійці й американці розіб'ють німців, а відтак англійці й американці розіб'ють большевиків. Вони мали б прийти з Туреччини і висадитися на півдні України.

Під кінець вересня, гестапівець, що жив зі мною в кімнаті, під вечір приніс величезний плік актів і став їх палити. Я питав його, що це має значити. А він сказав, що начальник Гестапо наказав палити всі протоколи розстріляних у Вінниці людей. Кожний дістав великий плік таких протоколів і під особисту відповідальність мав спалити. Я присівся до нього й помагав йому їх пхати в піч і при тому деякі з них переглядав. Багато було там цікавих речей. Я його тоді спитав, а хіба ж ви не залишаєте в актах десь там у Берліні бодай список людей, що ви їх розстріляли, а він мені відповів, що ніяких списків не залишається і, що вищим урядам відома тільки цифра, скільки людей розстріляно й на тому кінець. Бачив я між актами, що палилися і протоколи

націоналістів, яких Гестапо постріляло, але не вдалось мені нічого врятувати для майбутнього, бо гестапівець дуже спостерігав за тим, щоб все попало в піч. Він виконував наказ.

Одного разу, в кінці вересня, я підійшов до віконця, що при ньому зголошувалися прихожі й відвідувачі, застав я там якогось молодого типа. Я хотів просто сказати вартовому, що я виходжу з казарми, і він це відзначував в окремій записці. Став я ближче прислухатися, а той молодий чоловік показує свої документи і розкажує, що він в дорозі й слідкує за групою націоналістів, яка виїхала з Києва на Луцьк і Львів, а частина в дорозі відлучилася і поїхала на Вінницю. Ту групу мали арештувати і розстріляти в Києві, але вище начальство рішило ще послідувати за ними, щоб відкрити їхні зв'язки по дорозі і в самому Львові. Він просив, щоб йому допомогли, дали ще людей для роботи. Чи йому їх дали, я не знаю і за ким він слідкував, я також не знаю. Пробував той молодий чоловік говорити по-німецьки, але то в нього не виходило, і розмовляв з вартовим фольксдойчером по українськи і по-московськи. У мене вже були деякі зв'язки з місцевими націоналістами і я їх зараз повідомив про той факт, щоб на всякий випадок береглися.

Багато людей, що пізнавали речі своїх рідних на розкопках, зголошувались до комісії, з ними списували протокол і вони просили, щоб всю справу трактувати довірочно, їм це обіцяно. Протоколи писались у чотирьох примірниках, з них один залишався в комісії, один у шефа Гестапо, а решта йшла в центр. Нагло "Дойтче Україне Цайтунг" почало поміщувати витяги з таких протоколів і подавати імена й прізвища людей. Одним словом у цілій роботі показала нещільність. Люди почали приходити до комісії, скаржитись, що їм тепер життя нема, бо місцеві комуністи їх переслідують і погрожують, що вб'ють, як тільки прийдуть большевики. Багато з тих людей не збиралось тікати з німцями, а тепер мусіли щось робити, щоб рятувати життя. Комісія зверталась з тою справою до редакції газети і до Берліну, але нічого вже не можна було вдіяти, все було розконспіроване. Людей видано на поталу большевицькому молохові. Чи ті люди повтікали, чи ні, я не знаю. Сидів у Вінниці на розкопках один есес-кореспондент, завжди п'яний, він збирав усякі можливі відомості й інформації та писав про те все в газетах. Звався він Шмідт. Він перечитував протоколи, але обіцяв про те не писати. Було кілька таких випадків, що він знаючи дійсно

важливі речі, їх таки не публікував, слово додержував. Нещільність сиділа десь вище.

Як почали наближатися большевики, я розмовляв з людьми про те, що їм не подобалось у большевизмі. Більшість згоджувалась зі собою і казала, що большевизм для них цілком сприйнятливий, лише одне несприйнятливе, а саме, це НКВД.

В другій половині вересня і в першій половині жовтня Гестапо почало робити загальні щоденні зведення, що попереднього дня сталося в області, кого вбили, де були партизани і т.п. Я ті зведення читав і мав повний образ дійсності. Вона була незавидна. Німці держались тільки невеличкими групами в містах, а з сіл навіть постягали були пости жандармерії. На цілу область сиділо Гестапо в Вінниці і в сусідній казармі сиділа одна чота моторизованої жандармерії. То було все. У різних містечках сиділо по кількох гестапівців і звичайно ті сили не мали можливості втримати порядку. До того було ще щось дві сотні української поліції у Вінниці, але вона вважалась несполегливою. В самій Вінниці був може збірний полк війська і повно лазаретів. У місті було спокійно, хоч були випадки, що ніччю з-за плота, в темних вуличках, стріляли до німців. На щастя нікого не було вбито, а то були б німці зробили масакру невинного населення під покришкою колективної відповідальності. Під кінець мого побуту наїхало в місто багато війська. Приїхав і маршал Манштайн, що командував групою в Україні й осів у Вінниці зі своїм штабом. Заняв саму середину міста, найкращі доми. Появилось багато штабових старшин, у місті був великий автомобільний рух, що ним керували військові. Серед військових було багато і цивільних авт, а на них втікачі перед большевиками. Військові їх годували й везли далі. Багато цивільних їхало просто на військових автах і танках, хоч останніх було дуже мало. Цілі валки кінних підвод тяглися за німцями. То був не дуже приємний образ. За возами люди тягнули свій скот. На возах діти, старші йшли пішком, все перемучене, обпорошене до неможливості. Всі й всюди питалися, чи стримають німці большевиків на Дніпрі. З людських облич виглядав жах перед невідомим. Одні втікали в напрямі на Галичину й Польщу, другі казали, що краще в Румунію й на Балкани, бо туди напевно большевики не прийдуть, то хотіли в Чехію і Австрію, бо казали, що туди большевиків не пустять англіїці й американці і т.п.

З початку жовтня серед гестапівців пішла чутка, що Вінницю мають проголосити укріпленим військовим пунктом. Тоді звичайно ніхто з міста не міг би вийти. Багато з них почало метушитися і всякими способами старалися вирватися кудись на якісь зовнішні пости. Декому це вдалося. Заметушилась і наша комісія. Почали приготуватися до виїзду. Чекали на дозвіл з Берліну від головного начальника розкопок Клаавса. Такий дозвіл прийшов аж у половині жовтня. Папери вже були в нас на руках і ми були готові виїжджати.

Пробольшевицькі настрої в Вінниці поширилися. Люди вже не крились зі своїми симпатіями до большевиків, особливо молоді. Я говорив з деякими тоді і казали вони, що стара система, тобто большевицька, бо вони іншої не знали, була ліпша як нова. Нова принесла їм розчарування. Фашизм показав себе далеко гіршим, як його представляли большевики в своїй пропаганді. Я пробував повернути їхнє думання на національні рейки, але невдачно, бо вони цього не розуміли. Національні ідеали були їм чужі, в них на першому місці був шлунок, тобто соціальні справи.

Багато розмов мав я з кубанцями, що повтікали перед большевиками. Ті покотом мріяли про Росію і мови не могло бути про якунебудь Україну і Кубань з нею.

Німецькі вояки, що йшли з фронту, розказували, що большевики мають надмір всякої зброї. На українському фронті не помічалось нігде англо-американської зброї, все було советського виробу і в великій кількості. Особливо артилерією вони засипували німецький фронт так, що встоятись було годі, а в німців таких важких гармат було мало. Скаржились на брак артилерії і козацькі відділи.

Доводилось мені розмовляти з кількома українськими інтелігентами і про українські міста. Вони висловлювали скрайню думку, що могла розв'язати проблему України, а саме, що всі українські міста треба понищити разом з їх населенням, на те місце вибудувати нові й подбати, щоб в них осідали тільки українці. Тоді б Україна мала українські міста і позбулася б чужого елемента раз і на завжди, не було б небезпеки русифікації. Большевизм з його тенденцією побільшення міст в Україні знав, що він робить, знав, що він містами русифікує населення, зменшує небезпеку відокремлення України від Росії і паралізує відосередні тенденції села, що в масі було українським і недолюблювало ні чужих йому міст ні москалів, або краще

кацапів. По містах можна звести русифікацію до такої нібито і смішної, а в дійсності правдивої поговірки: "папа турок, мама грек, а я руской челавак". Такого походження була маса зрусифікованих міщан у Вінниці.

Вояки казали мені, що советський фронт має 15 кілометрів товщини. Його можна б легко пробити і гуляти свobodно в советському запіллі, але німцям для того бракувало резерв і машин. За советським фронтом працювали протисовтські партизани і їх німці часом попирали, як вдалося налагодити з ними зв'язок. По вмаршу большевиків ненависть проти німців пропадала, бо большевицька дійсність була страшніша за найстрашніші німецькі жахи.

Як дбали большевики за поширення своєї пропагандивної пісні? Советсько-московські поети і композитори писали тексти і мелодії. Їх зараз вивчали і брали на пластинки. Пластинки фабрикувалися масово і всякий міг дістати собі їх і грамофон. В той спосіб мав у себе в хаті все. Треба признати, що мелодії були гарні, захоплючі в українській і російській мовах співались пісні. Українські національні пісні забувалися, виходили з моди, а деякі то й було небезпечно співати, бо вони в своїй основі, не текстом, були надихані протибольшевицьким українським національним духом.

В першій половині жовтня викрито в Вінниці большевицьку організацію. У зв'язку з тим арештовано около 50 осіб. Центр групи находився в передмісті П'ятничанах. Гестапівці ночами робили облави за членами тієї організації. Що з ними всіма сталося, можна тільки додумуватися, бо в міжчасі я виїхав з міста і не міг простежити за їхньою долею.

Коротко перед виїздом з Вінниці мені вдалося зв'язатись з національною групою українців, яка самочинно діяла в Вінниці. Правда, вона сиділи тихенько, не працювала, але одnodумці час до часу сходилися й намічали методи, що ними треба було б працювати для здійснення ідеалу самостійної України. Мене зведено з начальником групи, советським генералом, що командував корпусом на фронті, попав у полон, з нього втік і переховувався у Вінниці під прізвисьмом звичайного робітника, працюючи в консервному заводі. Розумний чоловік, нічого большевицького в нього не було, навпаки українець хоч куди, свідомий, виразний ворог Росії незалежно від її фарби, була вона біла чи червона. Розмовляв я з ним кілька годин в одній хаті

недалеко від казарм Гестапо. День перед тим говорив я з кількома знайомими, між якими були й працівники міської управи і вони вирішили звести мене з генералом. Вони переконалися, що я таки українець, націоналіст, а не німецький запроданець. Багато справ ми переговорили з генералом, він знаменито орієнтувався в обставинах, знав і про внутрішні роздори організації націоналістів, поважав Бандеру за його завзятість, критикував його непідготованість до акції на Східній Україні, знав полковника Андрія Мельника ще з часів визвольних змагань, поважав його і його політичний такт. В розмові ми застановлялись скільки могло б дати місто Вінниця українських добровольців. Генерал розраховував на приблизно один полк у повному складі. Казав він, що народ несвідомий і багато міщан, що їх большевики навчили слухати і виконувати накази, пішли б в українську армію тільки по-наказу. От створився б український уряд, видав наказ мобілізувати армію то пішли б і воювали б добре. Розмовляли ми і про українські визвольні змагання та їх слабкий відгук у Вінничині, де якраз ті змагання відбувалися. Він мені сказав, що большевики дуже зручно вели свою пропаганду, якщо йде про українців, армію і зокрема Петлюру. Вони існування Петлюри й армії не заперечували, але старались рівночасно поруч з Петлюрою видвигати і класти нарівні різні імена повстанських ватажків, як Махна, Зеленого й інших, що діяли свого часу в Україні. В більшості наводили не геройські чини армії, а якраз негеройські або чисто бандитські, що грабували, вбивали і т.п. Тим вони зуміли викликати серед населення враження, що Петлюра не національний герой, а тільки такий самий бандит, як Махно й інші. Міт про героїство української армії був знищений загальною ненавистю до бандитизму, що дався був добре взнаки населенню. При другій зустрічі з генералом він мав мені розказати дещо з минувшини підпільного протисоветського руху в Україні, а зокрема, про організацію, що про неї я найшов сліди між паперами НКВД при розкопках. До такого побачення не дійшло тому, що за кілька днів я мусів виїздити з Вінниці. Помічником генерала в організаційних справах був сотник большевицької армії, також свідомий українець. Я і зрим мав розмову і він мене звів з генералом. Вони обидва казали, що не підуть з німцями, а залишаться на місцях і будуть далі працювати. "Від німців нам нічого чекати", казали вони. Ми програли війну в

кінці 1941 року, коли то німці пішли форсовно проти українців в Україні. Тоді ж, казав генерал, програли війну з москалями і німці, бо не зуміли використати того захоплення серед українського народу, що постало після прогнання большевиків з України. Нині, казав генерал, українські армії могли б самі держати фронт не тільки під Сталінградом і на Кавказзі, а по цілій Волзі, при німецькій технічній підтримці. Мало того, говорив він, вся та маса українців, й інших національностей, що тепер завзято воювала на боці большевиків, та навіть певна кількість рос'ян, невдоволених режимом, була б перейшла на сторону української армії і воювала б проти Москви. То була б непереможна сила.

Редактор А. П. Трембовецький розказував мені, як то він нишком всунувся у клюб ім. Руданського у Вінниці, і тут свого часу судили повстанчого отамана Волинця. Все те, що він розказував, було невідоме, отже він обіцяв мені все написати, щоб воно не пропало для історії. Волинця присудили на смерть. У тому клюбі частенько за німців давались різні концерти і я був у ньому. Все дуже примітивне. Стара будова. Большевики нічого не збудували, навіть не прикрасили внутрі.

Втікачі з Лівобережжя розказували страшні речі. По шляхах відвороту німецької армії горіли села й міста. Все нищено, а людей виганяли силою та забирали зі собою. Відворот прийшов нагло, отже не багато могли вивезти, а того що не забрали то нищили, палили збіжжя на полях. Забирали зі собою устаткування заводів, або їх нищили. Большевики натомість прийшовши, зараз зганяли всіх чоловіків молодих і старших і гнали їх без зброї на фронт, на німецькі кулемети. Мовляв, ви хотіли німців, то йдіть до німців, як здобудете зброю і з нею повернетеся, тоді спокутуєте свій гріх перед "родіною". Про здобуття зброї не було й мови, безборонні люди гинули від куль німецьких кулеметів. Вороття не було, бо з-заду стояли з кулеметами частини НКВД і підганяли неохочих кулями до наступу на німецькі укріплення.

В половині жовтня наша комісія покинула Вінницю і з нею я виїхав на захід.

## СПИСОК замордованих і зідентифікованих до 7 жовтня 1943 р.

**1. Синявський Іван Романович**, українець, зам.: Савинці, р-н Тростянець.

Протокол обшуку НКВД, з якого слідує, що С. був арештований 14.04.37.

**2. Римша Михайло Петрович**, українець, технік, народж. в Пляховій, р-н Козятин.

Протокол обшуку НКВД, з якого слідує, що Р. був арештований у квітні 1938.

**3. Молодиченко Василь Миколайович**, українець.

Тюремна посвідка ч. 945 з 21.04.38 про відібрання речей і тюремна посвідка про відібрання грошей ч. А. 5023.

**4. Манявський Людвик Зигмунтович**, українець.

Посвідка прийнята до в'язниці НКВД ч. А.281 з 8.01.38.

**5. Меньшик Теодозій Володимирович**, українець, 1907 народження, зам.: Вільшана, р-н Крижопіль.

Протокол обшуку НКВД, з котрого слідує, що М. був арештований 2.04.38.

**6. Підлісний Альбін Олександрович**, українець, колгосп., зам. Росоша, р-н Тиврів.

Протокол обшуку НКВД, з котрого слідує, що П. був арештований 10.04.38.

**7. Дубенюк Василь Кирилович**, українець.

Посвідка НКВД з 3.03.38 про відібрання грошей.

**8. Бевз (нечітко) Григорій Павлович**, українець, 33 роки, м. зам.: Шкуринці, р-н Вінниця.

Лікарське свідоцтво про стан здоров'я Б.

**9. Денисюк Семен Трофимович**, українець, зам.: Савинці, р-н Тростянець.

Протокол обшуку НКВД, з котрого слідує, що Д. був арештований 14.04.38.

**10. Бабулевич Олександр Йосипович**, українець, зам.: Шпиків, р-н Шпиків.

Протокол обшуку НКВД, з котрого слідує, що Б. був арештований 12.03.38.

**11. Сплавський Самуїл Федорович**, українець, колгосп., зам.: Тростянець.

Протокол обшуку НКВД, з котрого слідує, що С. був арештований 6.04.38.

**12. Маковський Лукаш Андрійович**, українець, колгосп., зам.: Олександрівка, р-н Тростянець.

2 посвідки про вплату премії на ubezpieчення життя за листопад і грудень 1937 і покликання на розправу народного суду 3.04.38 у Тростянці.



**13. Михайлюк Клим Іванович**, українець, колгосп., зам.: Зарванці, р-н Вінниця.

Знайдена записка до жінки, в котрій М. звинувачує різні особи, що вони спричинили його арешт. Дружина Марія Петрівна М. крім того пізнала ногавиці і хусточку до носа з монограмами свого чоловіка.

**14. Кучер Петро Миронович**, українець, зам.: Ново-Ободівка, р-н Ободівка.

Протокол обшуку НКВД, з котрого слідує, що К. був арештований 29.03.38.

**15. Янишевський Дмитро Семенович**, українець, зам.: Демівка, р-н Ольгопіль.

Протокол обшуку НКВД, з котрого слідує, що Я. був арештований 10.02.38.

**16. Ориміщенко Андрій Кіндратович**, українець, зам.: Ново-Ободівка, р-н Ободівка.

Протокол обшуку НКВД, з котрого слідує, що О. був арештований 20.03.38.

**17. Лукіянічук С.Г.**, українець, зам.: Тульчин.

Посвідка НКВД—Тульчин про відібрання грошей з 8.03.38.

**18. Ольховський Петро Дмитрович**, 30 років, українець, пекар, зам.: Вінниця.

Арештований у грудні 1937 р. Дружина Олена О. пізнала сорочку чоловіка.

**19. Дзевановський Василь Константинович**, 28 років,

українець, банковий книговод, зам.: Вінниця.

Дружина пізнала тіло і одіж. Арештований 9.05.38.

**20. Бобик Хведір Трохимович**, 62 роки, українець, колгосп., зам.: Лозна, р-н Уланів.

Швагрова дочка Килина пізнала сорочку і Біблію Б.

**21. Сидорук Михайло**, 33 роки, українець, колгосп., зам.: Лозна, р-н Уланів.

Арештований у грудні 1939 р. Рідні пізнали тіло по одезі.

**22. Григорук Дем'ян Онуфрійович**, українець, колгосп., зам.: Борків, р-н Літин.

Арештований 2.04.38. Дружина пізнала сорочку Г.

**23. Козак Василь Іванович**, українець, книговод, зам.: Вінниця.

Арештований 26.10.37. Дружина Настасія К. пізнала чоловіка по ампутованій руці.

**24. Кваст Ендрик Рудольфович**, фольксдойчер, колгосп. шофер, зам.: Комарівка, р-н Теплик.

Арештований 14.12.37. Дружина Горпина К. пізнала свого чоловіка по одезі.

**25. Гаштелян Франц Броніславович**, 47 років, українець, інженер, зам.: Вінниця.

Арештований 10.10.37. Дружина Лонгіна Г. пізнала свого чоловіка по ногавицях.

**26. Гарлінський Казимир Антонович**, українець, кухар, зам.: Вінниця.

Арештований 24.04.38. Дружина Марія пізнала свого чоловіка по рушнику і частинах білля.

**27. Северин Олександр Павлович**, українець, книговод, зам.: Вінниця.

Арештований 24.04.38. Дочка Олена пізнала свого батька по частинах білля.

**28. Соломон Станислав Йосипович**, 46 років, українець, швець, зам.: Вінниця.

Арештований 19.11.37. Дружина пізнала по шапці і маринарці.

**29. Коцюбинський Іван Павлович**, українець, колгосп., зам.: Вінниця.

Арештований в грудні 1937 р. Розпізнав по сорочці і убранні брат Леонтин К.

**30. Косовський Кіндрат Кирилович**, 59 років, українець, колгосп., зам.: Медвеже Ушко, р-н Вінниця. Арештований 5.12.37. Дружина Люба пізнала його по спідньому біллі.

**31. Добрянський Володимир**, українець, колгосп., зам.: Пултовці, р-н Жмеринка. Дружина Євдоха Д. пізнала по верхній ноші.

**32. Коновальчук Семен Петрович**, 36 років, українець, колгосп., зам.: Тепленьки, р-н Вінниця. Арештований в грудні 1937. Дружина Марія К. пізнала по штанях.

**33. Наруцький Антін Францович**, українець, робітник, зам.: Вінниця

Арештований в грудні 1937 р. Дружина Татяна Н. пізнала по спідньому біллі.

**34. Яніцький Віктор Іванович**, українець, телеграфіст, зам.: Жмеринка.

Арештований в березні 1938 р. Дружина Ольга пізнала по шапці.

**35. Хархута Іван Данилович**, поляк, залізничний робітник, зам.: Стрижавка, р-н Вінниця. арештований 17.02.38. Дружина Юзефа пізнала по спідньому біллі.

**36. Обливач Василь Терешків**, українець, колгосп., зам.: Лука, р-н Вороновиця.

Арештований 14.04.38. Пізнала дружина Домініка по плащі і шапці.

**37. Кириченко Соловій Кирилович**, українець, колгосп., зам.: Лука, р-н Вороновиця.

Арештований 30.04.38. Дружина Палажка К. пізнала фільцовий чобіт чоловіка.

**38. Трегубчак Пилип Іванович**, 33 роки, українець, колгосп., зам.: Глибочок, р-н Теплик.

Арештований 13.02.38. Дружина Карина Т. пізнала по біллі.

**39. Довгань Гаріон Кирилович**, 28 років, українець, колгосп., зам.: Глибочок, р-н Теплик.

Арештований 23.03.38. Дружина Явдоха пізнала тіло чоловіка по штанях.

**40. Галабурда Тадеуш Фелікс-ович**, українець, робітник, зам.: Вітава, р-н Гнівань.

Арештований весною 1938.  
Дружина Броніслава Г. пізнала плащ чоловіка.

**41. Ромішовський Павло Григорович**, українець, слюсар, зам.: Вітава, р-н Гнівань.

Арешт. 5.01.38. Дружина Антоніна Р. пізнала сорочку чоловіка.

**42. Деденик Фока**, українець, колгосп., зам.: Війтівці, р-н Хмільник.

Арешт. 7.02.38. Рідні Д. пізнали частини його одержі.

**43. Задорожник Олександр Калеників**, українець, колгосп., зам.: Війтівці, р-н Хмільник.

Арешт. 14.05.38. Члени родини розпізнали частини одягу З.

**44. Кузьмук Максим Корнійович**, 43 роки, українець, колгосп., зам.: Пагурці, р-н Уланів.

Арешт. 25.04.37. Дружина Уляна пізнала білизну чоловіка.

**45. Кузьмук Михалко Григорович**, 19 років, українець, колгосп., зам.: Пагурці, р-н Уланів.

Арешт. 25.04.37. Мати пізнала плащ сина.

**46. Лехов Семен Гнатович**, 38 років, українець, колгосп., зам.: Гатка, р-н Уланів.

Арешт. 26.04.37. Дружина Ганна пізнала дощевик чоловіка.

**47. Паліаруш, Харитон Григорович**, українець, колгосп., зам.: Дяківці, р-н Літин.

Арешт. 17.09.37. Дружина Фросина пізнала плащ чоловіка.

**48. Дубчак Лука Васильович**, українець, робітник, зам. Вінниця.

Арешт. 3.06.38. Дружина Ольга пізнала убрання чоловіка.

**49. Місак Омелько Андрійович**, українець, колгосп., зам.: Михайлівка, р-н Вінниця.

Арешт. 4.03.38. Дружина Фросина пізнала плащ і шапку чоловіка.

**50. Юрченко Дмитро Микитович**, українець, колгосп., зам.: Селище, р-н Немирів.

Арешт. 25.04.38. Дружина Домініка пізнала теплу куртку чоловіка.

**51. Угльниця Дмитро**, українець, колгосп., зам.: Вітава, р-н Тиврів.

Посвідка районного комітету в Тиврові про звільнення від м'ясопоставки.

Дата виставлення посвідки 4.12.35.

**52. Поташков Саша Васильович**, українець, ветеринар, зам.: Гайсин.

Посвідка про зайняття, що П. працював ветеринарем. Посвідка з 3.12.36 про зарахування податку від коней.

**Клопоцький**, українець, зам.: р-н Погребище.

Посвідка в'язниці НКВД з 25.04.37 з підписом К.

**54. Кармінський Петро**, українець, колгосп.

Посвідка НКВД з 22.11.37, що К. був приміщений у в'язниці і там працював.

**55. Яворський Севастіян**, українець, нар. 1884, господар, Дорогоще, р-н Заслав.

Посвідка заплачення податку Я.

виставлена Сільрадою у Дорогощанську 7.09.33 і членська виказка ч. 6928 виставлена на ім'я Я. підприємством у районі Славути.

**56. Гавіловський Константин Павлович**, українець, інж. МТС, зам.: Ободівка.

Виказка на ім'я Г. виставлена Народнім Комісаріатом Господарства (1936).

**57. Нечипорук Петро Г.**, українець, зам.: Франтовка, р-н Оратів.

Сумка на хліб з іменем Н.

**58. Рудоман Василь Федорович**, українець, господар, зам.: Франтовка, р-н Оратів.

Дружина Явдоха Р. пізнала сумку на хліб і сорочку свого чоловіка.

**59. Гончар Е. С.**, українець.

Плащ з іменем Г. у спідній кишені.

**60. Паламарчук, Саша**, українець. Сумка на хліб з іменем П.

**61. Камінський В. П.**, українець, 50 років, шофер і механік, зам.: Гайсин.

Дружина Домка К. пізнала плащ чоловіка і на підштанцях усталено ім'я К. Арештований 5.04.38.

**62. Починок Семен Федорович**, українець, зам.: Франтовка, р-н Оратів.

Сумка на хліб з іменем П.

**63. Литвиненко**, українець.

Сумка на хліб з іменем Л. і з написом 2.03.38.

**64. Рогальський**

Сорочка з іменем Р.

**65. Комар**, українець.

Мішок на одяжку з іменем К.

**66. Куц**, українець.

Спідня сорочка з іменем К.

**67. Кучерук Вячеслав**, 28 років, колгосп., зам.: Замчиці, р-н Немирів.

Мати Марія К. пізнала кожух сина. Арешт. у грудні 1937.

**68. Якубовський Боніфат Васильович**, 65 років, поляк, колгосп., зам.: Війтівці, р-н Хмільник.

Дружина Павліна Я. пізнала куртку чоловіка. Арешт. 18.04.38.

**69. Котик Трофим**, українець, учитель, зам.: Степашки, р-н Гайсин.

Дружина К. розпізнала тіло і хусточку чоловіка. Арештований 1.02.38.

**70. Фютак Станислав Едвардович**, українець, колгосп., зам.: Селище, р-н Немирів.

Арешт. 24.11.37. Дружина Марія Ф. пізнала куртку і сорочку чоловіка.

**71. Брунецький Йосиф Фелікс-ович**, 55 років, поляк, колгосп., зам.: Пустоха, р-н Козятин.

Дружина Антонія Б. пізнала кожух чоловіка. Арешт. 1.01.38.

**72. Пилипенко Андрій Іванович**, українець, урядник, зам.: Вінниця. Арешт. 22.03.38. Дружина Ксеня П. пізнала верхню сорочку чоловіка.

**73. Стрілецький Болеслав Іванович**, нар. 1904 р., поляк, урядник, зам.: Бригідівка, р-н Бар.

Арешт. 27.11.37. Дружина Емілія С. пізнала куртку чоловіка.

**74. Баліцький Рафаїл Кирилович**, 45 років, господар, зам.: Бригідівка, р-н Бар.

Арешт. 27.11.37. Дружина Марцеліна пізнала куртку чоловіка.

**75. Федорович Іван Миколайович**, 38 років, господар, зам.: Бригідівка, р-н Бар.

Арештований 27.11.37. Дружина Марія Ф. пізнала куртку чоловіка.

**76. Хмільовський Митрофан Семенович**, поляк, робітник, зам.: Бригідівка, р-н Бар.

Арешт. 27.11.37. Дружина Цецилія Х. пізнала мішок з монограмом нарисованим чоловіком, який при арештуванні він забрав з собою.

**77. Маринович Йосиф Яковлевич**, поляк, господар, зам.: Бригідівка, р-н Бар.

Арешт. 27.11.37. Дружина Ангеля М. пізнала спідню сорочку чоловіка.

**78. Радецький Михайло Іванович**, поляк, господар, зам.: Бригідівка, р-н Бар.

Арешт. 27.11.37. Дружина Петруня Р. пізнала накривало чоловіка.

**79. Ковбасюк Данило Кіндратович**, українець, робітник, зам.: Тирлівка, р-н Джулинка.

Арешт. 15.04.38. Дружина Ольга К. пізнала жакет чоловіка.

**80. Ванджула Павло Семенович**, українець, 53 роки, колгосп., зам.: Мізяківські Хутори, р-н Вінниця.

Арешт. 27.12.37. Дружина Харитина В. пізнала куртку і кожух чоловіка.

**81. Усатий Іван Олександрович**, українець, 40 років, колгосп., зам.: Іванівка, р-н Бар.

Арешт. у вересні 1939. Дружина Олександра У. пізнала сорочку чоловіка.

**82. Глушко Адам Йосипович**, поляк, 35 років, колгосп., зам.: Чемериський Хутір, р-н Бар.

Арешт. 22.12.37. Дружина Розалія Г. пізнала підштанці чоловіка.

**83. Глушко Войцех Адамович**, поляк, 52 роки, колгосп., зам.: Чемериський Хутір, р-н Бар.

Арешт. 23.12.37. Дружина Марія пізнала куртку і верхню сорочку чоловіка.

**84. Самосенко Войцех Юзефович**, поляк, 51 років, колгосп., зам.: Чемериський Хутір, р-н Бар.

Арешт. 23.12.37. Дружина Петрунеля пізнала куртку чоловіка.

**85. Степанкевич Ян Янович**, поляк, 40 років, колгосп., зам.: Чемериський Хутір, р-н Бар.

Арешт. 24.12.37. Дружина Катерина Ст. пізнала штанці чоловіка.

**86. Прибега Павло Пилипович**, українець, колгосп., зам.: Лука Мелешківська, р-н Вінниця.

Арешт. 24.12.37. Дружина Марія П. пізнала сорочку чоловіка.

**87. Дульський**, українець. Підштанці з іменем Д.

**88. Склярук**, українець. Сорочка з іменем С.

**89. Маліцкі Антон Янович**, поляк, лісничий, зам.: Адамівка, р-н Бар. Арешт. у грудні 1937. Дружина Ганна М. пізнала кожух чоловіка.

**90. Гуменюк Антін Захарович**, українець колгосп., бригадир, зам.: Михайлівка, р-н Гайсин. Арешт. 20.04.38. Дружина Лікерія Г. пізнала дощевик чоловіка.

**91. Неборащук Матвій Бартоломієвич**, урядник, зам.: Михайлівка, р-н Гайсин. Арешт. 9.02.38. Дружина Марія пізнала куртку чоловіка.

**92. Дзюбинський Трохим**, українець колгосп. бригадир, зам.: Михайлівка, р-н Гайсин. Арешт. 20.03.38. Дружина Ярина Д. пізнала одіж чоловіка.

**93. Богуцький Казимир Янович**, Дружина Домініка Б. пізнала торбу на білля взяту чоловіком при арештуванні.

**94. Плаксій Карпо Панасович**, українець, учитель, зам.: Бабин, р-н Ілінці. Арешт. 25.04.38. Дружина Євгенія пізнала куртку чоловіка.

**95. Мариндас Максим**, українець, колгосп., зам.: Борки, р-н Літин. Арешт. 16.04.37. Дружина Марія М. пізнала футро і шапку чоловіка.

**96. Козачок Василь Семенович**, українець, колгосп., зам.: Борки, р-н Літин. Арешт. 16.04.37. Дружина Явдоха К. пізнала куртку і шапку чоловіка.

**97. Вальков Мехтод Михайлович**,

зам.: Борки, р-н Літин. Арешт. 16.04.37. Дружина Юстина В. пізнала верхню сорочку чоловіка.

**98. Петлінський Фелікс Яковлевич**, поляк, 48 років, колгосп., зам.: Ксаверівка, р-н Вінниця. Арешт. 1.01.28. Дружина Марцелена П. пізнала куртку чоловіка.

**99. Овчаренко Лазар Степанович**, українець, 52 роки, колгосп., зам.: Демидівка, р-н Браїлів. Арешт. 18.02.38. Дружина Марія О. пізнала верхню сорочку (касок) чоловіка

**100. Байсан Ілько Іванович**, колгосп., зам.: Курилів, р-н Хмільник. Арешт. у жовтні 1937. Дружина Фросина Б. пізнала верхню сорочку (касок) чоловіка.

**101. Мартинюк Сильвестер Романович**, українець, урядник, зам.: Лука Мелешківська, р-н Вінниця. Арешт. 24.12.37. Дружина Олена М. пізнала штани, куртку і підштанці чоловіка.

**102. Мартинюк Василь Романович**, українець, колгосп., зам.: Лука Мелешківська, р-н Вінниця. Арешт. 24.12.37. Дружина Фрозіна М. пізнала куртку чоловіка.

**103. Кравець Адам Кирилович**, поляк, колгосп., зам.: Гранів, р-н Гусятин. Арешт. 4.01.38. Дружина Марія К. пізнала жакет чоловіка.

**104. Бондар Микола Петрович**, українець, колгосп., зам.: Гранів, р-н Гусятин.

Арешт. 25.10.37. Дружина Марія Б. пізнала куртку чоловіка.

**105. Іваницький Аполінарій Климович**, українець, колгосп., зам.: Куманівка, р-н Махлівка.

Арешт. 8.09.37. Дружина Аделя І. пізнала сорочку чоловіка.

**106. Бондар Федір Арсенійович**, українець, 45 років, дир. школи, зам.: Курилівка, р-н Хмільник.

Арешт. 27.12.37. Дружина Олена Б. пізнала куртку і верхню сорочку (касак) чоловіка.

**107. Квасніцкі Домінік Домінікович**, поляк, 66 років, бляхар, зам.: Соболівка, р-н Теплик.

Арешт. 9.09.39. Дружина Євгенія пізнала верхню сорочку (касак) і хусточку чоловіка.

**108. Бондар Гаріон Петрович**, українець, колгосп., зам.: Гранів, р-н Гайсин.

Арешт. 4.01.38. Дружина Палажка Б. пізнала кожух і ремінець чоловіка.

**109. Гараш Франц Карлович**, поляк, 37 років, книговод, зам.: Соболівка, р-н Теплик.

Арешт. 19.08.37. Дружина Євгенія Г. пізнала верхню сорочку (касак) чоловіка.

**110. Хоменко Олекса**, українець, 45 років, нач. залізничної станції, зам.: Немирів.

Арешт. 1937. Дружина Х. пізнала штани чоловіка.

**111. Кашук Марко Ількович**, українець, 47 років, колгосп., зам.:

Гранів, р-н Гайсин.

Арешт. 15.12.37. Дружина Тереса К. пізнала штани чоловіка.

**112. Дубовий Олекса Федорович**, 27 років, урядник, зам.: Піщанка.

Арешт. 1938. Дружина Катерина Д. пізнала штани чоловіка.

**113. Федань Іван Васильович**, українець, 28 років, колгосп., зам.: Війтівці, р-н Хмільник.

Арешт. 22.04.38. Дружина Марія Ф. пізнала кожух чоловіка.

**114. Буркацька Марія Вікторівна**, українка, 42 роки, повитуха, зам.: Соболівка, р-н Теплик.

Арешт. 29.09.37. Приятелька Б. Євгенія Гараш пізнала тіло і одяг Б.

**115. Кравчик Франц Себастьянович**, поляк 51 років, робітник, зам.: Куна, р-н Гайсин.

Арешт. 20.09.38. Дружина Текля А. пізнала куртку чоловіка.

**116. Ясенчук Федір Михайлович**, 39 років, колгосп. бригадир, зам.: Куна, р-н Гайсин.

Арешт. 7.04.37. Дружина Дарія Я. пізнала сорочку і хусточку чоловіка.

**117. Порохня Іван Филімонович**, українець 37 років, колгосп., зам.: Мізяківські Хутори, р-н Вінниця.

Арешт. 24.12.37. Дружина Степаніна П. пізнала кожух чоловіка.

**118. Новіцкі Франц Янович**, поляк, 42 роки, колгосп., зам.: Самгородок.

Арешт. 17.04.38. Жінка Кароліна Н. пізнала жакет (ватовану куртку) чоловіка.

**119. Хоменчук Іван Юхимович**, українець, 37 років, колгосп., зам.: Татарське Селище, р-н Козятин. Арешт. 20.02.37. Дружина Марія Х. пізнала штани і сорочку чоловіка.

**120. Омелянюк Лаврентій Васильович**, українець, 46 років, колгосп., зам.: Татарське Селище, р-н Козятин. Арешт. 20.03.38. Дружина Юлія О. пізнала торбину на хліб і хусточку чоловіка.

**121. Маляренко Федір Семенович** українець, 45 років, колгосп., зам.: Стрижавка, р-н Вінниця. Арешт. 24.12.37. Дружина Танаська М. пізнала пульвер чоловіка.

**122. Глушко Юзеф Мартинович**, 33 роки, колгосп., зам.: Чемериський Хутір, р-н Бар. Арешт. 22.12.37. Дружина Марія Г. пізнала куртку чоловіка.

**123. Угльниця Антін**, українець, 47 років, книговод, зам.: Вітава, р-н Гнівань. Арешт. 1938. Дружина Ніна У. пізнала плащ чоловіка.

**124. Гончар Василь Пилипович**, українець, урядник, зам.: Вовчок, р-н Немирів. Арешт. 3.02.37. Дружина Ірена Г. пізнала верхню сорочку (касак) чоловіка.

**125. Червінський Віктор Павлович**, українець, 55 років, колгосп., зам.: Сабалівка, р-н Монастирище.

Арешт. 20.04.38. Дружина Вікторія Т. пізнала куртку і штани чоловіка.

**126. Козолуп Арехта Іванович**, українець, 50 років, колгосп., зам.: Вовчок, р-н Немирів. Арешт. 5.03.38. Дружина Ганя К. пізнала штани чоловіка.

**127. Борачук Авксентій Трохимович**, українець, 63 років, духовник, зам.: Соболівка, р-н Теплик. Арешт. 7.07.37. Дочка Віра Б. пізнала кожух батька.

**128. Просоловскі Станислав Станиславович**, поляк, книговод, зам.: Вороновиця. Арешт. 6.01.38. Дружина Антоніна П. пізнала футро чоловіка.

**129. Стадник Василь Григорович**, українець, 40 років, колгосп. бригадир, зам.: Біличин, р-н Бар. Арешт. 20.03.38. Дружина пізнала тіло чоловіка.

**130. Критюк Андрій Корнійович**, українець, 42 роки, колгосп., зам.: Біличин, р-н Бар. Арешт. у квітні 1938. Дружина К. пізнала тіло чоловіка.

**131. Гуцулюк**, українець, 42 роки, колгосп., зам.: Біличин, р-н Бар. Арешт. 15.03.38. Дружина пізнала тіло чоловіка по одезі.

**132. Кричук Іван Корнійович**, українець, 30 років, колгосп., зам.: Біличин, р-н Бар. Арешт. 15.03.38. Дружина Агафія К. пізнала тіло чоловіка по одезі.



**133. Іванюк Данило Микитович**, українець, 45 років, зам.: Глухівці, р-н Махнівка.

Арешт. 27.02.37. Дружина Текля І. пізнала одіж чоловіка.

**134. Франко Дмитро Павлович**, українець, 48 років, урядник, зам.: Глухівці, р-н Махнівка.

Арешт. у березні 1938. Дружина Ф. пізнала одіж чоловіка.

**135. Відерський Микита**, українець, 50 років, колгосп. ветеринар, зам.: Рогинці, р-н Уланів.

Арешт. у квітні 1938. Дружина Елінія В. пізнала одіж чоловіка.

**136. Бобинчук Василь**, українець, 41 рік, колгосп. урядник, зам.: Михайлівка, р-н Гайсин.

Арешт. у квітні 1938. Дружина Розіна Б. пізнала плащ чоловіка.

**137. Чайковскі Юзеф**, поляк, 27 років, залізничний робітник, зам.: Козятин.

Арешт. 22.02.38. Мати Розалія Ч. пізнала тіло сина.

**138. Сорочинські Леон**, поляк, 1905 народж., зам.: Пустоха, р-н Козятин.

Арешт. у грудні 1937. Дружина Варвара С. пізнала плащ чоловіка.

**139. Корсик Льонько**, українець, 30 років, робітник, зам.: Земки, р-н Хмільник.

Арешт. у грудні 1937. Дружина пізнала верхню куртку чоловіка.

**140. Подгородецький Альбін**, поляк, 36 років, робітник, зам.: Земки, р-н Хмільник.

Арешт. на Різдво 1937. Дружина Софія П. пізнала куртку чоловіка.

**141. Міськевич Дмитро Теофанович**, українець, 18.05.1890 нар., духовник, зам.: Брацлав, р-н Тучин.

Арешт. 2.12.37. Дружина Ольга М. пізнала кожух чоловіка.

**142. Пекарський Осип**, українець, 57 років, колгосп., зам.: Немирів. Арешт. 1937. Дружина Євгенія П. пізнала убрання і хутряну шапку чоловіка.

**143. Семенюк Михайло**, українець 57 років, колгосп., зам.: Бугиків, р-н Немирів.

Арешт. у березні 1938. Дружина Ірена пізнала хутрянний жакет чоловіка.

**144. Шмельцер Франц**, поляк, робітник, зам.: Козачівка, р-н Браїлів.

Арешт. 20.06.38. Дружина Антонія Ш. пізнала куртку чоловіка.

**145. Прусак Іван**, українець, 39 років, колгосп., зам.: Верхівка, р-н Бар.

Арешт. 24.03.37. Дружина Олександра П. пізнала дощовик чоловіка.

**146. Матій Іван**, українець, 45 років, колгосп., зам.: Верхівка, р-н Бар.

Арешт. у квітні 1937. Дружина Марія М. пізнала куртку чоловіка.

**147. Мельник Василь**, українець, 47 років, колгосп., зам.: Верхівка, р-н Бар.

Арешт. весною 1937. Дружина Ганя М. пізнала футро чоловіка.

**148. Білодай Гнат**, українець, зам.: Дятківці, р-н Джулинка.

Протокол обшуку НКВД, з якого слідує, що Б. був арештований 4.02.38.

**149. Поліщук Лев**, українець.

Посвідка отримання 597 рублів Райвиконкомом Липовець від П.

**150. Гоба Ксеня**, українка, зам.: Кульчинка, р-н Антоніни.

Посвідка заплата податку за 1938 рік.

**151. Гоба Михайло**, українець, робітник, зам.: Кульчинка, р-н Антоніни.

Посвідка заплата податку за роки 1925-28, а також особиста виказка ч: 434, виставлена 26.03.33 в Дніпропетровську, з котрої слідує, що Г. працював у монтажному бюро.

**152. Басник Володимир Дмитрович**, українець, урядник, зам.: Бар. Виказка цукроварні в Барі з 2.09.34, з котрої слідує, що Б. там працював, дальше "Гельдбірзе", і поквітування з датою 14.03.38.

**153. Харчук Іван**, українець, 1902 народж., книговод, зам.: Вінниця. Перепустка з датою 1.08.34 а також членська виказка фабрики ч. 0 293 324.

**154. Петров Володимир**, українець.

Виказка зі знімком ч. 812, з котрої слідує, що П. працював у залізничній дирекції в Томську.

**155. Радецькі Ян Станіславович**, 46 років, колгосп., зам.: Завадівка, р-н Теплик.

Арешт. у грудні 1937. Дружина Вікторія Р. пізнала куртку і верхню сорочку чоловіка.

**156. Штеренберг М. Г.**, урядник, зам.: Вінниця.

Посвідка ч.12 Об'єднання державних цукрових господарств і письмо з 3.01.34. до начальника станцій в Калинівці з проханням приготувати 7 товарних вагонів для транспорту дерева з малої станції в Кароліні до Вінниці.

**157. Ковальський Василь**, українець, 1884 народж., господар, зам.: Писарівка, р-н Вінниця.

Посвідка ч.2375 з 20.11.31 комунального господарства Вінниці.

**158. Радецька Ольга Гаврилівна**, українка, зам.: Михайлівці, р-н Муровані Курилівці.

Членська виказка кооперативи Михайлівці ч.1191, з котрої очевидним є, що Р. була викресленою з членів.

**159. Радецький Олекса**, українець зам.: Михайлівці, р-н Муровані Курилівці.

Членська виказка профспілки Михайлівці.

**160. Чернявський Амвросій Іванович**, нар. 1912 р., Шиловці, р-н Хотин, зам.: Шиловці. Виписка з присуду Військового трибуналу Округи Київ з 8.08.40 у Вінниці, що Ч. був присуджений до кари смерти.

**161. Орловський Антін Лукич**, українець, нар. 3.03.1902 в Купині, урядник МТС, зам.: Вінниця. Посвідка і свідчення до 17.08.37. а також карта про лікарське обслідування О.

**162. Сулковський Владислав Іванович**, нар. 1874 в р-ні Крохів, зам.: Соколівка, р-н Крижопіль. Членська виказка ч.0 821 322 протиповітряної оборони і посвідка цукроварні в Соколівці з 6.01.37, з котрої слідує, що С. працював там інженером.

**163. Лопатинський Михайло**, 1905 народж., колгосп. Військовий пропуск, з котрого слідує, що Л. був звільнений з армії.

**164. Свідзінський Олександр**, українець, 43 роки, торговельний інспектор, зам.: Вінниця. Арешт. 10.03.38. Службова виказка (зольдбух) Червоної Армії, виставлена у грудні 1937 у Вінниці.

**165. Горшков Володимир Григорович**, книговод, зам.: Франтовка, р-н Оратів. Арешт. 16.04.38. Дружина Явдоха Г. пізнала куртку чоловіка.

**166. Трифонов Михайло**, зам.: Старо-Константинів. Частини військового пропуску

виставленого в Старо-Константиніві.

**167. Клодніцький Зигисмунд**, 1904 народж. Формуляр, з котрого є очевидним що К. був переданий судові.

**168. Вертишко Фа.**, українець, зам.: Могилів Подільський. Верх папіросниці з вигравірованим "В'язниця 14.10.37 Вертишко Фа., М.П." (Могилів Подільський).

**169. Боднавський Юлько**, зам.: Тростянець. Протокол обшуку НКВД з 2.11.37 ч.137.

**170. Мрищук Олексій Юхимович**, українець, зам.: р-н Липовець. Протокол обшуку НКВД з 14.02.38 в котрому зазначено, що М. арештовано.

**171. Кулак Лонгин Павлович**, українець, швець, зам.: Франтовка, р-н Оратів. Арешт. 16.04.38. Дружина Парашка К. пізнала сорочку чоловіка.

**172. Нетребчук Іван**, українець, 53 роки, учитель, зам.: Вікнина, р-н Вінниця. Арешт. у жовтні 1938. Дружина Софія Н. пізнала штани чоловіка.

**173. Кравчук Вікентій**, українець, 54 роки, колгосп., зам.: Сеперівці (Запарівці), р-н Бар. Арешт. 37. Дружина Марія К. пізнала спідне білля чоловіка.

**174. Хомчак Степан**, українець, 46 років, колгосп. ветеринар, зам.: Северівка, р-н Бар. Арешт. у лютому 38. Дружина

Антошка Х. пізнала куртку чоловіка.

**175. Головатюк Сергій Іванович**, українець, візник, зам.: Крушинівка, р-н Балта.

Арешт. 5.04.38. Дружина Юстина Г. пізнала сорочку чоловіка.

**176. Усов Микола**, українець, 45 років, столяр, зам.: Теофілівка, р-н Джулинка.

Арешт. 1.01.38. Дружина Агафія У. пізнала куртку, торбину на хліб і спідне білля чоловіка.

**177. Антонюк Степан**, поляк, 46 років, колгосп., зам.: Польні Берлинці, р-н Муровані Курилівці. Арешт. 20.06.38. Дружина Руза А. пізнала власної роботи сорочку чоловіка.

**178. Андрієвський Франц**, українець, 50 років, сторож, зам.: Заліка, р-н Уланів.

Арешт. у жовтні 1937. Дружина Марія А. пізнала куртку чоловіка по матеріялі і гудзиках, а також хусточку в одезі на тілі.

**179. Берфт**, 56 років, колгосп., зам.: Чубарівка, р-н Жмеринка. Арешт. 38. Дружина Б. пізнала нею зроблену хусточку.

**180. Годлевський Антін**, українець, 56 років, паравозний машиніст, зам.: Жмеринка.

Арешт. 13.05.38. Дружина Катерина Г. пізнала власноручно виплетену сорочку і ватовану куртку чоловіка.

**181. Соловійов Андрій**, українець, 47 років, урядник, зам.: Ситківці. Арешт. 17.05.38. Дружина С. пізнала тіло чоловіка а також

вишиту хусточку з монограмом "А.С."

**182. Білецький Леонід**, українець, 35 років, пісоруб, раніше духовник, зам.: Широка Гребля, р-н Вінниця.

Арешт. 24.09.37. Дружина Дарія Б. пізнала власноручно вшитий бронзовий одяг чоловіка.

**183. Антоняк Григорій**, українець, шофер, зам.: Широка Гребля, р-н Вінниця.

Арешт. 26.03.38. Дружина А. пізнала сорочку чоловіка по вишиванні і латанні.

**184. Соломон Василь**, українець, 1905 народж., духовник, зам.: Вінниця.

Арешт. 15.12.37. Мати Катерина С. пізнала спідне білля, плащ, хусточку свого сина.

**185. Михайловський Альбін Янович**, українець, 38 років, колгосп., зам.: Соколівка, р-н Уланів.

Арешт. 18.11.37. Дружина Марія М. пізнала куртку чоловіка.

**186. Домашевський Владислав**, 1911 народж. у Слобіді Лісовій, колгосп., зам.: Слобідка Лісова, р-н Янушполь.

Арешт. 22.06.38. Дружина Юзефа Д. пізнала куртку чоловіка.

**187. Мазора Василь Олексович**, українець, 1918, народж., колгосп., зам.: Потоки, р-н Жмеринка.

Арешт. 27.04.38. Мати Тетяна Сайка пізнала плащ сина.

**188. Грушковський Петро С.**, українець, 63 роки, колгосп., зам.:

Городниця, р-н Немирів.  
Арешт. у жовтні 1937. Дочка  
Галина Г. пізнала батькову шапку.

**189. Шевчук Іван**, українець, 48  
років, шофер, зам.: Гайсин.  
Арешт. 13.12.35. Дружина Олена  
Ш. пізнала спідне білля чоловіка.

**190. Стембльовський Іван**,  
українець, колгосп., зам.:  
Городниця, р-н Немирів.  
Арешт. 16.12.37. Дружина Франя  
С. пізнала спортову сорочинку  
чоловіка.

**191. Вавроньскі Гілярій**, поляк, 38  
років, робітник, зам.: Великі  
Низгорці, р-н Бердичів.  
Арешт. 9.05.38. Дружина  
Климентина В. пізнала одержу  
чоловіка.

**192. Рибіцкі Фелікс**, поляк, 38  
років, колгосп., зам.: Великі  
Низгорці, р-н Бердичів.  
Арешт. 24.05.38. Дружина  
Віцентина Р. пізнала спідне білля і  
мисливський жакет чоловіка.

**193. Заловскі Тадеуш**, поляк, 35  
років, колгосп., зам.: Конищів, р-н  
Муровані Курилівці.  
Арешт. у вересні 1938. Дружина  
Ганя С. пізнала спідне білля  
чоловіка.

**194. Жулінський Андрей**, 33 роки,  
коваль, зам.: Королівка, р-н  
Самгородок.  
Арешт. 1.01.38. Дружина  
Броніслава С. пізнала штани  
чоловіка.

**195. Нагул Іларіон Іванович**,  
українець, 42 роки, учитель, зам.:  
Обідне, р-н Вороновиця.

Арешт. 1.02.37. Син Володимир Н.  
пізнав спідню і верхню (касака)  
сорочки і плащ свого батька.

**196. Медовщук Арсен**, українець,  
48 років, колгосп., зам.: Росоше,  
р-н Липовець.  
Арешт. у квітні 1937. Дружина  
Марія М. пізнала блюзу і штани  
чоловіка.

**197. Булега Карпо Іванович**,  
українець, нар. у Барках,  
колгосп., зам.: Барки, р-н  
Муровані Курилівці.  
Арешт. у вересні 1937. Дружина  
Марія пізнала одержу чоловіка.

**198. Стахмич Федір**, українець,  
1905 народж., муляр, зам.:  
Стодолки, р-н Бар.  
Арешт. 30.04.38. Дружина  
Олександра Ст. пізнала торбинку  
(таше) чоловіка.

**199. Гринник Артем Н.**, українець,  
40 років, колгосп., зам.: Верхівка,  
р-н Бар.  
Арешт. 17.04.37. Дружина Анна Г.  
пізнала куртку чоловіка по  
латках.

**200. Яніцький Йосиф Лаврович**,  
українець, 53 роки, колгосп., зам.:  
Супівка, р-н Муровані Курилівці.  
Арешт. 1.09.37. Дружина Франя Я.  
пізнала спідню сорочку чоловіка.

**201. Пундик Федір Кіндратович**,  
українець, 22 роки, колгосп., зам.:  
Супівка, р-н Муровані Курилівці.  
Арешт. у серпні 1935. Дружина  
Настася П. пізнала покривало  
ліжка чоловіка.

**202. Пундик Кіндрат Максимович**,  
українець, 63 роки, колгосп., зам.:

Супівка, р-н Муровані Курилівці.  
Арешт. у серпні 1937. Дружина  
Уляна П. пізнала спідню сорочку  
чоловіка.

**203. Шістка Микола**, українець, 32  
роки, колгосп., зам.: Адаполь, р-н  
Ставищани.

Арешт. 28.02.38. Дружина Оксана  
Ш. пізнала штани і плащ чоловіка.

**204. Станішевські Адольф**, поляк,  
книговод, зам.: Брацлав.

Арешт. у грудні 37. Братова Емілія  
Добжанська пізнала шаль С.

**205. Колковський Юстин**,  
колгосп., зам.: Клітинка, р-н  
Уланів.

Арешт. 16.12.37. Дружина Юлія  
пізнала кожух чоловіка.

**206. Сідлецький Іван Миколайо-  
вич**, українець, 1896 народж.,  
перукар, зам.: Потоки, р-н  
Жмеринка.

Арешт. 30.12.37. Дружина Пелагія  
С. пізнала сорочку чоловіка.

**207. Крупський Іван Васильович**,  
українець, 52 роки, фабричний  
робітник, зам.: Монастирське, р-н  
Брацлав.

Арешт. 17.06.38. Дружина Олек-  
сандра К. пізнала куртку  
чоловіка.

**208. Гончар Павло**, українець, 30  
років, колгосп., зам.: Ступіївка.

Арешт. у грудні 37. Дружина Надя  
Г. пізнала куртку і штани чоловіка.

**209. Олінек Дмитро**, українець,  
1901 народж., комунальний  
урядник, зам.: Стодолки, р-н Бар.  
Арешт. 6.05.38. Дружина Марія О.  
пізнала сорочку чоловіка.

**210. Гецько Андрій**, українець, 44  
роки, колгосп., зам.: Бугаївка, р-н  
Оратів.

Арешт. 23.02.38. Дочка Франя Г.  
пізнала підштанці і хусточку  
батька.

**211. Федюк Петро**, українець, 49  
років, колгосп., зам.: Погоріле,  
р-н Муровані Курилівці.

Арешт. 30.09.37. Дружина Галя Ф.  
пізнала кожух чоловіка.

**212. Гаманюк Іван Федорович**,  
українець, 44 роки, колгосп., зам.:  
Погоріле, р-н Муровані Курилівці.  
Арешт. 7.02.38. Дружина Матрона  
Г. пізнала плащ чоловіка.

**213. Шатківський Фадей**,  
українець, книговод, зам.:  
Животів, р-н Оратів.

Арешт. 25.12.37. Дружина Ганна  
Ш. пізнала плащ чоловіка.

**214. Явлецький Тимофій**,  
українець, 1882 народж., зам.:  
Вінниця.

Арешт. 10.10.37. Дружина Аделя  
Я. пізнала хусточку з монограмом.

**215. Годованець Іззак Касіянів**,  
українець, 1886 народж.,  
робітник, зам.: Михайлівка, р-н  
Муровані Курилівці.

Арешт. 3.01.38. Дружина Анна Г.  
пізнала сорочку, плащ і чоботи з  
закоченими халявами чоловіка.

**216. Матишко Григорій**, українець  
1896 народж., колгосп., зам.:  
Вергіївка, р-н Немирів.

Арешт. 30.03.38. Дружина  
Параска М. пізнала убрання  
чоловіка.

**217. Маховська Михаліна Іванівна**, урядничка (вдова), зам.: Вінниця.

Арешт. 6.05.38. Дочка Генрика пізнала одіж матері.

**218. Конопко Вацлав Карлович**, 35 років, урядник, зам.: Вінниця.

Арешт. 21.05.38. Дружина Яніна К. пізнала сорочку чоловіка.

**219. Филипишин Семен Васильович**, українець, робітник, зам.: Гайворон.

Арешт. 27.01.38. Племінник Василь Васютинський пізнав сорочку свого дяді.

**220. Вітковський Петро Іванович**, українець, колгосп., зам.: Городниця, р-н Немирів.

Арешт. 16.12.37. Дружина Люценія В. пізнала шапку чоловіка.

**221. Буравський Василь**, українець, 39 років, книговод, зам.: Королівка, р-н Самгородок. Арешт. 1.01.38. Дружина Лідія пізнала шапку чоловіка.

**222. Шубович Трифон Никифорович**, українець, слюсар, зам.: Завадівка, р-н Теплик.

Арешт. 15.93.38. Дружина Ш. пізнала сорочку чоловіка.

**223. Шмутяк Франц**, українець, 32 роки, столяр, зам.: Супівка, р-н Мурованці Курилівці.

Арешт. у грудні 1937. Дружина Антоніна Ш. пізнала верхню сорочку чоловіка.

**224. Корнієнко Іван**, українець, 47 років, колгосп., зам.: Кордишівка, р-н Козятин.

Арешт. 5.07.37. Дочка Катя К. пізнала спідне білля батька.

**225. Домашевський Іван Титов**, українець, 50 років, сторож, зам.: Слобідка Лісова, р-н Янушполь.

Арешт. 9.08.37. Дружина Леонора Д. пізнала куртку чоловіка.

**226. Шишневський Филип**, українець, 35 років, коваль, зам.: Вінниця.

Арешт. 5.05.38. Дружина Яніна Ш. пізнала сорочку чоловіка.

**227. Шошинський (Збожинський) Микола Федорович**, українець, 47 років, колгосп., зам.: Обідне, р-н Вороновиця.

Арешт. 7.02.37. Дружина Ганя С. пізнала верхню сорочку (касак) чоловіка.

**228. Нагунюк Степан**, українець, нар. 1906 в Терлиці, колгосп., зам.: Нараївка, р-н Монастирище.

Арешт. на Великдень 37. Дружина Параска Н. пізнала куртку чоловіка.

**229. Стигорецький Микола Іванович**, 1889 народж., українець, зам.: Вінниця.

Арешт. 15.06.37. Дружина Анастасія С. пізнала куртку чоловіка.

**230. Шестерня Василь**, українець, 53 роки, колгосп., зам.: Нараївка, р-н Монастирище.

Арешт. 11.04.37. Дружина Палажка Ш. пізнала штани чоловіка.

**231. Бучковський Николай Стефанович**, українець, колгосп., зам.: Красносілка, р-н Джупинка.

Арешт. у жовтні 1937. Дружина Францішка Б. пізнала шкіряний плащ чоловіка.

**232. Гусліков Яким**, українець, нар. 1898 у Руській Чернишівці, українець, урядник, зам.: Руська Чернишівка, р-н Тульчин. Арешт. при кінці вересня 1937. Дружина Ярина Г. пізнала куртку і торбину на хліб чоловіка.

**233. Михальчук Саша Іванович**, українець, 37 років, учитель, зам.: Сосонка, р-н Вінниця. Арешт. 5.07.37. Дружина Павліна М. пізнала купальні штанці чоловіка.

**234. Оржеховський Андрій Константинович**, українець, колгосп., зам.: Івановецький Хутір, р-н Бар. Арешт. 25.12.37. Дружина Олена О. пізнала футро чоловіка.

**235. Крупко Стефан Александрович**, українець, колгосп., зам.: Монастирське, р-н Брацлав. Арешт. 7.05.38. Дружина Олександра К. пізнала плащ чоловіка.

**236. Вітковські Антоні**, 51 рік, колгосп., зам.: Пилява, р-н Вінниця. Арешт. 21.04.38. Дружина Розалія В. пізнала куртку чоловіка.

**237. Кіяновський Вінцентій Карпович**, українець, столяр, зам.: Крушлинці, р-н Вінниця. Арешт. 23.12.37. Дружина Франя К. пізнала хутряню камізельку чоловіка.

**238. Богінський Іван**, українець, колгосп., зам.: Явотирка, р-н

Оратів.

Арешт. у вересні 1937. Дружина Павліна Б. пізнала хутряню шапку і куртку чоловіка.

**239. Войціцький Микола**, українець, 50 років, льокомотивний машиніст, зам.: Жмеринка. Арешт. 6.01.38. Дружина Катерина В. пізнала куртку чоловіка.

**240. Коновальчук Семен Петрович**, українець, нар. 1902 у Соболівці, колгосп., зам.: Телепенки, р-н Вінниця. Арешт. 2.04.38. Дружина Людвіна К. пізнала штани і ремінь чоловіка.

**241. Гуменюк Сотик**, українець, нар. 1886 у Базтличівці, колгосп., зам.: Базтличівка, р-н Гайсин. Арешт. 13.07.39. Дружина Ксеня Г. пізнала куртку чоловіка.

**242. Загородний Петро**, українець, 41 рік, господар, зам.: Соколівка, р-н Хмільник. Арешт. 2.01.38. Дружина Марія С. пізнала плащ чоловіка.

**243. Надкерничний Лукаш**, українець, 40 років, колгосп., зам.: Соколівка, р-н Хмільник. Арешт. 17.12.37. Дружина Михаська Н. пізнала куртку чоловіка.

**244. Миколайчук Яга**, українка, 50 років, господиня, зам.: Соколівка, р-н Хмільник. Арешт. 1.01.38. Дочка Марзенка Пенцак пізнала сорочку матері.

**245. Мазур Гнат**, українець, 30 років, колгосп., зам.: Конишів, р-н Муровані Курилівці.



Арешт. 28.04.38. Дружина Олександра М. пізнала спідній жакет чоловіка.

**246. Панадій Конон Левків,** українець, колгосп., зам.: Монастирське, р-н Брацлав.

Арешт. 24.06.38. Дружина Олена і дочка Ганна пізнали сорочку і черевики П.

**247. Корнієнко Лена Семенівна,** українка, 19 років, колгосп. урядничка, зам.: Кордишівка, р-н Козятин.

Арешт. осінню 37. Мати Кулина К. і сестра Лена К. пізнали К. по хустці, жакеті, і по знаках на передніх зубах.

**248. Драгеев Дімітрій Трофімовіч.** Арешт. 26.08.38. В'язнична ошадна книжечка.

**Алексеев Алексей Львович,** українець, 35 років, урядник.

Арешт. 38. Посвідка прийняття НКВД ч.17 з 1.05.38 про прийняття речей і скарга із серпня 1938.

**250. Шевченко Григорій Федорович,** українець, урядник, нар. 1903, Дмитрівка, р-н Ново-Алдари, зам.: Тростянець.

Арешт. 29.05.38. Книжечка ошадност. ч.146, виставлена у Вінниці 24.04.38, в'язнична ошадностева книжечка з 25.09.38, посвідка в'язниць НКВД ч. 1026 з 5.07.38 про прийняття речей і скарга з серпня 1938.

**251. Черняков Михаїл Рахмілович.** Арешт. 29.05.38. Посвідка прийняття в'язниць НКВД з 29.05.38. про відібрані речі.

**252. Мединський Томаш Лаврович,** українець, колгосп., зам.: Монастирське, р-н Брацлав.

Арешт. 20.12.37. Дружина Петрунеля М. пізнала черевики і торбину на хліб чоловіка.

**253. Солодов Іван Андрійович.**

Арешт. в січні 1938. Посвідка прийняття в'язниць НКВД.

**254. Горохов Алексей Іванович.**

Арешт. у червні 1938. Посвідка прийняття в'язниць НКВД ч.17 з 9.06.38

**255. Куняньський Соломон Маркович,** українець.

Арешт. у грудні 1937. В'язнична ошадностева книжечка і посвідка прийняття НКВД з 30.12.37 про відібрання речей.

**256. Берлявський Лев Яковлевич,** українець, 1901 народж., урядник, зам.: Вінниця.

Арешт. 3.02.38. Посвідка прийняття в'язниці НКВД з 37 р. про відібрання речей, в'язнична ошадностева книжечка і скарга з 1938 р.

**257. Романенко Андрій Григорович,** українець, Вінниця.

Протокол обшуку НКВД, з якого слідує, що Р. був арештований у Вінниці 26.05.38.

**258. Водовицький Томаш,** 28 років, зав. магазином в колгоспі, зам.: Лісова Слобідка, р-н Янушполь.

Арешт. 22.06.38. Дружина Кароліна В. пізнала верхню сорочку (касак) чоловіка по великому вишитому монограмі.

**259. Верховський Олександр Васильович**, нар. 1902. у Заруче, р-н Бешез, технік, зам.: Вінниця. Арешт. 10.08.38. Скарга, з котрої слідує, що В. перебував у в'язниці у Вінниці.

**260. Гудима Тимофей Максимович**, українець, бригадир у колгоспі, зам.: Вишківці, р-н Брацлав. Арешт. 20.02.37. Дружина Фросина Г. пізнала плащ чоловіка.

**261. Панадій Онисько**, українець, зам.: Монастирське, р-н Брацлав. Арешт. 20.06.41. Мати П. пізнала футро сина.

**262. Пантуев Борис**, зам.: Вінниця. Арешт. 38. Скарга із серпня 38.

**263. Старовин**, українець. Арешт. 38. Скарга із серпня 38.

**264. Нечаєв Владімір Ніколаєвич**, нар. 1898 у уряді Новгород. Скарга з серпня 38, з котрої слідує, що Н. перебував у в'язниці у Вінниці.

**265. Олійник Герасим Костів**, українець, зам.: Холодівка, р-н Тульчин. Арешт. 14.10.36. Сестра Марія О. пізнала торбину на хліб брата.

**266. Дикий**, українець, урядник. Арешт. 38. Скарга з серпня 38.

**267. Пшук Микола Петрів**, українець, господар, зам.: Лозова, р-н Шаргород. Арешт. 5.01.37. Дружина Маланка пізнала сорочку і штани чоловіка.

**268. Ковальський Домінік Юськів**,

українець, колгосп. бригадир, зам.: Лозова, р-н Шаргород. Арешт. 5.01.37. Дочка Кароліна К. пізнала шапку батька.

**269. Богуславський**  
Скарга з серпня 1938.

**270. Лин Ніколай Александрович**, 36 років, зам.: Вінниця. Скарга з серпня 1938.

**271. Весенев**

Арешт. 25.07.38. В'язнична ошадн. книжечка і скарга з серпня 38.

**272. Северин**, українець. Арешт. 38. Скарга з серпня 38.

**273. Кондратієв Григорій Іванович**, українець, 38 років. Арешт. 38. Скарга з серпня 38, в'язнична ошадн. книжечка з 25.09.38.

**274. Зубов**. Арешт. 38. Скарга з серпня 38.

**275. Уральцов Ніколай Іванович**, 35 років, урядник, зам.: р-н Тиврів. Арешт. 38. Скарга з серпня 38.

**276. Пшук Антін Казимирович**, українець, колгосп. бригадир, зам.: Лозова, р-н Шаргород. Арешт. 5.01.37. Дружина П. пізнала шапку і куртку чоловіка.

**277. Герасимчук**, українець, урядник. Арешт. 38. Скарга з серпня 38.

**278. Паєнко Кароль**, 50 років, робітник, зам.: Михайлівка, р-н Шаргород. Арешт. 15.07.37. Дружина Каролька П. пізнала сорочку чоловіка.

**279. Ладика Григір**, українець, 37 років, колгосп., зам.: Бугаків, р-н Немирів.

Арешт. у грудні 37. Дружина Красина Л. пізнала спідню сорочку, верхню сорочку (касак) і шапку чоловіка.

**280. Малішевський Іван**, 36 років, колгосп., зам.: Бугаків, р-н Немирів.

Арешт. 12.12.37. Дружина Анна М. пізнала зимову куртку, штани і хутрову шапку чоловіка.

**281. Барабаш Спиридон**, українець, 40 років, колгосп., зам.: Бугаків, р-н Немирів.

Арешт. 12.12.37. Дружина Ганя Б. пізнала шапку чоловіка.

**282. Лукіянович Іван**, 55 років, сторож, зам.: Лозна, р-н Уланів.

Арешт. в лютому. 38. Племінник Л. Сергій Малішевський пізнав торбину на хліб дядька.

**283. Шафранецький Габро**, українець, 48 років, господар, зам.: Михайлівка, р-н Шаргород.

Арешт. 12.12.37. Дружина Люжбіта Ш. пізнала зимовий плащ чоловіка.

**284. Паянок Ян**, 33 роки, колгосп., зам.: Михайлівка, р-н Шаргород.

Арешт. 12.02.38. Мати Павліна П. пізнала штани сина.

**285. Паянок Карло**, 55 років, колгосп., зам.: Михайлівка, р-н Шаргород.

Арешт. 12.02.38. Дружина Марія П. пізнала куртку чоловіка.

**286. Шафранецький Янко**, 45 років, колгосп., зам.: Михайлівка,

р-н Шаргород.

Арешт. у грудні 1937. Дружина Ганна Ш. пізнала убрання чоловіка.

**287. Квятковський Фльоріан**, 45 років, льокомотивний машиніст, зам.: Шаргород.

Арешт. 5.05.38. Дочка Марія Дідик пізнала робочу сорочку батька.

**288. Кострецький Теофіль**, нар. 1913 у Лісовій Слобідці, зам.: Лісова Слобідка, р-н Янушполь.

Арешт. 28.11.37. Дружина Вікторія К. пізнала штани чоловіка по вишитому монограмі.

**289. Рудніцкі Йосафат**, 56 років, колгосп., зам.: Лісова Слобідка, р-н Янушполь.

Арешт. 3.04.37. Дочка Юзефа Р. пізнала малу торбину, що її батько забрав з собою при арештуванні.

**290. Черниш Кирило Денисович**, українець, 40 років, колгосп. урядник, зам.: Ливуха, р-н Дашів. Арешт. 15.03.38. Дружина Марія Ч. пізнала куртку чоловіка.

**291. Телішевський Фелікс Михайлович**, українець, 41 рік, колгосп., зам.: Погоріле, р-н Уланів.

Арешт. 9.08.37. Дружина Марія Т. пізнала сорочку і черевики чоловіка

**292. Томашевський Григорій Васильович**, нар. у Погорілім, колгосп., зам.: Погоріле, р-н Уланів.

Арешт. 5.05.38. Сестра Марія Телішевська пізнала полотняний літній плащ і зимовий плащ.

**293. Явнич Василь**, українець, 40 років, колгосп., зам.: Вознівці, р-н Станіславчик.

Арешт. 6.01.38. Дружина Явдоха Я. пізнала плащ чоловіка.

**294. Маркевич Олександр**, українець, нар. 1910 у Мурафі р-н Шаргород, колгосп., зам.: Вознівці, р-н Станіславчик.

Арешт. 6.01.38. Ірена Штепа пізнала шапку свого зятя.

**295. Рутковскі Адольф**, 1901 нар., коваль, зам.: Вознівці, р-н Станіславчик.

Арешт. 17.05.38. Дружина Кароліна Р. пізнала куртку і сорочку чоловіка.

**296. Павлюк Степан**, українець, 47 років, господар, зам.: Вознівці, р-н Станіславчик.

Арешт. 6.01.38. Дружина Антоніна П. пізнала плащ чоловіка.

**297. Студзінські Олександр**, нар. в Янушполі 1908, колгосп., зам.: Лісова Слобідка, р-н Янушполь.

Арешт. у серпні 37. Дружина Розалія Ст. пізнала літню блюзу і ватовану куртку чоловіка.

**298. Курманський Франко**, нар. 1910 у Чемериському Хуторі, господар, зам.: Чемериський Хутір, р-н Бар.

Арешт. 23.12.37. Дружина Павліна К. пізнала плащ, 2 верхні сорочки і шапку чоловіка.

**299. Курманський Петро**, українець, нар. 1912 у Чемериському Хуторі, господар, зам.: Чемериський Хутір, р-н Бар.

Арешт. 12.12.37. Дружина Люббіта К. пізнала хусточку чоловіка.

**300. Ціцюрський Павло**, українець, 43 роки, зам.: Чемериський Хутір, р-н Бар.

Арешт. 26.12.37. Дружина Розалія З. пізнала ватовану куртку, шапку і модну сорочку (касак) чоловіка.

**301. Богуцькі Ян Іванович**, 48 років, колгосп., зам.: Чемериський Хутір, р-н Бар.

Арешт. 22.12.37. Дружина Петрунеля пізнала ватовану куртку чоловіка.

**302. Ціцюрський Петро**, українець, 45 років, господар, зам.: Чемериський Хутір, р-н Бар. Арешт. 26.12.37. Дружина Франка З. пізнала куртку чоловіка.

**303. Скалецький Юзько**, нар. 1907. в с. Окладни, колгосп., зам.: Михайлівці, р-н Бар.

Арешт. 20.12.37. Дружина Настася Ск. пізнала торбину, в котру вона дала чоловікові хліб при арештуванні.

**304. Маткобожик Андрій Андрієвич**, нар. 1893, українець, робітник, зам.: Загнітків, р-н Піщанка.

Арешт. 17.12.37. Дружина Софія М. пізнала зимовий плащ чоловіка.

**305. Ковальський Станислав**, українець, колгосп., зам.: Рожична, р-н Оратів.

Арешт. 25.09.37. Дружина Анеля К. пізнала штани чоловіка.

**306. Зелінський Йосип**, 58 років, господар, зам.: Бердичів.

Арешт. 21.04.38. Дружина Вікторія З. пізнала куртку чоловіка.

**307. Гаврилук Олександр**, українець, нар. 1906 у Янівській Слобідці, робітник, зам.: Янівська Слобідка, р-н Калинівка. Арешт. 5.12.37. Дружина Дарія Г. пізнала ватовану камізельку чоловіка.

**308. Самосенко Войціх Юзефович**, 32 роки, колгосп., зам.: Чемериський Хутір, р-н Бар. Арешт. 4.01.38. Дружина Петрунеля пізнала літню блузку чоловіка.

**309. Курманський Петро**, 53 роки, колгосп., зам.: Чемериський Хутір, р-н Бар. Арешт. 26.12.37. Дружина Анна К. пізнала штани з монограмом чоловіка.

**310. Лехов Семен Гнатович**, українець, нар. у Гатці 1900, колгосп., зам.: Гатка, р-н Уланів. Арешт. 25.04.37. Дружина Анна Л. пізнала верхню куртку чоловіка.

**311. Павлюк Йосип Якубович**, українець, 31 рік, колгосп., зам.: Тарасівка, р-н Станіславчик. Арешт. 22.12.37. Дружина Полюнька П. пізнала куртку і шапку чоловіка.

**312. Резнюк, Петро Ммхайлович**, українець, 35 років, колгосп., зам.: Тарасівка, р-н Станіславчик. Арешт. 22.12.37. Мати Марцеліна Р. пізнала спідню і верхню сорочки свого сина.

**313. Буратевич Фелікс Якубович**, українець, 46 років, колгосп., зам.: Тарасівка, р-н Станіславчик. Арешт. 22.12.37. Дружина Ганя Б. пізнала ватовану камізельку чоловіка.

**314. Кузьмук Михайло Григорович**, українець, 19 років, колгосп., зам.: Пагурці, р-н Уланів. Арешт. 25.04.37. Мати Варка К. пізнала синову куртку з хрестом пришитим на правій нагрудній кишені.

**315. Чернуха Хома**, українець, колгосп., зам.: Янівська Слобідка, р-н Калинівка. Арешт. 5.10.37. Дружина Югіна Ч. пізнала верхню сорочку (касак) чоловіка.

**316. Семчук Роман**, українець, нар. 1899 у Петрашівці, урядник, зам.: Вінниця. Арешт. 13.03.38. Дружина Ольга С. пізнала зимовий плащ чоловіка.

**317. Бобик Давид Федорович**, 18 років, кравець, зам.: Лозна, р-н Уланів.

Арешт. 25.12.39. Братова Калина Б. пізнала торбину на хліб Б.

**318. Рочак Йосиф**, українець, 40 років, господар, зам.: Михайлівка, р-н Шаргород. Арешт. 4.12.37. Дружина Йозефа Р. пізнала куртку і штани чоловіка.

**319. Захарчук Іван Семенович**, українець, 42 роки, господар, зам.: Мелешки, р-н Гайсин. Арешт. в липні 37. Дружина Ірена З. пізнала фільцові чоботи чоловіка.

**320. Корман Микола Франкович**, українець, фабр. робітник, зам.: Снітків, р-н Муровані Курилівці. Арешт. у грудні 37. Дружина

Ганна пізнала теплу сорочку і теплі штани чоловіка.

**321. Веревлюк Василь Павлович**, українець, 55 років, колгосп., зам.: Мелешки, р-н Гайсин.

Арешт. осінню 37. Дружина Параска В. пізнала штани чоловіка.

**322. Дідушок Володимир Петрович**, українець, 1908 нар., урядник, зам.: Ганщина, р-н Вороновиця.

Арешт. 4.05.38. Дружина Ольга Д. пізнала штани, верхню сорочку (касак) і хутрянний жакет чоловіка.

**323. Булаєнко Андрій**, українець, 42 роки, колгосп., зам.: Комарів, р-н Вороновиця.

Арешт. 12.03.37. Дружина Марина Б. пізнала куртку чоловіка.

**324. Захарчук Конон Семенович**, українець, 56 років, робітник, зам.: Мелешки, р-н Гайсин.

Арешт. у липні 37. Дружина Зіна З. пізнала верхню сорочку (касак) чоловіка.

**325. Арканюк Тимофій Спиридонович**, українець, 38 років, колгосп., зам.: Мелешки, р-н Гайсин.

Арешт. осінню 1937. Дружина Параска А. пізнала ватовану куртку чоловіка по латках і різних модних гудзиках.

**326. Мельник Яцко**, українець, 1900 нар., колгосп., зам.: Михайлівка, р-н Шаргород.

Арешт. 28.12.37. Дружина Станислава М. пізнала ватовану куртку чоловіка.

**327. Чечельницький Андрій**, 45

років, господар, зам.: Михайлівка, р-н Шаргород.

Арешт. 6.10.37. Дружина Апольонія пізнала ватовану камізельку чоловіка.

**328. Габаль Ян**, 33 роки, колгосп., зам.: Михайлівка, р-н Шаргород. Арешт. 27.12.37. Дружина Юзефа Г. пізнала куртку чоловіка.

**329. Пайонк Блажко**, 60 років, господар, зам.: Михайлівка, р-н Шаргород.

Арешт. 28.12.37. Дружина Гелена П. пізнала штани чоловіка.

**330. Гусев Мойсей**, українець, нар. 4.09.87. у Черкасах, урядник, зам.: Нова Гребля, р-н Турбів.

Арешт. у квітні 1938. Дружина Катерина Г. пізнала тіло чоловіка по протезі і куртку чоловіка.

**331. Сахандредич Фльоріан Павлович**, українець, 42 роки, робітник, зам.: Роскіш, р-н Шаргород.

Арешт. 7.09.37. Дружина Анеля С., пізнала літній жакет і сорочку чоловіка.

**332. Сметана Войцех**, українець, 36 років, візник, зам.: Шостаківка, р-н Шаргород.

Арешт. у грудні 1937. Дружина Віцента С. пізнала сорочку і штани чоловіка.

**333. Огородник Ян**, українець, 1900 нар., урядник, зам.: Роскіш, р-н Шаргород.

Арешт. 24.05.1938. Дружина Михаліна О. пізнала ватовану куртку, штани і верхню сорочку (касак) чоловіка.

**334. Сметана Валентин**, украї-

нець, 43 роки, стельмах, зам.: Шостаківка, р-н Шаргород. Арешт. 24.05.38. Дружина Марія С. пізнала сорочку і модну верхню сорочку (касак) чоловіка.

**335. Блязина Прокіп**, українець, 40 років, колгосп., зам.: Роскіш, р-н Шаргород. Арешт. 24.05.38. Дружина Вікторія пізнала літню куртку чоловіка.

**336. Андрієць Кароль**, українець, 53 роки, колгосп., зам.: Шостаківка, р-н Шаргород. Арешт. 22.11.37. Дружина Франка А. пізнала сорочку чоловіка.

**337. Огородник Василь**, 47 років, робітник, зам.: Шостаківка, р-н Шаргород. Арешт. 16.12.37. Дружина Анелька пізнала куртку чоловіка по хутрянім ковнірі.

**338. Таран Йосиф**, українець, 55 років, колгосп., зам.: Роскіш, р-н Шаргород. Арешт. 8.09.37. Дружина Анна Т. пізнала штани і торбу на хліб чоловіка.

**339. Печенюк Максиміліян**, українець, нар. 1892 в с. Роскіш, р-н Шаргород, господар, зам.: Роскіш, р-н Шаргород. Арешт. 15.12.37. Дружина Стефанія П. пізнала штани чоловіка.

**340. Різдова Юзько**, українець, 38 років, колгосп., зам.: Шостаківка, р-н Шаргород. Арешт. 15.10.37. Дружина Яніна Р. пізнала ватовану куртку чоловіка.

**341. Черненко Онисько**, українець, 50 років, колгосп., зам.:

Дмитренка, р-н Гайсин. Арешт. у березні 1937. Дружина Матрона Т. пізнала верхню сорочку чоловіка.

**342. Заремба Едвард**, українець, нар. у Турбові 1906, слюсар, зам.: Мурафа, р-н Шаргород. Арешт. 7.05.38. Дружина Галина пізнала плащ по хутряному обшитті і гудзиках.

**343. Кардаш Томашко**, українець, 65 років, колгосп., зам.: Семенівка, р-н Шаргород. Арешт. у грудні 1937. Дружина Анна пізнала ватовану куртку по синіх латках.

**344. Сувінський Янко**, українець, господар, нар. 1901. в Семенівці р-н Шаргород, зам.: Семенівка, р-н Шаргород. Арешт. 1.12.37. дружина Франка С. пізнала штани і шкіряну течку чоловіка.

**345. Горщинський Ян**, 44 роки, урядник, зам.: Гранів, р-н Гайсин. Арешт. 20.08.37. Дружина Анастасія Г. пізнала верхню сорочку (касак) і спортовий жакет чоловіка.

**346. Волошинський Олексій**, українець, 36 років, колгосп., зам.: Гранів, р-н Гайсин. Арешт. 4.01.38. Дружина Ніна пізнала штани чоловіка.

**347. Печенюк Петро**, українець, 44 роки, фаб. робітник, зам.: Роскіш, р-н Шаргород. Арешт. 29.11.37. Дружина Ядвіга П. пізнала штани і шапку чоловіка.

**348. Жога Миколай**, українець, 22 роки, колгосп., зам.: Веревчани,

р-н Шаргород.

Арешт. 28.12.37. Мати Павіліна і сестра Агнес Ж. пізнали штани і ватований плащ.

**349. Мединчак Карло**, українець, 45 років, дроворуб, зам.: Мурафа, р-н Шаргород.

Арешт. 8.12.37. Син Сігізмунд М. пізнав верхню сорочку (касак) батька.

**350. Габаль Матій**, 65 років, господар, зам.: Травна, р-н Шаргород.

Арешт. у листопаді 37. Дружина Каролька Г. пізнала куртку і шапку чоловіка.

**351. Габаль Блашко**, 45 років, колгосп., зам.: Травна, р-н Шаргород.

Арешт. 18.11.37. Дружина Катерина Г. пізнала плащ чоловіка.

**352. Бурковський Ян Янович**, 54 роки, колгосп., зам.: Ялгушків, р-н Бар.

Арешт. 15.11.37. Дружина Анісія Б. пізнала штани чоловіка.

**353. Дробний Тимофій Якович**, українець, 53 роки, столяр, зам.: Жмеринка.

Арешт. 8.03.41. Дружина Дарія Д. пізнала плащ чоловіка.

**354. Сломінський Петро**, 49 років, залізнодорожний робітник, зам.: Жмеринка.

Арешт. 18.03.37. Дружина Анна С. пізнала простирало чоловіка по фарбованих смугах.

**355. Маланчук Кирило**, українець, 48 років, колгосп., зам.: Юхимівка, р-н Шаргород.

Арешт. у листопаді 37. Дружина Явдоха М. пізнала жакет чоловіка.

**356. Забак Юзько**, українець, нар. 1907 у Козлівці, зам.: Козлівка, р-н Шаргород.

Арешт. у грудні 37. Дружина Маріянна З. пізнала ватовану куртку і прикрашену верхню сорочку (касак) чоловіка.

**357. Вітович Теодор**, українець, 50 років, робітник, зам.: Сабарівка, р-н Монастирище.

Арешт. 1.01.38. Дружина Палажка В. пізнала футро чоловіка.

**358. Соєцький Ян**, українець, 53 роки, урядник, зам.: Мурава, р-н Шаргород.

Арешт. 28.11.37. Дружина Розалія С. пізнала полотняний плащ чоловіка.

**359. Мартишин Бронислав**, українець, 45 років, колгосп., зам.: Козлівка, р-н Шаргород.

Арешт. у грудні 37. Дружина Ганя М. пізнала куртку і верхню сорочку чоловіка.

**360. Сувінський Степан**, 39 років, огородник, зам.: Семинівка, р-н Шаргород.

Арешт. 26.12.37. Дружина Яніна С. пізнала плащ і штани чоловіка.

**361. Габаль Амврозій**, 55 років, робітник, зам.: Михайлівка, р-н Шаргород.

Арешт. 26.12.37. Дочка Ганя Кардаш пізнала спідню сорочку батька.

**362. Святий Гарасим**, українець, 47 років, робітник, зам.: Мурафа, р-н Шаргород.



Арешт. 11.04.38. Дружина Горпина С. пізнала плащ чоловіка.

**363. Шклярчук Франко**, українець, 42 роки, робітник, зам.: Мурафа, р-н Шаргород.

Арешт. 25.11.37. Дружина Филомена Ш. пізнала плащ чоловіка.

**364. Сувінський Стах**, українець, 31 рік, фаб. робітник, зам.: Семенівка, р-н Шаргород.

Арешт. 1.12.37. Дружина Анелька С. пізнала куртку чоловіка.

**365. Кострицький Блажко**, українець, 58 років колгосп., зам.: Крижанівка, р-н Уланів.

Арешт. 1.12.37. Дочка Климентина К. пізнала футро батька.

**366. Крищук Юлько**, українець, нар. 1898. у Мурафі, фаб. робітник, зам.: Мурафа, р-н Шаргород.

Арешт. 11.04.37. Дружина Текля К. пізнала штани по полатаних кишенях і поясі до штанів.

**367. Омелянович Вацлав Лукашевич**, 44 роки, швець, зам.: Мурафа, р-н Шаргород.

Арешт. 8.09.37. Дочка Анна Вацлавна О. пізнала куртку і шапку батька.

**368. Пігуцький Карпо Кіндратів**, українець, 39 років, робітник, зам.: Семенівка, р-н Шаргород.

Арешт. в серпні 35. Дочка Галя П. пізнала ватовану куртку батька.

**369. Кедик Іван**, українець, 43 роки, колгосп., зам.: Козлівка, р-н Шаргород.

Арешт. у січні 37. Дружина Марія К. пізнала куртку і вишиту верхню сорочку (касок) чоловіка.

**370. Шкірчук Бенедик**, 53 роки, колгосп., зам.: Травна, р-н Шаргород.

Арешт. у листоп. 1937. Дружина Маріянна Ш. пізнала куртку і штани чоловіка по поправках.

**371. Плахотнюк Іван**, 55 років, колгосп., зам.: Ксьондзівка, р-н Тульчин.

Арешт. 4.12.37. Дочка Петрунька П. пізнала штани батька.

**372. Жовкевський Франц Антонович**, українець, візник, зам.: Брацлав.

Арешт. 24.12.37. Дружина Юзефа С. пізнала мисливську куртку чоловіка.

**373. Сухомудь Олекса Іванович**, українець, 46 років, урядник, зам.: Хрнівка, р-н Дашів.

Арешт. 15.03.38. Син Юрій С. пізнав футро батька.

**374. Реміш Юхим**, українець, 48 років, робітник, зам.: Олексіївка, р-н Станіславчик.

Арешт. 17.01.37. Дружина Ірена Р. пізнала спідні штани, штани і шапку чоловіка.

**375. Шаргало Гаврило**, українець, 48 років, колгосп., зам.: Заячівка, р-н Шаргород.

Арешт. у жовтні 37. Дружина Явдоха Ш. пізнала ватовану камізельку чоловіка.

**376. Тушевський Андрій Альбінович**, українець, 49 років, коваль, зам.: Чернишівка, р-н Тульчин.

Арешт. 11.11.37. Дружина Францішка Т. пізнала ватовану куртку і плащ чоловіка.

**377. Малаховський Бенед Стефанович**, українець, 40 років, колгосп., зам.: Чернишівка, р-н Тульчин.

Арешт. 20.10.37. Дружина Юзефа М. пізнала ватовану куртку, плащ і шапку чоловіка.

**378. Ролінська Ядвіга**, 27 років, кравчиня, зам.: Вінниця.

Арешт. 28.04.38. Мати Цесарія Р. пізнала хусточку з монограмом дочки.

**379. Качковський Юрій**, українець, 47 років, урядник, зам.: Вінниця.

Арешт. 25.07.38. Дружина Олена К. пізнала тіло чоловіка по зубах, а також його убрання і чоботи.

**380. Островський Антон Едвардович**, українець, 53 роки, огородник, зам.: Глухів.

Арешт. 17.01.37. Дружина Анна О. пізнала верхню сорочку (касак), футро, шапку, теплі чоботи, 1 гумовий чобіт, а на тілі спідне білля, верхню сорочку, штани, табакерку і хусточку.

**381. Заблоцький Афіноген**, українець, 43 роки, урядник, зам.: Вінниця.

Арешт. у вересні 37. Син Леонід С. пізнав торбину на білля батька.

**382. Беша Юхим**, українець, 31 рік, колгосп., зам.: Олександрівка, р-н Станіславчик.

Арешт. 17.05.38. Дружина Марія Б. пізнала власноручно пошиту ватовану куртку чоловіка.

**383. Оліх Степан**, українець, 32 роки, господар, зам.: Клебанівка, р-н Шаргород.

Арешт. 22.04.38. Дружина марія О. пізнала верхню сорочку чоловіка по вишитому ковнірі.

**384. Самборський Вавро**, українець, 36 років, господар, зам.: Клебанівка, р-н Шаргород.

Арешт. 22.04.38. Шваґрова Марія Оліх пізнала плащ С.

**385. Німак Антін**, українець, 47 років, колгосп., зам.: Клебанівка, р-н Шаргород.

Арешт. 22.12.37. Дружина Люжбіта Н. пізнала ватовану куртку чоловіка.

**386. Дозорець Никодим**, українець, 48 років, господар, зам.: Роскіш, р-н Шаргород.

Арешт. 29.11.37. Дружина Маріянка Д. пізнала штани чоловіка.

**387. Дозорець Юзько**, українець, 52 роки, робітник, зам.: Роскіш, р-н Шаргород.

Арешт. 21.11.37. Дружина Уляна Д. пізнала шапку чоловіка.

**388. Дозорець Віцко**, українець, 30 років, робітник, зам.: Роскіш, р-н Шаргород.

Арешт. 24.05.38. Дружина Колюзія Д. пізнала сорочку чоловіка.

**389. Печенюк Павло**, українець, 38 років, колгосп., зам.: Роскіш, р-н Шаргород.

Арешт. 15.12.37. Дружина Терешка П. пізнала штани чоловіка.

**390. Висоцький Станислав**, українець, 42 роки, колгосп., зам.: Довжок, р-н Шаргород.

Арешт. у грудні 1937. Дружина Аделя В. пізнала штани і сорочку чоловіка.

**391. Гуменний Андрій**, 42 роки, колгосп., зам.: Заячівка, р-н Шаргород.

Арешт. літом 37. Дружина Франка пізнала ватовану камізельку чоловіка.

**392. Басістий Леонтій**, українець, 29 років, колгосп., зам.: Шостаківка, р-н Шаргород.

Арешт. 24.05.38. Дружина Стаська Б. пізнала спідню сорочку, верхню сорочку (касак), штани і хусточку чоловіка.

**393. Крицин Маріян**, українець, 33 роки, колгосп., зам.: Шостаківка, р-н Шаргород.

Арешт. 18.05.38. Дружина Маріяна пізнала ватовану куртку і штани чоловіка.

**394. Крицин Василь**, українець, 37 років, колгосп., зам.: Шостаківка, р-н Шаргород.

Арешт. 24.05.38. Дружина Павліна К. пізнала верхню сорочку (касак) по вишиванні.

**395. Огородник Кароль Якубів**, українець, 75 років, зам.: Шостаківка, р-н Шаргород.

Арешт. 5.11.37. Дочка Анна Шкварук пізнала спідні штани батька.

**396. Мазур Андрій Фердинанд**, українець, 44 роки, робітник, зам.: Андріївка, р-н Шаргород.

Арешт. у грудні 37. Дружина Юзефа М. пізнала ватовану мисливську куртку чоловіка.

**397. Зацерківний Іван**, українець, 45 років, колгосп., зам.: Мовчани, р-н Станіславчик.

Арешт. 17.05.38. Дружина Люда пізнала сорочку чоловіка.

**398. Годловський Антін**, українець, 36 років, колгосп., зам.: Мовчани, р-н Станіславчик.

Арешт. 17.05.38. Дружина Ганна А. пізнала куртку і в ній щіточку до зубів чоловіка.

**399. Савіцький Йосиф**, українець, 60 років, колгосп., зам.: Мовчани, р-н Станіславчик.

Арешт. 23.12.37. Дружина Ганна Г. пізнала ватовану куртку чоловіка.

**400. Гарбар Іван**, українець, 39 років, колгосп., зам.: Мовчани, р-н Станіславчик.

Арешт. 23.12.37. Дружина Анна Г. пізнала ватовану куртку чоловіка.

**401. Думанський Петро**, українець, 37 років, колгосп., зам.: Мовчани, р-н Станіславчик.

Арешт. 25.02.38. Сестра Анна Гарбар пізнала плащ швагра з шатрового матеріалу.

**402. Зацерківний Роман**, українець, 30 років, колгосп., зам.: Мовчани, р-н Станіславчик.

Арешт. 18.04.38. Дружина Ганна пізнала верхню сорочку чоловіка.

**403. Німак Микола**, українець, 42 роки, колгосп., зам.: Клебанівка, р-н Шаргород.

Арешт. 22.04.38. Дружина Марія Н. пізнала верхню сорочку (касак) чоловіка по вишитому ковнірі.

**404. Поперечний Дмитро**, українець, 44 роки, господар, зам.: Клебанівка, р-н Шаргород. Арешт. 15.08.37. Дружина Марія П. пізнала ватовану куртку по підшивці рукавів і сорочку по вишивці.

**405. Підполук Йосиф**, українець, 55 років, колгосп., зам.: Клебанівка, р-н Шаргород.

Арешт. 22.04.38. Дружина Маріянна П. пізнала сорочку чоловіка по вишитому ковнірі.

**406. Шейгіц Йосиф**, українець, 25 років, господар, зам.: Клебанівка, р-н Шаргород.

Арешт. 5.01.38. Дружина Павліна Ш. пізнала 2 штанів з домашнього полотна, плащ і один верхній чобіт чоловіка.

**407. Соколов Михайло**, українець, 31 рік, робітник, зам.: Клебанівка, р-н Шаргород.

Арешт. 30.11.37. Дружина Марія С. пізнала куртку чоловіка.

**408. Дядюк Маріян**, українець, 29 років, колгосп., зам.: Андріївка, р-н Станіславчик.

Арешт. 18.12.37. Сестра Марія Сколова пізнала верхню сорочку (касак) брата по вишитті.

**409. Костюк Никифор**, українець, нар. у Ступнику, р-н Уланів, колгосп., зам.: Бердичів.

Арешт. 25.04.37. Дружина Красина Г. пізнала куртку чоловіка.

**410. Сольський Миколай**, українець, нар. 1874 у Мурафі, р-н Шаргород, машиніст, зам.: Жмеринка.

Арешт. 27.12.37. Дружина Емілія С. пізнала верхню сорочку чоловіка.

**411. Якубчак Ян**, 48 років, робітник, зам.: Дербчин, р-н Шаргород.

Арешт. 25.12.37. Дружина Буніслава пізнала ватовану куртку і футро чоловіка.

**412. Смичковський Антін**, українець, 42 роки, робітник, зам.: Дербчин, р-н Шаргород.

Арешт. 12.11.37. Дружина Матрона С. пізнала верхню сорочку (касак) чоловіка.

**413. Березовський Михайло**, 40 років, колгосп., зам.: Дербчин, р-н Шаргород.

Арешт. 25.12.37. Мати Янішка Б. пізнала верхню сорочку (касак) сина по вишитті.

**414. Мельник Іван**, українець, 48 років, колгосп., зам.: Мовчани, р-н Станіславчик.

Арешт. 26.06.38. Дочка Анна Молдован пізнала куртку батька.

**415. Ковальчук Микола**, українець, 53 роки, колгосп., зам.: Мовчани, р-н Станіславчик.

Арешт. у жовтні 1937. Дружина Ганна К. пізнала ватовану куртку чоловіка.

**416. Гуц Теодор Іванович**, українець, 39 років, комунальний урядник, зам.: Великий Остріжок, р-н Уланів.

Арешт. 27.09.37. Дружина Олександра Г. пізнала штани і торбу на хліб з монограмом чоловіка.

**417. Любчинський Іван Андрієвич**, українець, нар. 17.09.1885 у Шепіївці, колгосп., зам.: Шепіївка, р-н Уланів.

Арешт. 19.12.37. Дружина Станислава Л. пізнала нею вшиту шапку чоловіка.

**418. Вітковський Маркіян Никодимович**, українець, 55 років, господар, зам.: Вовчинці, р-н Махнівка.

Арешт. у жовтні 1937. Дружина Катерина В. пізнала вовняний плащ чоловіка.

**419. Гижицький Станіслав Францович**, українець, народж. 12.08.1906, будівельний робітник, зам.: Гута, р-н Літин.

Арешт. 12.11.37. Мати Тереса Г. пізнала штани сина.

**420. Івасенко Фома Феодосів**, українець, 51 рік, колгосп., зам.: Базиличівка, р-н Гайсин.

Арешт. 16.05.40. Дружина Дарія І. пізнала штани чоловіка.

**421. Колісниченко Тимофій Макарович**, українець, 60 років, колгосп., зам.: Базиличівка, р-н Гайсин.

Арешт. у листопаді 37. Дочка Віра К. пізнала ватовану куртку батька.

**422. Захарчук Андрій**, українець, 23 роки, фаб. робітник, зам.: Медвеже Ушко, р-н Вінниця.

Арешт. 14.10.37. Бабуня З. Марія Немищак пізнала верхню сорочку (касак) свого внука.

**423. Мудрак Йосиф Йосифович**, українець, 30 років, колгосп., зам.: Клебанівка, р-н Шаргород.

Арешт. 3.07.38. Мати Марія М. пізнала ватовану куртку сина.

**424. Ганчарук Людвік Вікентійович**, українець, нар. 1901, колгосп., зам.: Клебанівка, р-н Шаргород.

Арешт. 23.04.38. Дружина Стефанія пізнала штани чоловіка.

**425. Охота Сильвестер**, українець, нар. 1907, колгосп., зам.: Щучинці, р-н Жмеринка.

Арешт. 12.07.38. Дружина Ірена О. пізнала спідні штани чоловіка.

**426. Німак Стефан**, українець, нар. 1897 у Клебанівці, господар, зам.: Клебанівка, р-н Шаргород.

Арешт. 30.10.37. Дружина Марія Н. пізнала торбу на хліб чоловіка.

**427. Дунський Іван**, нар. 1908 у Клебанівці, колгосп., зам.: Клебанівка, р-н Шаргород.

Арешт. у жовтні 1937. Дружина Тодоська Д. пізнала штани чоловіка.

**428. Білотин Дем'ян**, українець, 60 років, господар, зам.: Андріївка, р-н Шаргород.

Арешт. 4.12.37. Дружина Ева Б. пізнала верхню сорочку (касак) чоловіка.

**429. Смолявський Юсько**, українець, нар. 1888 у Клебанівці, господар, зам.: Клебанівка, р-н Шаргород.

Арешт. 22.04.38. Дружина Євка С. пізнала штани чоловіка.

**430. Черпатюк Леон**, українець, 50 років, колгосп., зам.: Клебанівка, р-н Шаргород.

Арешт. 22.04.38. Дружина Франка Ч. пізнала шапку чоловіка.

**431. Саламон Петро**, українець, нар. 1888 у Клебанівці, господар, зам.: Клебанівка, р-н Шаргород. Арешт. 30.11.37. Дружина Ганна С. пізнала модну рукавичку чоловіка.

**432. Славінський Каспро**, українець, нар. 1907 у Клебанівці, господар, зам.: Клебанівка, р-н Шаргород.

Арешт. 22.04.37. Дружина Євка С. пізнала лняний жакет чоловіка.

**433. Юцишин Юзько**, українець, нар. 1908 у Клебанівці, швець, зам.: Клебанівка, р-н Шаргород. Арешт. 24.04.38. Дружина Станіслава Ю. пізнала спідні штани, светер і малу торбинку на хліб чоловіка.

**434. Байдарев Миколай Іліч**.

Арешт. 38. Посвідка в'язниці Командантури НКВД Вінниця з датою 9.06.38.

**435. Полян Петро Онуфрійович**, українець, зам.: Мартинівка р-н Жмеринка. Арешт. 6.01.38. Протокол домашнього обшуку з 6.01.38 і частини написаного П. життєпису.

**436. Квасневская Павліна Юліяновна**.

Арешт. 1938. 2 закуповочні книжечки, остання з датою 12.01.38, з іменем К.

**437. Фішер Фердинанд Фердинандович**, 46 років, Красилів, р-н Проскурів, урядник, зам. Нова Гребля, р-н Турбів.

Арешт. 18.09.37. Сестра Емілія

Урбанович пізнала табакерку Ф., на котрій було вигравіроване ім'я Ф.

**438. Сідлецький Станіслав Михайлович**, зам.: Поповці, р-н Копайгород.

Арешт. 11.01.38. Протокол обшуку НКВД з датою 11.01.38.

**439. Усов Григорій Филипович**.

Арешт. 38. Дві посвідки в'язниці НКВД Вінниця, в яких датою останнього внесення була 25.09.38.

**440. Пивнюк Федор Матвійович**, українець, зам.: Станіславчик.

Протокол обшуку НКВД, з котрого слідує, що П. 25.07.38 був арештований.

**441. Жук Яків**, українець, колгосп.

Звідомлення про перебрання робітника якогось колгоспу з підписом Ж.

**442. Жук Петро Іліч**, українець, 42 роки, залізничний робітник.

Арешт. 37. Посвідки, свідчення, військові документи, повновласті, виказки української Залізниці з часів до кінця 1937 виставлені на ім'я Ж.

**443. Словацький Карло Францович**, шофер, зам.: Торчин, р-н Уланів.

Арешт. 4.05.37. Щаднича книжечка, з котрої очевидним є, що С. сидів у Вінницькій в'язниці. Дружина Ніна С. пізнала верхню сорочку (касак) чоловіка.

**444. Ковальчук Трофим Трофимович**, українець.

Арешт. 17.05.38. Протокол обшуку НКВД з 17.04.38.

**445. Рудин С. Г.**  
Світлини і листи Р.

**446. Крайка Трохим**, українець.  
Посвідка про відібрання певної грошової суми і записника.

**447. Кучер Григорій Адольфович**, українець.  
Посвідка Комендантури НКВД Вінниця з 5.06.38.

**448. Новикова Маргарета Івановна**, зам.: Вінниця.  
Лист з адресою Н. від її дочки.

**449. Бахтяров Василь Александрович**.  
Книжка розрахунку з Б. знайдена у дерев'яній валізі.

**450. Дубонос Григорій Фадеевич**, українець, зам.: Жабокричка, р-н Ободівка.  
Протокол обшуку НКВД, з котрого слідує, що Д. був арештований 1.05.38.

**451. Олійник Никита Лаврів**, українець.  
Посвідка НКВД в Тульчині про відібрання грошей 7.05.38.

**452. Прокопчук Ф.**, українець.  
Портфель і посвідка НКВД про відібрання певної суми грошей.

**453. Вітковський Іван Афанасієвич**, українець.  
Посвідка в'язниці НКВД про відібрання грошей з 9.03.38.

**454. Співак**, українець, зам.: Вінниця.  
Звинувачення з серпня 1938.

**455. Роздол**, зам.: Вінниця.  
Звинувачення з серпня 1938.

**456. Лагодін Михайл А.**, українець, зам.: р-н Вінниця.  
Звинувачення з серпня 1938.

**457. Мошков**, зам.: р-н Вінниця.  
Звинувачення з серпня 1938.

**458. Юрга**, українець, урядник, зам.: р-н Вінниця.  
Звинувачення з серпня 1938.

**459. Мисловський Маріян Петрович**, українець, зам.: Шура, р-н Брацлав.  
Арешт. 3.08.37. Дружина пізнала сорочку чоловіка.

**460. Новак**, зам.: р-н Вінниця.  
Звинувачення з серпня 1938.

**461. Козіс**, зам. Вінниця.  
Арешт. 38. Звинувачення з серпня 1938 року.

**462. Корсунський**, українець, зам. р-н Вінниця.  
Арешт. 38. Звинувачення з серпня 1938 року.

**463. Мутинський**, українець, механік, зам.: Бар.  
Арешт. 38. Звинувачення з серпня 1938 року.

**464. Райгородський**, українець, урядник, зам.: Бар.  
Арешт. 38. Звинувачення з серпня 1938 року.

**465. Байкалюк**, українець, робітник, зам.: Вінниця.  
Арешт. 38. Звинувачення з серпня 1938 року.

**466. Бацуца**, українець, робітник, зам.: Вінниця.

Арешт. 38. Звинувачення з серпня 1938 року.

**467. Кричковський К.,** українець, зам.: р-н Вінниця.

Арешт. 38. Звинувачення з серпня 1938 року.

**468. Нуромський,** українець.

Арешт. 38. Звинувачення з серпня 1938 року.

**469. Кудрин.**

Арешт. 38. Звинувачення з серпня 1938 року.

**470. Лебедев,** зам.: Вінниця.

Арешт. 38. Звинувачення з серпня 1938 року.

**471. Новгородов,** зам.: Вінниця.

Арешт. 38. Звинувачення з серпня 1938 року.

**472. Малько,** українець, коваль.

Арешт. 38. Звинувачення з серпня 1938 року.

**473. Вольфовський,** зам.: Могилів Подільський.

Арешт. 38. Звинувачення з серпня 1938 року.

**474. Зайцев Дімітрій,** українець.

Арешт. 38. Щаднича книжка в'язниці з датою 25.08.38.

**475. Сміхович,** українець.

Арешт. 38. Звинувачення з серпня 1938 року.

**476. Тарасов,** українець.

Арешт. 38. Звинувачення з серпня 1938 року.

**477. Чесанев,** зам.: Вінниця.

Арешт. 38. Звинувачення з серпня 1938 року.

**478. Затворницький,** українець.

Арешт. 38. Звинувачення з серпня 1938 року.

**479. Пласко,** українець.

Арешт. 38. Звинувачення з серпня 1938 року.

**480. Гілев.**

Арешт. 38. Звинувачення з серпня 1938 року.

**481. Мельник,** українець.

Арешт. 38. Звинувачення з серпня 1938 року.

**482. Грущецький,** українець.

Арешт. 38. Звинувачення з серпня 1938 року.

**483. Малишкін.**

Арешт. 38. Звинувачення з серпня 1938 року.

**484. Калінін.**

Арешт. 38. Звинувачення з серпня 1938 року.

**485. Кавуловський,** українець.

Арешт. 38. Звинувачення з серпня 1938 року.

**486. Дорошенко,** українець.

Арешт. 38. Звинувачення з серпня 1938 року.

**487. Голтуренко,** українець.

Арешт. 38. Звинувачення з серпня 1938 року.

**488. Северинов.**

Арешт. 38. Звинувачення з серпня 1938 року.

**489. Товаровський,** українець.

Арешт. 38. Звинувачення з серпня 1938 року.

**490. Бербець Пантелеймон Якимів,** українець, зам.: Демківка, р-н Тростянець.



Протокол обшуку, з якого слідує, що Б. був арештований 28.03.38.

**491. Довбня Афанас Созонтович**, українець, зам.: р-н Хмільник.  
Протокол обшуку, з якого слідує, що Д. був арештований 5.12.37.

**492. Романенко**, українець.  
Арешт. 38. Звинувачення з серпня 1938 року.

**493. Кондратенко**, українець.  
Арешт. 38. Звинувачення з серпня 1938 року.

**494. Катасанов**.  
Арешт. 38. Звинувачення з серпня 1938 року.

**495. Зукин**, українець.  
Арешт. 38. Звинувачення з серпня 1938 року.

**496. Фогель Федір Яковлевич**, українець, урядник, зам.: Браїлів.  
Арешт. 5.06.38. Звинувачення з серпня 1938 р.

**497. Опалко**, українець, робітник, зам.: Браїлів.  
Арешт. 38. Звинувачення з серпня 1938 року.

**498. Панасюк**, робітник, зам.: Браїлів.  
Арешт. 38. Звинувачення з серпня 1938 року.

**499. Оголенко Потап Кирилович**, українець, зам.: Обідне, р-н Ободівка.  
Протокол обшуку НКВД, з якого очевидним є, що О. був арештований 15.03.38.

**500. Романов**, українець.  
Лікарська опінія про стан здоров'я Р.

**501. Казмін Т.**, українець.  
Світлина К.

**502. Давидовна Софія**, зам.: Вінниця.  
Поштова картка з адресою Д.

**503. Стратичук Семен**, українець, робітник спиртового тресту, зам.: Вінниця.  
2 договори про працю з датою 14.10.37

**504. Гончарук Д.**, українець, робітник.  
Договір про працю з 5.10.32.

**505. Вишневська Марія Владиславовна**, зам.: Ольгополь, р-н Бершадь.

**506. Єдинач Іван Самсонів**, українець, господар, зам.: Марківці, р-н Махнівка.  
Договір про доставку молока 1934 і покликання до суду з 1935.

**507. Стахів Михайло Прокопів**, українець, колгосп., зам.: Ялтушків, р-н Бар.  
Членська виказка товариства.

**508. Сивак**, українець.  
Лист С., з якого слідує, що він був арештований 10.11.36.

**509. Петровський Ян**, 56 років, колгосп., зам.: Чемериський Хутір, р-н Бар.  
Арешт. 22.12.37. Дружина Марія пізнала мисливську куртку чоловіка.

**510. Михайличенко**, українець, зам.: Вінниця.  
Частини коверт і листів.

**511. Вознюк Василь Тарасович**, нар. 22.05.12. в П'ятничанах, р-н

Вінниця, українець, урядник, зам.:  
П'ятничани, р-н Вінниця.  
Арешт. 39. Квестіонар виповнений В.

**512. Дороднюк Ніколай Павлов**,  
українець, нар. 1.01.1875,  
поштовий урядник, зам.: Вінниця.  
Життєпис, пашпорт, виказка  
профспілки з 23.04.36.

**513. Ревуцький Захар Афанасев**,  
українець, господар.  
Посвідка централі МТС Харків з  
22.02.39.

**514. Кручевський Владислав**,  
технік.  
Посвідки про зайняття з 1912,  
членська виказка профспілки з 37

**515. Жминко**, українець, технік.  
Дозвіл на пальне.

**516. Валаховська В.**, зам.: Немирів.  
Коверт з адресою В.

**517. Ситко Михайло Захарович**,  
українець, господар, зам.:  
Вінниця.  
Посвідки, шкільні свідоцтва,  
виказка профспілки, світлина.

**518. Зеленська Марія**, українка,  
нар. 1911 у Монастирищі, зам.:  
Гнівань.

Арешт. 27.02.38. Мати З. і сестра  
Неллі С. пізнали тіло по  
ампутованім правім великім  
пальці ноги, робочій блюзі,  
вовняній куртці і спідньому біллі.

**519. Полянський Іван**, українець,  
44 роки, робітник, зам.: Перша  
Калинівка, р-н Калинівка.  
Арешт. 1.01.38. Дружина Емілія П.  
пізнала накривало з домашнього  
полотна.

**520. Єжовський Леон Йосифович**,  
українець, 56 років, робітник,  
зам.: Турбів.

Арешт. 4.10.37. Дружина  
Марцеліна Є. пізнала плащ  
чоловіка.

**521. Зиран Франц Кайтанович**,  
зам.: Затиски, р-н Тиврів.

Арешт. 9.04.38. Протокол обшуку  
НКВД.

**522. Боднар**, нар. 1905, українець,  
урядник, зам.: Вінниця.

Арешт. 37. Виказка профспілки.

**523. Чиж Олександр Миколайович**,  
українець, зам.: Жмеринка.  
Конверт з адресою і поштова  
печатка.

**524. Мельничук Б. І.**, українець,  
селянський урядник, зам.:  
Вінниця.

Посвідка про виплату премії,  
звинувачення з серпня 1938.

**525. Онофрейчик П. І.**, українець,  
робітник, зам.: Вінниця.

Посвідка про зарплату.

**526. Лісняківська Лідія Михай-  
ловна**, нар. Блюмкін, урядничка,  
зам.: Вінниця.

Листування і шкільне звітлення.

**527. Борщ Григорій Мінович**,  
українець, зам.: Синельників.

Альбум споминів і свідоцтва.

**528. Ясінський Франц**, 43 роки,  
господар, зам.: Іванівці, р-н Бар.

Арешт. 29.04.37. Брат Я. пізнав  
хусточку з монограмом.

**529. Крошко Г. П.**, українець, нар.  
1882, колгосп.

Арешт. 37. Членська виказка.

**530. Голик Хома Радійонович**, українець, нар. 1898.

Членська виказка профспілки, посвідка в'язниці НКВД про відібрання речей.

**531. Зарольчук**, емерит, робітник, зам.: Вінниця.

Посвідка про зарплату.

**532. Скшешевскі Аполінарій**.

Книжка з підписом С.

**533. Подольський І. Г.**, українець, зам.: Вінниця.

Папери і нотатки П.

**534. Саванов Н.**, зам.: Вінниця.

Членська виказка.

**535. Завалов Н. Д.**, урядник, зам.: Могилів Подільський.

Членська виказка.

**536. Більківський Борис Йосифович**, українець, нар. 20.12.1900.

Посвідка праці.

**537. Носач**, урядник, зам.: Кам'янець Подільський.

Поштова виказка

**538. Чайковський ПІтер**, нар. 1904, урядник, зам.: Чемериський Хутір, р-н Бар.

Арешт. 22.12.37. Дружина Яніна Т. пізнала куртку чоловіка.

**539. Пашківський Йосиф Антонович**, урядник, зам.: Житомир.

Професійна виказка.

**540. Пашківський Роман Йосифович**, монтер.

Виказка і мандати на працю.

**541. Беньковський Іван Йосифо-**

**вич**, урядник, зам.: Вінниця. Виказки, листи і розрахунки.

**542. Орловський Лука Валеріанович**, українець, зам.: Купин.

Посвідка про його пролетарське походження.

**543. Маручек Тихон Тихонович**, нар. 12.08.1902 у Олексіївці, р-н Братишів.

Службова виказка.

**544. Лісняківський М. Г.**, урядник, зам.: Вінниця.

Арешт. 37. Папери і записки.

**545. Сульковська Філіпіна Аполінарівна**, зам.: Вапнярка, р-н Томашполь.

Поштова картка з адресою.

**546. Господар Йосип Павлович**, українець, урядник, зам.: Міллеровка, р-н Шаргород.

Арешт. 4.01.38. Сестра Марія Г. пізнала убрання брата.

**547. Беньковська Анна Федорівна**, зам.: Вінниця.

Арешт. 37. Професійна виказка.

**548. Жуковський Олександр**, українець, урядник, зам.: Вінниця. Посвідка про поїздку до Бердичева.

**549. Шуман Гелена**.

Альбум і записки.

**550. Висоцький Степан Лукич**, українець, зам.: Дашів.

Протокол обшуку, з котрого слідує, що В. був арештований 25.08.37.

**551. Радецький Ян Станіславич**, 46 років, колгосп., зам.: Завадівка, р-н Теплик.

Арешт. у грудні 37. Дружина Вікторія пізнала куртку і верхню сорочку (касак) чоловіка.

**552. Малькевич Францішка**, зам.: Одеса.

Поштова картка з адресою.

**553. Бережецька Лідія Францовна**, зам.: р-н Староконстантинів. Пропуск.

**554. Хоробора**, українець, зам.: Вінниця.

Арешт. 37. Посвідка про прийняття речей.

**555. Сидарев.**

Чоботи з іменем С. внутрі.

**556. Радець Микола**, українець, зам.: р-н Бар.

Членська виказка Червоного Хреста і державна облігація.

**557. Найдороф І. С.**, урядник, зам.: Вінниця.

Посвідка Державного Банку.

**558. Воробев**, урядник.

Будівельні рисунки з підписом В.

**559. Хмелевський Т. І.**, зам.: Проскурів.

Конверт з адресою.

**560. Раєвський Сергій Никифорович**, нар. 1912, українець.

Арешт. 37. Членська виказка якогось об'єднання.

**561. Ласковський Йосиф Фердинандович.**

Арешт. 37. Карточка з адресою.

**562. Ласенко Семен**, 50 років, пасічник, зам.: Козятин.

Арешт. у березні 38. Дочка Марія Л. пізнала плащ батька.

**563. Вікнянський Іван**, українець, 47 років, господар, зам.: Тирбів.

Арешт. у січні 38. Дружина Трасіна В. пізнала футро чоловіка.

**564. Мищенко Борис Михайлович**, нар. 2.05.1884. у Петергофі б. Петербургу, урядник, зам.: Вінниця.

Арешт. 6.06.38. Дружина Александра М. пізнала штани чоловіка.

**565. Попик Олександр Федорович**, українець, 41 рік, господар, зам.: Немирів.

Арешт. 25.09.35. Дочка Ірина П. пізнала тіло батька, спідні штани і хусточки батька.

**566. Линник Дмитро Самійлович**, українець, 45 років, колгосп., зам.: Бурсуки, р-н Гайсин.

Арешт. 13.01.38. Дружина Васька Л. пізнала куртку чоловіка.

**567. Вергелюк Никанор Явдокимович**, українець, 43 роки, господар, зам.: Бурсуки, р-н Гайсин.

Арешт. 23.01.38. Дружина Горпина В. пізнала плащ чоловіка.

**568. Залескі Броніслав**, 44 роки, колгосп., зам.: Йозефівка, р-н Самгородок.

Арешт. 8.09.37. Дружина Марія пізнала ватовану куртку чоловіка.

**569. Мазур Яків**, українець, 51 рік, господар, зам.: Жабокричі, р-н Шпиків.

Арешт. 8.03.36. Дочка Ксеня М. пізнала спідне білля і верхню сорочку (касак) батька.

**570. Квятківський Владислав**, нар. 20.04.1891 в р-ні Жмеринка, урядник, зам.: Вінниця. Арешт. 11.01.38. Дружина Стефанія К. пізнала зимовий плащ чоловіка.

**571. Корнійчук Павло Дмитрович**, українець, колгосп. сторож, зам.: Терлиця, р-н Монастирище. Арешт. 28.12.37. Дружина Марія К. пізнала плащ чоловіка.

**572. Ромішовський Фелікс Михайлович**, українець, колгосп., зам.: Варшиця, р-н Калинівка. Арешт. 5.01.39. Мати Марія Р. пізнала штани сина.

**573. Маслюкевич Володимир Тимофійович**, українець, колгосп., зам.: Варшиця, р-н Калинівка. Арешт. у липні 38. Дочка Олена Чевківська пізнала куртку батька.

**574. Морозовський Роман Михайлович**, залізничний робітник, зам.: Варшиця, р-н Калинівка. Арешт. 9.04.38. Дружина Варка М. пізнала куртку чоловіка.

**575. Тукало Андрій Боніфатович**, українець, зам.: Кашперівка, р-н Козятин. Арешт. весною 1938. Дружина Т. пізнала зимову шапку чоловіка.

**576. Броне Бронислав Йосипович**, українець, зам.: Гайсин. Арешт. 37. Дружина Б. пізнала блюзу чоловіка.

**577. Клют Буля**, залізничник, зам.: Чубарівка, р-н Жмеринка. Арешт. 15.08.38. Батько Вільгельм

К. пізнав спідні штани сина по монограмі.

**578. Ольшевський Адольф Вікторович**, українець, зам.: Жмеринка. Арешт. 37. Дружина О. пізнала шапку чоловіка.

**579. Тичинський Григорій Юхимович**, українець, зам.: Ялтушків, р-н Бар. Арешт. 31.12.37. Дружина Т. пізнала зимову шапку чоловіка.

**580. Романенко Володимир Кирилович**, українець, 38 років, колгосп., зам.: Завадівка, р-н Теплик. Арешт. 28.12.37. Дружина Параска Р. пізнала штани чоловіка.

**581. Маєвський Петро Ульянович**, українець, 44 роки, робітник, зам.: Завадівка, р-н Теплик. Арешт. у грудні 1937. Дружина Тетяна М. пізнала ватовану куртку чоловіка.

**582. Дець Василь Юхимович**, українець, зам.: Немирів. Арешт. 9.03.38. Дочка Анна Шрапко Д. пізнала куртку батька.

**583. Мельник Феодосій**, українець, колгосп., зам.: Верхівці, р-н Бар. Арешт. 1937. Дружина Ганна М. пізнала футро чоловіка.

**584. Степанкевич Петро Іванович**, українець, 37 років, колгосп., зам.: Стасюки, р-н Бар. Арешт. 5.01.38. Дружина Юзя С. пізнала шапку чоловіка.

**585. Опольський Марцін Юзефович**, 24 роки, робітник, зам.: Снітків, р-н Муровані Курилівці.

Арешт. у травні 37. Дружина Анеля О. пізнала штани чоловіка.

**586. Шиманський Петро Антонович**, українець, колгосп., зам.: Посухів, р-н Муровані Курилівці. Арешт. 25.12.38. Дружина Дарія Ш. пізнала футро чоловіка.

**587. Цецюрський Григорій Павлович**, українець, 54 роки, колгосп., зам.: Стасюки, р-н Муровані Курилівці.

Арешт. 5.01.38. Дружина Наталія Ц. пізнала зимову шапку чоловіка.

**588. Свєрчевський Юлько Адольфович**, українець, 28 років, колгосп., зам.: Стасюки, р-н Муровані Курилівці.

Арешт. 5.01.38. Дружина Павліна С. пізнала плащ чоловіка.

**589. Михайловський Йосип Михайлович**, українець, 58 років, колгосп., зам.: Снітків, р-н Муровані Курилівці.

Арешт. у серпні 38. Дочка Марія М. пізнала зимову шапку батька.

**590. Яременко Павло Іванович**, українець, зам.: Ялтушків, р-н Бар.

Арешт. 20.01.37. Дружина Олександра Я. пізнала плащ чоловіка.

**591. Клоц Данило Каєтанович**, українець, господар, зам.: Тершки, р-н Бар.

Арешт. 24.12.37. Дружина К. пізнала штани чоловіка.

**592. Новотарський Антон**, 61 рік, господар, зам.: Юзвин, р-н Вінниця.

Арешт. 17.12.37. Син Тадеуш Н. пізнав тіло по прикороченій правій нозі і штани батька.

**593. Магдич Іван Іванович**, українець, 40 років, колгосп., зам.: Вахнівка, р-н Липовець.

Арешт. 24.03.38. Дружина Мотря пізнала тіло по коротшій і малій стопі.

**594. Ковальчук Віктор**, українець, зам.: Собівка, р-н Муровані Курилівці.

Арешт. у грудні 37. Дружина Марцеліна К. пізнала штани чоловіка.

**595. Богоцький Антон**, українець, нар. у Вінниці 1897, урядник, зам.: Вінниця.

Арешт. 20.02.38. Дружина Лідія Б. пізнала плащ і верхню сорочку (касак) чоловіка.

**596. Демеденко Конон**, українець, нар. 1901 в Бучинці, колгосп., зам.: Бучинка, р-н Немирів.

Арешт. осінню 38. Брат Боніфат Д. пізнав хусточку з монограмом і торбину на хліб з іменем брата.

**597. Удовиченко Василь Матвійович**, українець, урядник, нар. 20.04.1913 у Миколаєві, зам.: Мелітополь.

Арешт. 1937. Дружина Галина У. пізнала черевики з поміткою чоловіка.

**598. Лазор Феодосій Митрофанович**, українець, 46 років, сторож, зам.: Слободищі, р-н Бердичів.

Арешт. у червні 1937. Дружина Уляна Л. пізнала верхню сорочку (касак), футро і хусточку чоловіка.

**599. Тихонов Борис Дмитрович,** зам.: Хмільник.  
Арешт. 28.10.37. Протокол обшуку і посвідка відібраних речей.

**600. Емелянов Кость Іванович.**  
Арешт. 1937. Ощадностева книжечка в'язниці НКВД.

**601. Діденко Максим Касіянович,** українець.  
Посвідка з іменем Д.

**602. Андрієвський Фелікс Йосифович.**  
Посвідка в'язниці про відібрану суму грошей.

**603. Баух Адам Августович,** зам.: Токарів, р-н Баранів.  
Протокол обшуку НКВД, з котрого є очевидним, що Б. був арештований 26.10.36.

**604. Федюк Миколай Степанович,** українець, зам.: Томашполь.  
Протокол обшуку НКВД, з котрого слідує, що Ф. був арештований 20.08.37.

**605. Пустовіт Лука Васильович,** українець, зам.: Сугаки, р-н Могилів-Подільський.  
Арешт. 2.12.37. Протокол обшуку.

**606. Носалевська Марія Р.,** українка.  
Арешт. 27.07.37. Посвідка НКВД про відібрання речей і в'язнична ощадна книжечка.

**607. Ваколюк Петро Єлісеєвич,** українець, колгосп. сторож, зам.: Вінниця.

Арешт. у лютому 1938. Дружина Наталія В. пізнала плащ чоловіка.

**608. Криловський Корнелій Фаустович,** 68 років, кухар, зам.: Вінниця.

Арешт. 26.02.38. Дружина К. пізнала хусточку чоловіка.

**609. Кренгель Болеслав Леонардович,** 58 років, урядник, зам.: Вінниця.

Арешт. 26.08.37. Дружина К. пізнала плащ чоловіка.

**610. Постолювський Анатолій Андрійович,** українець, урядник, зам.: Вінниця.

Арешт. 29.01.38. Дружина Лідія П. пізнала спідне білля чоловіка.

**611. Бздира Іван,** українець, колгосп., зам.: Шостаківка, р-н Шаргород.

Арешт. 38. Дружина Віталія Б. пізнала одяг чоловіка.

**612. Білецький Федір Григорович,** українець, урядник, зам.: Франтівка, р-н Оратів.

Арешт. 26.12.37. Дружина Ярина Б. пізнала сорочку чоловіка.

**613. Горпенюк Леон Васильович,** українець, зам.: Франтівка, р-н Оратів.

Арешт. 16.04.38. Дружина Мотря Г. пізнала убрання чоловіка.

**614. Грушевський Андрій,** українець, коваль, зам.: Брацлав.  
Арешт. 11.11.37. Дружина Францішка Г. пізнала частини одягу чоловіка.

**615. Данилюк Трохим Йосипович,** українець, колгосп., зам.: Зарванці, р-н Вінниця.

Арешт. 24.10.37. Дружина Мотря Д. пізнала спідне білля чоловіка.

**616. Кришина Півус**, колгосп., зам.: Шостаківка, р-н Шаргород. Арешт. 1938. Дружина Варвара К. пізнала частини одягу чоловіка.

**617. Коцюба Гриць Юстимович**, українець, господар, зам.: Франтівка, р-н Оратів. Арешт. 5.04.38. Дружина Ксеня К. пізнала сорочку чоловіка.

**618. Лукашевич Вацлав**, швець, зам.: Мурафа, р-н Шаргород. Арешт. 8.09.37. Дочка Ганна Л. пізнала штани батька.

**Феденюк Хома Карпович**, українець, робітник, зам.: Війтівці, р-н Хмільник.

Арешт. 7.02.38. Дружина Катерина Ф. пізнала ватовану куртку і плащ чоловіка.

**620. Цабак Лука**, українець, господар, зам.: Шостаківка, р-н Шаргород. Арешт. 1937. Дочка Сузанна Ц. пізнала куртку батька.

**621. Пролінський Йосиф Іванович**, кухар, зам.: Вінниця. Арешт. 20.12.37. Дружина Євгенія П. пізнала плащ, кожух і сорочку чоловіка.

**622. Стасишин Петро**, українець, господар, зам.: Шостаківка, р-н Шаргород. Арешт. 1937. Дружина Євдокія С. пізнала убрання чоловіка.

**623. Попов Петро**, українець, колгосп., зам.: Шостаківка, р-н Шаргород.

Арешт. 1937. Дружина Ганна П. пізнала плащ чоловіка.

**624. Підгородецький Демян Іванович**, зам.: Підлісники, р-н Бар.

Арешт. 23.11.37. Дружина П. пізнала шапку чоловіка.

**625. Підгородецький Федір Демянович**, 17 років, зам.: Ялтушків, р-н Бар.

Арешт. 23.11.37. Мати П. пізнала шапку сина.

**626. Новицький Михайло Федорович**, урядник, зам.: Ялтушків, р-н Шаргород.

Арешт. 1937. Дружина Марцеліна Н. пізнала куртку чоловіка.

**627. Соломон Войцех**, господар, зам.: Шостаківка, р-н Шаргород. Арешт. 37. Дружина Марцеліна С. пізнала спідне білля чоловіка.

**628. Ясінецький Іван Йосипович**, українець, фаб. робітник, зам.: Лозова, р-н Шаргород. Арешт. 5.01.37. Дочка Марія Я. пізнала куртку батька.

**629. Заїка Арсен Степанович**, українець, 51 рік, колгосп., зам.: Потоки, р-н Жмеринка. Арешт. 27.04.38. Дружина Тетяна З. пізнала куртку чоловіка.

**630. Курманський П. М.**, українець, зам.: Старі Нетечі, р-н Зіньків. Приятелька К., А. Ф. Солецька пізнала спідні штани К.

**631. Бровиченко Корній Тимофійович**, українець, зам.: Крушнівка, р-н Бершадь. Арешт. у грудні 1937. Дружина Оксана Б. пізнала плащ чоловіка.



**632. Шевчук Іван Андрійович**, українець, господар, зам.: Голодьки, р-н Хмільник.  
Арешт. 1.10.37. Дружина Текля Ш. пізнала сорочку чоловіка.

**633. Мотишин Антон Павлів**, українець, муляр, зам.: Шостаківка, р-н Шаргород.  
Арешт. 25.12.37. Дружина Марцеліна М. пізнала плащ чоловіка.

**634. Роздоба Блашко Каськів**, українець, фаб. робітник, зам.: Шостаківка, р-н Шаргород.  
Арешт. 25.12.37. Дружина Анеля Р. пізнала штани і куртку чоловіка.

**635. Крещин Андрій**, колгосп. зам.: Шостаківка, р-н Шаргород.  
Арешт. 17.05.38. Дружина Марія К. пізнала плащ чоловіка.

**636. Басист Йосип Леонідович**, українець, зам.: Шостаківка, р-н Шаргород.  
Арешт. 24.04.38. Дружина Б. пізнала спідні штани чоловіка.

**637. Дідик Петро Федорович**, українець, колгосп., зам. Пасенки, р-н Шаргород.  
Арешт. 24.12.37. Дружина Марія Д. пізнала убрання чоловіка.

**638. Конділь Іван Трофимович**, українець, зам.: Пасенки, р-н Шаргород.  
Арешт. 24.12.37. Дружина Ліза К. пізнала сорочку чоловіка.

**639. Собусь Охрим Юстинович**, українець, колгосп., зам.: Шостаківка, р-н Шаргород.  
Арешт. 25.12.37. Дружина Ірена С. пізнала ватовану куртку чоловіка.

**640. Крупко Іван Корнів**, українець, зам.: Пасенки, р-н Шаргород.  
Арешт. 24.12.37. Дружина Ганна К. пізнала ватовану куртку чоловіка.

**641. Ганюк Йосип Миколайович**, колгосп., зам.: Михайлівка, р-н Шаргород.  
Арешт. у грудні 1937. Дружина Ганна Г. пізнала хусточку чоловіка.

**642. Надібський Михайло Янків**, українець, колгосп., зам.: Окладне, р-н Бар.  
Арешт. 18.12.37. Дружина Анеля Н. пізнала куртку чоловіка.

**643. Бевзюк Степан Йосипович**, українець, колгосп., зам.: Окладне, р-н Бар.  
Арешт. 18.12.37. Дружина Ганна Б. пізнала куртку і шапку чоловіка.

**644. Вітковський Леон Мартинович**, українець, колгосп., зам.: Окладне, р-н Бар.  
Арешт. 20.04.38. Дружина Ганна В. пізнала штани і куртку чоловіка.

**645. Білокінний Стефан Домінікович**, українець, господар, зам.: Андріївка, р-н Шаргород.  
Арешт. 15.12.37. Дружина Ева Б. пізнала сорочку чоловіка.

**646. Кривий Петро Янків**, українець, колгосп., зам.: Лозова, р-н Шаргород.  
Арешт. 24.04.37. Дружина Марія К. пізнала куртку чоловіка.

**647. Межівський Антон Пилипович**, українець, господар, зам.: Янушполь.  
Арешт. 24.12.37. Дружина Анеля М. пізнала сорочку і торбу на хліб чоловіка.

**648. Сірик Франц Константинович**, українець, зам.: Сутиски, р-н Тиврів.  
Протокол обшуку, з котрого слідує, що С. був арештований 3.05.38.

**649. Гадзіковський Кароль Лаврентієвич**, колгосп., зам.: Бенедівка, р-н Бердичів.  
Арешт. 3.11.37. Дружина Марія Г. пізнала спідню сорочку, спідні штани, верхню сорочку (касак) і покривало чоловіка.

**650. Хростицький Яків Михайлович**, українець, колгосп., зам.: Слобідка, р-н Янушполь.  
Арешт. 17.11.37. Дружина Марія Х. пізнала 2 сорочки чоловіка.

**651. Красовський Матій Єгорович**, українець, колгосп., зам.: Слобідка, р-н Янушполь.  
Арешт. 11.07.37. Дружина Рафаліна К. пізнала шапку чоловіка.

**652. Будкевич Матій Єгорович**, українець, колгосп., зам.: Соболівка, р-н Теплик.  
Арешт. 30.10.37. Дружина Марія Б. і син Леонід Б. пізнали шапку і плащ.

**653. Поліщук Петро**, українець, слюсар, зам.: Соболівка, р-н Теплик.  
Арешт. 2. 01.38. Дочка П. пізнала накривало батька.

**Вілінський Андрей Йосипович**, українець, робітник, зам.: Браїлів.  
Арешт. 14.09.37. Дружина Марія В. пізнала пошивку на подушку чоловіка.

**655. Яворський Федір Пилипович**, українець, колгосп., зам.: Качанівка, р-н Хмільник.  
Арешт. 10.11.37. Дружина Явдоха Я. пізнала одержу чоловіка.

**656. Лучицький Григор Анисимович**, українець, господар, зам.: Качанівка, р-н Хмільник.  
Арешт. 6.04.38. Дружина Люба Л. пізнала куртку чоловіка.

**657. Олійник Кирило Кузьмович**, українець, колгосп., зам.: Качанівка, р-н Хмільник.  
Арешт. 15.01.38. Дружина Параска О. пізнала одіння чоловіка.

**658. Найчук Нестор Іванович**, українець, колгосп., зам.: Качанівка, р-н Хмільник.  
Арешт. 6.04.37. Рідні Н. пізнали частини одіння.

**659. Бабіцький Дмитро Гаврилович**, українець, 38 років, зам.: Гайсин.  
Арешт. ?. Дружина Марія Б. пізнала штани чоловіка.

**660. Труханович Аполон Алойзович**, українець, 64 роки, тесля, зам.: Вінниця.  
Арешт. 30.09.37. Дружина Олімпія Т. пізнала сорочку чоловіка.

**661. Блажко Іван**, українець.  
Хусточка з іменем Б.

**662. Богуцький Юлько Іванович**, зам.: Чемериський Хутір, р-н Бар.  
Арешт. 23.12.37. Дружина Анна Б. пізнала покривало чоловіка.

**663. Дядюк С.**, українець.  
Сорочка з вишитим монограмом.

**664. Зелінський І.,** українець.  
Слідні штани з вишитим  
монограмом.

**665. Хахловський Томаш  
Юзефович,** урядник, зам.:  
Вінниця.

Протокол обшуку, з котрого  
очевидним є, що Х. був  
арештований 7.09.37.

**666. Радзіховський Фелікс,** 33  
роки, зам.: Вітава, р-н Тиврів.  
Мати. Р. пізнала ватовану куртку  
сина.

**667. Холковський Володимир  
Леонтійович,** 39 років, робітник,  
зам.: Вінниця.

Арешт. 20.09.37. Дружина  
Бронислава Х. пізнала куртку і  
шапку чоловіка.

**668. Жданович Бронислав  
Павлович,** 47 років, робітник, зам.:  
Вінниця.

Арешт. у серпні 37. Братова Б. А.  
Холковська пізнала штани Ж.

**669. Кузьмич, Петро Петрович,**  
українець, зам.: Вінниця.  
Протокол обшуку НКВД, з  
котрого слідує, що К. був  
арештований 9.02.38.

**670. Білоус Ігнатій Трофанов,**  
українець, зам.: р-н Джулинка.  
Арешт. 4.02.38. Протокол обшуку  
НКВД.

**671. Ясинецький Андрей  
Іванович,** українець, зам.:  
Проскурів.

Арешт. 15.08.37. Протокол обшуку  
НКВД.

**672. Каневський Карло Тимофі-  
йович,** українець, зам.: Соснівка,  
р-н Шаргород.

Арешт. 13.11.37. Протокол обшуку  
НКВД.

**673. Беднарський Юлько  
Станиславович,** зам.: Тростянець.  
Арешт. 2.11.37. Протокол обшуку  
НКВД.

**674. Бевзюк Спиридон Власович,**  
українець, зам.: Савинці, р-н  
Тростянець.

Арешт. 14.04.38. Протокол обшуку  
НКВД.

**675. Ржедкевич Олексій Олексан-  
дрович,** українець, зам.: Павлівка,  
р-н Калинівка.

Арешт. 30.05.37. Протокол обшуку  
НКВД.

**676. Григорович Софія Семенів-  
на,** українка.

Арешт. 37. Посвідка НКВД у  
Вінниці про віддачу речей.

**677. Саламон Флоріян Іванович,**  
українець, зам.: Плебанівка, р-н  
Шаргород.

Арешт. 29.11.37. Протокол обшуку  
НКВД.

**678. Макаревич Й. І.,** українець,  
урядник, зам.: Великі Петки, р-н  
Бердичів.

Арешт. 27.03.37. Прохання М. до  
прокурора.

**679. Рой Клин Олексійович,**  
українець, 58 років, урядник, зам.:  
Язвинка, р-н Немирів.

Арешт. весною 38. Теца С.  
Шарамко пізнала хутрянний жа-  
кет Р.

